

Др. ДМИТРО ДОНЦОВ.

Підстави нашої політики.

ВІДЕНЬ 1921.

Видавництво Донцових.

*Гадки, висловлені в I—IV розділах, сеї книги —
дальший розвиток тих, що я боронив від 1907 р.
Критика драгоманівщини, як і цілої нашої політики
— продовження тої, в якою я виступав як перед
війною, так і за Ради, Гетьмана та Діректорії.*

*Занепад нашої політичної думки в останні два
роки, що знов вбачила на манівці провінціоналізму,
москвофільства та космополітизму, спонукав мене
прискорити видання сеї книги, помило того, що від
сего мусіло потерпіти докладне формулювання тез
праці.*

До деяких з них верну вгодом.

Автор.

Берн (Швейцарія), Март 1921.

Найважливіші друкарські помилки.

в:				має бути:
4 стор. примітка, К. Побєдоносцевъ, Московскій Сборникъ				„Дневник писателя“
9	„	6 ряд з долу	Европи	Европою
11	„	14 „ „ „	бо	то
15	„	16 „ „ „	демократи	демократії
26	„	12 „ „ „	Apprenez	Apprenez
26	„	11 „ „ „	pus	plus
26	„	10 „ „ „	perservie	personne
46	„	10 „ „ „	пыто	нѣтъ
48	„	23 „ „ „	en genquillement	engenouillement
51	„	11 „ „ „	judex	index
52	„	4 ряд з гори	не	—
58	„	1 „ „ „	палки	палки;
58	„	2 „ „ „	hat	hat der Russe
60	„	16 „ „ „	Або ще дїльше	Се були
64	„	20 „ „ „	істнованя	істнованя“
64	„	22 „ „ „	виборів“	виборів
85	„	7 ряд з долу	Маркса	марса

Підстави нашої політики.

Souvenons-nous surtout, que les droits de la patrie sont imprescriptibles, et que le peu de cas qu'elle fait de nos conseils ne nous dispense pas de les lui donner.

Ernest Renan (La réforme intellectuelle et morale).

Особливо пригадаймо собі, що права рідного краю не передаються ся та що факт, що він дуже рідко робить собі щось з наших порад не звільняє нас від обов'язку давати їх йому.

Ernest Renan (Інтелектуальна і моральна реформа).

I.

Від самого 1648 року, від часу, коли по довгій перерві нація знова виступила активним чинником в європейській політиці, не переходила Україна кризи поважнішої від теперішньої.

Катастрофальний упадок трох імперій, увільнення скритої національної енергії уярмлених досі народів Східної Європи, енергії, що своєю руйнуючою силою лишила далеко по за собою аналогічні рухи 1848 року, соціальна криза, що поставила під знак запитання саме існування нашої цивілізації — ось те оточення, серед котрого збуджена лоскотом світової заверюхи з довгого сну нація мусіла шукати і реалізувати свій колективний ідеал.

Майже жадну з європейських націй війна не заскочила зненацька: та чи инша була може не підготована до неї військово, але кожда була свідомо своїх політичних цілей в сей памятий 1914 рік. Велика Британія з її старими і протягом віків незмінними традиціями її континентальної політики, Франція, що горіла жадобою реванша, Росія з своїм „тестаментом Петра першого“, навіть Австрія з своїм старим цісарем, що ще памятав Метерніха, і традиції наполеонських воєн, що був

свідком кримської війни, навіть ся Австрія знала за що вона має бити ся. В подібній ситуації знаходили ся і інші, втягнуті у вир світової війни народи. Старі й молоді, одні на передодві кінця своєї історичної кар'єри, другі на її початку — всі вони мали отверті очі не лиш на суть великого конфлікту, але й на средства, котрими міжнародні конфлікти звичайно розв'язують ся: ні Лойд Джордж, ні Кічерер, ні Клемансо, ні Берхтольд, ні Пашіч, ні Тіса, ні Гольвег — ніхто з них не забував старого правила, що великі історичні суперечки рішають ся кровю і залізом...

Як же-ж інакше представляла ся справа в нас! Вибух війни знайшов нашу політичну думку на роздорожку. Немногі голоси, вказуючі на перші товчки великого землетрусу, на потребу приготувати ся до него, коли не хочемо, щоби він поглинув нас, закрикували ся, як голоси докучливої Ксандри, відризаючи не потрібно людей від їх важкої праці. Наша *parus légal* група людей, що представляла націю та її аспірації жила з дня на день, без ясно зиробленого, загально прийнятого політичного ідеалу, не зазираючи в майбутнє, котре, як байронівський Камінний гість стукало вже в двері, здавалося так безпечної напої хати, щоби одного гарного ранку зявити ся на її порозі перед переляканим українським Дон Жуаном.

Заколисана навіяннями її пророками снами-іріями про мирну еволюцію людскости, про мирне полагодження всіх національних конфліктів, про різні „федерації“, „децентралізації“, „народне братерство“, втягнута сіми пророками в русло чужої національно-державної ідеї, нація здавалося спала летаргічним сном. Застрашаючий хаос ідей, повний брак загально-респектованих традицій, відсутність загально-узнаного прапору, що малював ся одними на два, одними на один, а іншими знов на три кольори, дезорієнтація провідників, получена в фаталістичною і обезвладнюючою вірою в „несмертєльність нації“ — ось були найбільш характеристичні прикмети групи людей, котрим, немов на кепський жарт історії судило ся ділати в момент, що приходить раз на одну або дві сот — ки літ, треба було виступати на політичну арену не лиш з доброю волею і ласковою до рідного краю, але й з ясно сформульованим політичним ідеалом.

Накадати загальні риси сього ідеалу, як його розуміє і розумів автор, є цілею сеї праці. Се зробити ніколи не є за пізно, бо криза котру переходимо не хвилива: як пропасниця стрясатиме вона ще довго нашим національним організмом. Ще довго стоятимемо перед завданням знайти вихід з проклятої ситуації з котрій опинила ся наша країна.

Виробити сей ідеал, або радше віднайти його, що, хоч тзорить ся чинниками зовнішніми, але захований в неясній, підсвідомій психіці народа — неможливо без правильної оцінки суті тої кризи, котру ми враз із цілим світом переходимо.

Вульгарна думка бачить причину хвороби, що стрясє суспільний організм Європи, в боротьбі різних ворожих собі імперіалізмів (котрі, розумієть ся, є ділом „тайної дипломатії“, „генералів“ і пануючих) і в назриваючій соціальній революції. Наражаючи себе на закиди „реакційности“ або парадоксальности автор не поділяє сеї думки. Або — не цілком її поділяє. Безперечно теперішній хаос є результатом боротьби „імперіалізмів“ (хоч причини її не такі примітивні як здаєть ся ворогам тайної дипломатії); безперечно гістичний крик низших верств за новим соціальним ладом се одна з істотних причин кризи, але поза сими конфліктами криєть ся глибший або в кожному разі давніший.

Сей інший конфлікт захований в соціальній боротьбі, котру переходить Європа. Сей конфлікт лежав в основі конфлікту двох ворожих груп держав 1914 році. Він-жеж криз ся за визвольною боротьбою австрійських і турецьких Славян проти габсбургської та отаманської державної ідеї. Він-жеж товаришив при повстанні білоруських і українських селян в Польщі в кінці XVIII віку. Його-ж контури бачимо в революції 1648 р. на Україні, як і в національних революціях 1917 на сході Європи. Сей конфлікт, що його з тривогою передбачав Ляйбніц і Ренан, Наполеон I. і Гюґо, Енгельс і Біконсфільд, про котрий з жаждою помсти зісіюнували Герцен і Леонтьєв, Бакунін і Горький — се великий конфлікт двох цивілізацій, двох політичних, соціальних і культурно-релігійних ідеалів, конфлікт Європа-Росія.

Що сей конфлікт справді лежить в основі многих хвилюючих наш час питань, про се найлегше переконати ся коли звернути ся до останної фази сего конфлікту, до зявища, що

дістало від нині незатерту назву большевізму, до аналізу явища, в котрім велика частина нашої безкритичної інтелігенції бачить найбільше викінчену форму соціальної революції.

Що є большевізм? — питають ся його несвідомі прихильники (бо свідомі не питають про се) і відповідають: се інтернаціональний рух, а цілею його є повалення імперіялізму, капіталізму, націоналізму і прочих богів буржуазного пантеону. Большевізм — відповідають його противники — се бунт рабів, се негация законів логіки і народного господарства. Большевізм — твердять антисеміти се жидівська змова на згноблення християнства на користь воюючого Ізраеля. І одні і другі і треті мають о стільки рацію, що большевіцька Росія справді дала товчок соціальним рухам міжнародної ваги. Але і одні і другі і треті нехтують се, що большевізм, як вже покаже його назва се явище російське і в першій лінії російське. Слушно, найближшою метою платних і ідейних агентів большевізму за границею було знищення європейського буржуазного порядку, тільки — чи лише се? Чи се лише причина того завзята з яким хмари сих агентів у Відні, Будапешті, Копенгазі, Римі, Парижі та інших більших і менших центрах заходу робили свою роботу зруйнування існуючого порядку в сих країнах? Чи справді повалення системи виписку було їх першою цілею, чи може в і завзяту гребя шукати сих глибших і сильніших мотивів, незнаних самим мандрівникам пролетарської революції за границею про котрі свого часу писав Достоевський? В однім зі своїх „Дневників писателя“ пише він: „Чому майже дев'ять десятих Москалів у своїх мандрівках за границею пристає все до тих, лівих, верств європейських, котрі так сказатиб відкидають свою власну культуру? Чи не слідно в сім факті російську душу, котрій європейська культура все була чужою? — Я власне так і гадаю. Європейці бачуть в нас скорше Варварів, що волочать ся по Європі та тішуть ся, що знайшли щось, що можна зруйнувати; котрі руйнують задля самої руйнації, задля приємности, тільки щоби поглянути як се все розлетить ся в звалища, ось як орди дикунів, як Гуни, що вривали ся в старий Рим демолуючи святе місто не маючи самі поняття про се, що за скарби культури вони нищили при тім¹.

¹ К. Побѣдоносцевъ, Московскій Сборникъ.

Чи є хоч зерно правди в сих словах ґеніяльного Москаля? А коли так то чи відносять ся його слова тільки до таких мандрівників революції як Бакунін або навіть Герцен, що з криком: „Хай живе Хаос, vive la mort!“ посилав своє прокляття західному світові? Чи також до епігонів Леніна, заповідаючих смерть європейській демократії? Чи може і до оберпрокурора Найсвятійшого Синоду Победоносцева, що кидав громи на сю саму демократію, сю „велику брехню нашого віку“?

Чи тільки до духовних нащадків Бакуніна, до російської червоної армії, чи також і до війська царя, котре з такою самою завзятістю старало ся зробити з Галичан православних Росіян, як большевіки російських комуністів? До війська, що з такою самою енергією хотіло накинути Європі свою *moscovitica*, як Ленін втягнути її до свого Союзу Народів, до свого *societas* Леніна або леоніна? Чи наповнені почуттям глибокого смутку та національного сорому питання Достоевського можна застосувати тільки до лядскнехтів Буденного, що несли на захід свою соціальну систему — совети, чи також і до жовнірів Катарини, що несли на Україну тодішню соціальну систему Росії панщину?

А коли се так, то чи не маємо ми тут, в сих мандрівках узброєних і неузброєних Росіян різних поколінь до Європи, втішених, що можуть в ній щось зруйнувати, раз уніятську церкву, раз капіталістичний лад, чи не маємо ми тут до діла зі явищами одної і тої самої категорії, в фактом, більш універсальним, більш небезпечним ніж большевізм або царизм? Можна з певністю сказати, що так власне і є, що так ідеальогія російського комунізму як і царизму се тільки різні форми одної і тої самої суті, одного і того самого явища загальнішого характеру, що не є нічим иншим, як воюючим із заходом, російським месіянством. Подібно як Наполеонізм, з всіма одідаченими ним гаслами великої революції був нічим иншим як новою формою каролінґського імперіялізму. З грізно піднесеною рукою, жадібно шукаючи очима довкола, стояла ще недавно большевіцька Росія перед нами, як за часів Миколи I., нишпорячи „де є ще щось, що можнаби ще зруйнувати“, відмовляючи відповіді на наш запит.

Але ми можемо зречи ся сеї відповіді! Тисячу разів дала вже її російська інтелігенція, та сама, що колись „ходила

в народ⁴, а потім засідала в „чрезвычайках“ і в „пролеткультах“, носителька ідеї російського месіанства. В її власних очах — хоронителька і втілення ідеалів „правди і справедливості“, одержимий духом пророк великого посланництва російського народу утщаслити весь людський рід, а в наших — тамбур мажор московсько-петербурзько-петроградсько-знов московського імперіалізму, сентиментальний апологет московського Drang nach Westen, суворий прокуратор при історичній процесі націй, що обливаючись кровю, стукали до дверей раю свободних народів, advocatus diaboli.

Міцію духа, теніальністю могли різнити ся між собою представники цієї інтелігенції. Перед одними, як перед вже цитованим Достоевським, мусів кождий, що мав зрозуміти великого, до якої національності він не належавби, відкрити голову. Інші збуджували тільки сміх публіки, як напудровані церковні блазні своїми дурними дотепами та скоками. Але всім їм, пророкам і арлекінам одно було спільне: глибока містична віра в велике покликання, світову місію російського народу. Вони могли малювати сей нарід або в рожевих барвах як народники або, як Чехов у своїх „Мужиках“ порівнювати його з худобою; цілувати поли його смердючого „зипуна“, як робив граф Л. Толстой, або в переляці перед його незрозумілим і неохвотним еством апелювати до царських багнетів. Як се робив П. Струве та інші не менше славні автори колись славнозвісних „Вѣхъ“ — все одно! Ангел чи люцифер, Аполло чи Центавр, пів людини, пів звір був сей народ всій російській інтелігенції, народом богоносцем (не в євангельському сенсі), а коли й худобою то священою худобою, котрій мають поклонятися всі язики. Він, тільки він мав проголосити аґонізуючому заходові нове слово. Тільки з його уст мало розлягти ся над світовим хаосом збавлення: Fiat lux!

„Я вірю і тепер ще вірю, що Росія, котра має стати на чолі якоїсь нової східної державности, повинна дати світові і нову культуру, замінити сею новою славянсько-східною цивілізацією упадаючу цивілізацію романо-германської Європи“, писав папа славянофілів Леонтев п'ятдесят літ перед нами¹.

Передповідючи наглу смерть заходу взивав славянофілський поет Тютчев: „Над гігантськими руїнами заходу

¹ К. Леонтьевъ, Ростокъ, Россія и Славянство.

підносить ся мов святий ковчег ще більша Росія: ... хто посміє сумнівати ся в її покликанию?“ — „Захід сказав уже все, що міг сказати. Ex oriente lux! Тільки Росія покликана перебрати духовний провід над Європою“, — заходить ся звана крикливиця російського месіанізму С. Булгаков. І зворушений сими словами немов луна відповідає йому Розанов: „Давно була пора се сказати.“ Пушкин ідеалізує російське кріпацтво, протиставляючи його „поневоленю“ англійського селянина¹ і пише поему в котрій звучать енергічні ноти ненависти до європейської цивілізації².

Патріот-візіоніст А. Герцен літами маячить про велику нам сподівану хвилину упадку заходу і мріє про „нових варварів, що йдуть її руйнувати“. Ю. Самарін тішить ся ролею, яку доведеть ся грати Росії в „цілім світі“, а архиреволюціонер Бакунін вірить, що російський нарід „ внесе до історії нові засади і створить нову цивілізацію, і нову віру, і нове право, і нове життя“. Горький „плює в обличчя“ Америці та „прекрасній Франції“ в ім'я російсько-босяцьких ідеалів, а Ленін узурпує собі становище наступника первоапостола соціалістичної церкви перед булями котрого, як перед Інокентієм та Боніфатієм королівські трони, мали падати трони впалих в гріх соціалістичних божків окцидента. І навіть Чаадаєв, оден одніський Москаль Європейець (защо його і зробили божевільним його земляки), і той кінчить вірою у велике післаництво Росії в своїй „аполлогії божевільного“. „Наше діло“ — пише він — „внести спасаючий принцип порядку в світ, що став здобичю анархії. Росія не сміє кинути цієї місії, що повірена їй царем небесним і земним“. Голоси всіх представників російської політичної думки зливали ся в одній похвальній пісні своєму народові, всі вони в суті річчя підписували ся під офіційною теорією російської історії, виражену графом Бенкендорфом в таких словах: Минуле (Росії) було гідне подиву, теперішність більш ніж блискуча, а майбутнє — писав граф, думаючи очевидно про большевиків — „перевиснить все, що може собі представити людська уява!“

Одні виступали зі „здоровими формами“ російського державного будівництва, що мали врятувати Європу. Другі лічили світ

¹ А. Пушкинъ, Разговоръ съ Англичаниномъ.

² А. Писинъ, Характеристика литературныхъ мѣтвъ, ст. 83.

російською „общиною“ або бачили свою місію у визволенню славянства (білі інтернаціоналісти) або у „визволенню“ світового пролетаріату (червоні) треті — в теократичнім ідеалі морального відродження людськості через Росію. Одні марили про „Москву-третій Рим“, другі — про Москву-столицю третьої інтернаціоналі. В деталях своїх думок різнилися поміж собою ідеологи російського месіанства, але всі міцно та непохитно вірили, що російський нарід, хоть і ремствуючи, хоч і не все добровільно, а поведе за собою, як віслюк під заохочуючі оклики своїх погоничів, всі інші народи на зустріч, хоч і незнаній але великій будучині, в котрій мерехтіли в очах політичних маняків то нова *civitas dei* то російський хрест на святій Софії, то „соціалістическое атчество“...

Пересада, односторонність — скажуть скептики. Прецінь месіанство не є особливістю російського народу. Ні пересада, ні односторонність, бо того, що я назвав російським месіанством (а правійшою назвою бувби панмосковізм) в ніякім разі не можна рівняти з аналогічними явищами в інших націй, а зокрема ні з панлатинізмом, ні з пантевтонізмом.

В латинстві була, правда, ся вигідна сторова, що мало воно вже в історії однастайну політичну організацію. Колись Етруски та Іберійці, Ілрійці та Кельти творили одну імперію. Але з її розпадом традиції єдності, з тяжкою бідною підтримуваним церквою, завмерли та Піриней та Альпи показали ся перешкодою о котру розбила ся навіть колишня єдність культурної мови. Імпозантна спроба великого Наполеона злучити під своїм скиптром Францію, Бельгію, Італію, Іспанію та Португалію та менш імпозантне стремління маленького Наполеона заволодіти Італією були останніми подригами панлатинської ідеї. Коли не рахувати разумієть ся галасу викликаного *ad hoc* парижською пресою з приводу приступлення до антанті „латинських сестер“ — Італії та Румунії.

Що до тевтонського світу то в нім було ще менше підстав до великого расового руху. Політичне розпорощення німецької раси, усамостійнення деяких її частин (Австрії, Голандії, Швайцарії та гр.) з гори засуджували пантевтонську ідею на невдачу. Несмілі спроби її штучного відживлення (Бергарді, автор „середньої Європи Навман, шведський професор Стефен і Кієлен) штовхнув у царство утопій версальський мир.

Англійська форма пантевтонізму показала ся справді більш живучою і певно, що такі ідеї як Greater Britain або Imperial Federation не є ніякі фантоми. Але вона не виходить подібно панмосковізмowi поза рамки власної раси та не претендує на провід над іншими, окріч менше культурних від себе, народами. Своїми претенсіями та силою розмаху російський месіанізм, що хоче панувати над народами, що стоять вище него так під виглядом культурним як і політично-економічним і над землями густійше від Росії заселеними — зявище одинокє в історії Європи останніх трьохсот років.

Скептики скажуть: се все дуже добре алеж месіанізм не є суть більшевизму. Форма в котру виляла ся пропаганда більшевизму на заході зявище хвилеве, конечно як конечним були наполеонівські форми в які виляла ся Французька революція, що в першій мірі як і більшевизм була соціальним переворотом. При чімже тут конфлікт Росія-Європа?

Хто не сягає пам'яті дальше як по вчорашній день або хто (як багато наших досвідчених політиків) завше надає суспільним рухам такий зміст, який вкладають в них їхні вожди, для того шойно наведений хід думок здаєть ся незбитим. Але коли ми захочемо вглибити ся в се надзвичайно складне питання, то дійдемо до цілком иншого несподіваного висновку. Прийдемо до висновку, що „визволення світового пролетаріату“ як і „визволення славянства“ порожня фраза за котрою криєть ся цілком инша суть. Те саме нам вже знає московське месіанство.

Коли лишити на боці бомбастичну фразеологію більшевиків призначену для з'їдотілих від голоду і терору своїх підданих і скаптованих тими чи іншими средствами чужоземних „товаришів“, то одна характеристична риса їх ідеології кинеть ся в очі. Се — розглядування всієї їх зовнішньої політики не в крузі ворожих собі понять: „революція-реакція“, „пролетаріат-буржуазія“, а з точки видження противенства між Росією, як авангардою Азії з одної сторони; Європи яко цілості з другої. Коли більшевики використовують національно-релігійні рухи орієнту проти Англії, то се апеляція не до класової а до національної боротьби Сходу проти Європи. Коли шукаєть ся помочи Енвера паши або афганського еміра то се не альянс з інтернаціональною революцією проти інтернаціональної реакції, не

політика союзу з трудовими масами, лише союзу з державами проти держав, звикла буржуазна політика, політика національних інтересів борба о перевагу Росії над Європою, політика, котрої даремно відпекують ся большевики. Коли Ленін виступає проти Англії та Америки він блямує їх англійськi (а не капіталістичні!) свободи, котрих він не забуває взяти в знаки наведення¹.

Коли Бухарін лютує проти угодовости європейського робітництва, він нападає не так на зрадників робітничої кляси, як проти „німецьких, австрійських, французьких і англійських меншевиків“².

Коли Троцький підігрівав патріотичний запал своїх червоних наємників у війні в Польщу то тільки для них була вона війною з „шляхтою“ для цілогож російського загалу се була війна з Поляками... Проти європейського „імперіалізму“, проти німецького тяжкодумства, проти французького міщанства, проти англійського професіонального кретинізму — ось проти чого гремлять з московського совітського Олімпа. Європейський світогляд робітництва заходу, що робить його мало доступним московській пропаганді, і Європа, що противить ся політичній експансії Росії — ось ворог большевізму та його азіатських союзників. Тут Європа — там Росія! — Така формула зовнішньої політики совітської Москви.

І цікава річ! — З такої самої точки погляду гляділа на сю політику друга російська месіянська ідеологія — славянофіліство. Чи виникає квестія славянська, вона розглядається не відрубно, не абстрактно тільки як етап до загального походу проти заходу. Чи повстає наново турецьке питання-славянофіли висказують ся навіть за залишення Турків в Константинополі, коли заносить ся на заміну султана в його резиденції комісаром тої чи иншої великої європейської держави. Чи ходить о внутрішні справи підвладних або непідвладних Росії європейських народів, всі ці питання розглядають ся з точки погляду збільшення могутости Росії супроти Європи. Дальше аналогія ще більше вражаюча! Большевики

голосять війну європейському буржуазному порядку апелюючи до пролетаріату. Війну тій самій буржуазії голосили старі славянофіли апелюючи до тогож самого пролетаріату! Чи вони теж були борцями за соціалізм, чи большевики славянофілами? Ні одно, ні друге. І перші і другі служили тому самому національно-російському ідеалові, для котрого потрібний був упадок Європи. Обґрунтовуючи свою політичну теорію Леонтев писав: „Всі Славяни, полудневі таї західні, в сім так дорогім для мене культурно-побутовім сенсі нічо инше як неминуче лихо, бо сі народи в лиці свої інтелігенції нічо опріч найординарнійшої („найбілье пошлой“) і звичайної європейської буржуазії, світові не дають!“

„Ординарної буржуазії!“ Звідкіля сі ноти в парофіла Леонтева!? Ляпсус? Ні, се його глибоко передумана гадка, бо в другім місці він каже: „Пора покласти край розвиткові міщанського (отже буржуазного!) ліберального поступу!“², а двома сторінками ни́же, звертаючись знов до славянських братів, він з жалем стверджує, що „наші західні та полудневі одностуді далеко більше від нас подібні всіми своїми чеснотами і хибами до європейських буржуїв найбільш пересічної сорти.“ „Коли світ“, читаємо дальше на 415 сторінці нашого антибуржуазного цариста, „мусить скоро відкинути буржуазну цивілізацію, бо новий ідеал людськості вийде конче від Росії, від народу в котрого слабше розвинені буржуазні чесноти.“ Як бачимо се вже щось немов з Леніна або Бухаріна, котрі аргументували світову місію російського пролетаріату сим, що він менше як його західні товариші персяк буржуазною моралю та пересудами...

Але автор консеквентний! Коли „буржуазна цивілізація“, так йому ненависна конає то мусить бути і той, що поклав її в домовину? Для Леніна сей грабар звичайно революційний пролетаріат. Для Леонтева — також! Передовим герольдом тогож буржуазної культури була Франція через те саме повинна вона була згинуті для нашого панславіста, і розуміється від руки пролетаріату. „Коли для дальшої незалежности східно-російської думки від думки романо-германської для

¹ Н. Ленинь, Государственность и революція.

² Бухаринъ, Программа коммунистовъ.

¹ К. Леонтьевъ, op. cit. ст. 108.

² Ibid., ст. 384.

виступлення на новий інший шлях культури та державних форм потрібно, щоби все низше і низше падала в очах людей сходу повага романо-германської цивілізації, коли потрібно, щоби забобони відносно цієї цивілізації як найскорше перейшли в дике упередження проти неї, то треба бажати, щоби як найхутше та остаточно скомпромітувалаби свій геній країна, котрій належить ініціатива в сучаснім поступі¹."

Себто Франція, а що писав він свій памфлет підчас парижської комуні то закликає на поміч її, фригійську шапку, що застромлена на вежі Нотр-Дам звістувалаб остаточної кінець буржуазного світу. Це ліпше звичайно булоб якби Париж зі своїми „буржуазними“ церквами та парламентом взагалі щез із поверхні землі, а що се неможливо без большевицьких метод то Леонтев поручає їх також. „Чи можливий“ — питаєть ся він, — „тріумф і пановання комуні без вандалізму, без матеріального руйнування будинків, пам'ятників штуки, бібліотек тощо? Звичайно ні, а при сучасних средствах знищення обернути більшу частину Парижа в руїни та згарища далеко легше ніж в старі часи зруйнувати інші великі культурні центри, як Вавелон, Нініву, Старий Рим. А сего треба бажати тому, хто прагне нових форм цивілізації“²."

Чи се розумована манія? Витяг із записок божевільного Гоголя, чи з вступної статі „Ізвестій“? Цілком ні, се, повторю, глибоко передумана гадка великого російського патріота свідомого неприєднаної ворожості між його країною та Европою, що шукає скрізь вільних або невільних союзників своїй справі. Подібно як Зіновев і інші комівояжери большевізму, що голосять терор і вандалізм також в ім'я „нових форм цивілізації“. Се не значить, розумієть ся, що перший був соціалістом або другі панславістами. І в одній і в другій стороні відклик до пролетаріату се комедія, средство до осягнення цілей, що з визволенням пролетаріату так само не має нічого спільного як панславізм з визволенням Славян: до запалення світового пожару, в котрім згоріла-б ціла Європейська цивілізація. Зрештою Леонтев не стоїть сам зі своїми, як на час і на особу, будь що будь оригінальними думками. Знаний та досить інтелігентний

¹ Ibid., ст. 433—4.

² Ibid., ст. 435.

ідеолог славянофільства Міллер писав в приблизно той самий час: „Зачинаючи підтримувати його (принцип національності) у Славян нам довелося удбрюковати проти себе всю стару Европу, шукати проти неї опертя в Європі таки, в співділаво, скрізь і всюди, з всіма її свіжими силами“¹.

Що се за свіжі сили? Ті самі, котрі викликував Леонтев і Ленін. Для добра Росії та знищення Європи потрібно визвати на заході духів, що ворожі західній цивілізації. Отже, що шкодить коли ці духи машерують під червоним прапором соціалізму і кленуть ся на євангеліє не св. Марка але св. Маркса? Аби робили свою роботу, і ось стороник общини та самодержавія німецький Мюлер обернутий в московського Мілера радить відкинути на бік всякі засади легітимізму властиві нібито російській політиці та подати руку Мефістові революції... Навязуючи до місіонарської ролі Росії пише Мілер: „Мені здаєть ся, що на відносини Європи до нас моглоби мати великий вплив щире виречення з нашої сторони тої політики якої держали ся ми до східної війни, виречення всяких традицій легітимізмоманії та революціофобії.“ Росія (царська Росія!) мусить виявити „тверду рішучість і вміння довести на ділі народам Європи, що і поза границями славянського світу наша задача — визволення“. І далше: „А коли самі народи Європи все ще вірають ім (своїм пануючим клясам). суть в їх руках сліпим знаряддям вороговання проти тих з ким ім належало би скорше заприязнити ся для згідної одсічі загально-європейській реакції (себто проти Росії) то в сім багато винні старі гріхи нашої власної політики з тих часів, коли вона хорувала на прищеплені їй недуги легітимності і свободолюбства“².

Отже короткий змісл довгої мови, розвинений далше в Мілеровій книзі є, аби Росія сперла ся в своїй європейській політиці на тамешні революційні елементи і разом з ними штовхнула в пропасть цілий будинок так званої буржуазної, а в ґрунті річи впрост європейської культури. Подібну мову знайдемо і в інших отців славянофільської церкви, напр. у Самаріна, що радив Росії переняти в Польщі „ту визвольну роллю, котру рано чи пізно, волею чи неволею доведеть ся

¹ О. Миллер, Славянство и Европа, С.-Петербург. 1877, ст. 63.

² Тамже, ст. 99 і 109.

нам відіграти в цілм світі". До подібного догворкеть ся Бакунін: до „повної негациі заходу“ і до великої визвольної місії російського народу на чолі зі своїм царем.¹

Щож до Герцена то сей безнадійно плутає місію царату з місією пролетаріату малюючи ляповатий образ останнього дня Європи повіряючи ролю серафимських трубачів донському козакови, що „в свій час прийде вбудити європейських Палеологів і Порфірогенетів, — коли їх не збудить трубний згук останнього суду, що творитиме над ними соціалізм помсти-комунізм.“²

Але оставмо на боці Герцена і Бакуніна, вониж були „також соціалісти“, але що робити з Ю. Самаріном і Мілером або з Леонтевим, котрих ніхто не запідозрить не тільки в революційних але навіть в ліберальних настроях? Що робити з всею практикою російської політики в Європі починаючи від Олексія, Петрового батька і кінчаючи Миколою II, політикою, що на ділі рвала з принципами легітимізму роблючи революційно-демагогічну пропаганду серед українських та польських селян проти їх „панів“, серед фінських селян („тропарів“) проти вождів селянського незалежницького руху, серед турецької „райї“ проти її гнобителів або серед австрійських селян проти „утискаючої їх німецько-мадярської буржуазії? Що робити з самою ідеєю царату, сего „царства бідаків“, сеї диктатури на користь убогих, що так разячо нагадує совітську ідеалогію також диктатуру „бідних над багатими“? Чи інспіратори сеї політики, всі ці Ордин-Нащокіни, Меншикові, Панині, Горчакови, Извольські, Шебеки та Гартвіги були агентами світової революції. Коли звернути ся навіть до, одної-одніської ідеї большевиків адавалосьби, що не є плягіатом — до гадки мобілізації мuzuльманських народів проти „західного імперіялізму“ то і тут можемо поградулювати з їх винаходом не вождям третей интернаціоналі а їх великим вчителям. Бо вже той самий Леонтев писав, що „стала небезпека Росії на заході“ та що там треба шукати собі союзників: „коли сам союзником схоче стати мuzuльманство тим ліпше“, бо „в самій владі Москаля є дуже сильні

та важні риси, які далеко більше нагадують Турків, Татарів або інших Азіятів, або просто нікого, ніж Славян.“ Союз з ними „догідний вже для того, що вони не пересякнути європейцями“.³

Чи не тому і Ленін шукає там союзників для свого, як його назвав Кавцький татарського соціалізму? Чи не суть островежкі татарські шапки комуністичних офіцерів атавістичним символом ролі, яку судило ся відіграти їм в Європі?

Можна залишити приклади, або можна іх нагести ще безконечну низку, можна цитувати ще інших славянофілів, а будемо певні, що знайдемо там Леніна. Можемо робити витяги з творів або промов останнього — і нехибно спіткаємо ся з плягіатами з панславістського євангелія. Залишня до революції та пролетаріату — і тут і там. Хрестовий похід проти буржуазії — і тут і там. Переморгування з Азією — і тут і там. Громи проти принципу легітимізму — і там і тут. І там і тут одна одніська мета — знищення „згнилої“ європейської демократії ad maiorem Russiae gloriam! деюократи, однаково смертель ної, однаково ворожой для всіх досі істнувавших форм російської державности!

В сім і в нічим иншим лежить спільна суть обох форм російського імперіялізму: царської та большевицької. Се розумів м. и. вже Страхов, що твердив, що „коли ми візьмемо взагалі наш нігілізм, візьмемо його в цілм складі його виявів то будемо мусіли узнати за його найважнійшу рису — скептичний погляд на Европу (а не на буржуазію!) Люди найбільш російського напрямку часто-густо бувають в сім відношеню цілком згідні з думками нігілістів“ (і на відворот додамо ми від себе!)².

Се розумів також Леруа-Боліе на думку котрого нігілізм „певного роду протест Росії проти Європи“.³

Протест, котрий виливав ся раз в садиські мрії зрівняня з землею Парижа, раз в пропозиціях європейському робіт-

¹ М. Бакунін, Письма о парижизме.

² А. Герцен, Письма изъ Италіи и Франціи, ст. 267.

¹ Е. Леонтьевъ, Op. cit. ст. 28 і 182.

² Страховъ, Горьба съ западомъ въ нашей литературѣ, ст. 126.

³ Leroy Beaulieux, L'empire des tsars et les Russes. Paris 1881, кн. I. розділ. 4.

вицтву вирізати своїх „буржуазілих“ провідників, як се робив Апфельбаум-Зіновєв на з'їзді німецьких незалежників в Гале, протест варіантів, що „волочать ся по Європі та радіють, що знайшли щось, що можна зруйнувати, не маючи поняття, що за скарби культури мають перед собою.“ Їх дематогічні кличі нічо инше тільки средство боротьби, свого роду нафта, котрою треба піляти колючий, як казав Герцен, очи всякого Москва чудовий будинок окцидентальної культури, щоби на згарішах могли засісти або цар земной Микола Романов або диктатор над пролетаріатом Микола Бронштайн-Троцький. Коли сего треба в інтересах Росії, панславіст і царіст — стає революціонером і ворогом буржуазії, соціаліст-большевік — противником демократії та союзником азіатських шовіністів.

Коли якраз по війні а не скорше російський імперіалізм набрав таку застрашуючу розмовну силу, то се треба пояснити передовсім тим, що тоді ровлетіли ся два його найбільші противники, Австро-Угорщина і Туречина, що пролетарський рух, котрий на думку Герцена мусів обернути в хаос всю Європу, як раз тоді набрав такої інтенсивности, що в збалканізованій Австрії та на знищених безконечними війнами Балканах вже смерділо падлиною, що ворожила сбилну тривну московським комуністичним крукам...

Алеж се значилоб упрощувати питання: хтїти бачити в сітці страшних конфліктів світової війни нічо опріч вороговання Європи з Росією! Се значилоб робити собі за легкою задачу: замикаати очи на се, що війна 1914 року була конфліктом двох груп держав з котрих одна мала своєю союзницею Росією, отже не конфліктом Росії з Європою. Се значить замикаати очи на соціальні доктрини большевізму, що прецінь ріжняться від тих, що їх голосив царат або його ідеологи! — Аргументованя на позір слушні, але тільки на позір. Бо мимо свого зовнішнього вигляду війна 1914. року була в значній мірі лише дальшим тягом російського походу на Європу. Що Росія мала головні західні держави по своїй стороні як союзників не міняє нічо на річі. Петро I. підчас великої північної війни також мав по своїй стороні Польщу, Данію а пізнійше навіть британського короля. Та мимо того ся війна була одним з головних етапів московської експансії проти Європи.

Польща вже в 1772 році, коли по упадку України і Швеції прийшла черга на неї, переконана ся, що воюючи за посідання Балтику і Чорного Моря Петро I. виступав не тільки проти своїх тодішніх противників але і проти тої самої Польщі та проти Європи взагалі. По упадку Польщі також мала Росія союзників в поділових державах Німечині та Австро-Угорщині. Але від сего часу як російська ескадра прибула до Тульону а цар Александер III. вислухував стоючи Марселезу переконали ся центральні держави, що Росія мала на оці боротьбу з ними як і з Європою взагалі, коли вона ділила Польщу. Виправа большевиків до Персії, Малої Азії, Польщі та Східної Галичини, Східної Пруссії, сталі погрози проти Румунії та Угорщини переконали нарешті західні держави про те, про що вони досі, здаєть ся, не знали: що війна Росії з центральними державами, як колись з Україною та Польщею була нічим иншим як приготуванням, стадією її загальної боротьби проти Європи яко такої. Власне ся остання фаза російського імперіалізму, большевізм, що зазіхає на передові сторожі західних держав в Європі та Азії показав наочно, що конфлікт 1914 року мав два істотні моменти: англійсько-німецький та російсько-європейський. З ліквідацією першого лишив ся тільки другий. Вискази Черчіля і Льюйда Джорджа, що недавно викликував в парламенті тїнь ініціатора антиросійської коаліції — Дізраелі з одної сторони, офірованя Людендорфом німецької шаблі для боротьби з європейською небезпекою, большевізмом, з другої — ось перші проблєски почутя загально-європейської солідарности супроти небезпеки йдучої ві Сходу¹.

Інакше представляєть ся на перший погляд друге зявище, що, на ряду з боротьбою ріжних імперіалізмів, старають ся представити як другу причину світової кризи. Се зявище — грядуча соціальна революція. Але й тут річ не маєть ся так просто. Звичайно в наслідок війни соціальні конфлікти прийняли

¹ Англія вправді з властивою собі далековорістю давно зрозуміла істоту російсько-європейського конфлікту і навіть підчас свого офіційного союзу з Росією старала ся знеутралізувати зростаючі впливи Росії на європейські справи. Порівняй енергічну сповістю британського кабінету російським вимогам що до Константинополя, факоризованя Польщі в 1916 році та роля відіграна англійським послом в Петербурзі сером Бюкененом в останні дні царюваня Миколи II.

найгострійші форми і гамором їх повний світ. Але так як національні конфлікти на заході перед і по 1914 році були тільки явищем локального характеру в порівнянні з конфліктом Європа Росія, так і за соціальною боротьбою, що нищать економічно організм Європи криється старий антагонізм двох світів: в давнім випадку двох соціалістичних ідеалів європейського і російського. Двох виключаючих себе форм революцій: революції з долу і революції з гори, революції доконаної свідомою демократією та революції доконаної купкою соціальних Якобінців, революції більшості і революції меншості. Одну проводять в життя диктатори в Кремлю але від неї відхрепцують ся майже всі соціалістичні партії на заході та всі економічні організації пролетаріату. Другу старається реалізувати робітничая демократія. Одна бачить в масах об'єкт політичних експериментів, друга суб'єкт.

Розглядаючи отже ролію совітської Росії в соціальних рухах Європи ми бачимо знов що ся доктрина (подібно як і російська імперіалістичная) тільки позірно стоїть по одній або по другій стороні різних поборюючих себе сил в Європі а в суті річї се ідея, що протиставляє себе Європі яко цілості, що також представляє в сім конфлікті одну цілість. Так колись єднала російська община і соціалістів і панславистів в Росії, маючи проти себе в Європі і соціалістів і буржуїв. Російська метода соціальної революції наближається скорше до метод парату, європейська — до метод західно-буржуазного лібералізму. Як в політичній конфлікті 1914 року так в соціальному від 1918 знов бачимо конфлікт двох культур двох національних ідеалів.

Як бачимо отже дана тут оцінка суті європейської кризи різниться від загальної прийнятої. Не заперечуючи існування великих соціальних і політичних конфліктів в Європі ні ролі яку в них грає Росія я бачу за свими конфліктами тільки універсальніший конфлікт, що важкою зморою тяжив над всіми слідуючими одна по другій в Європі кризами від останніх двохсот літ.

Маючи сей конфлікт перед очима мусимо ми намітити лінії нашої зовнішньої та внутрішньої політики, або краще їх вибрати. Бо се питання вибору

стояло перед нами все. Стояло перед нами в 1612 році, коли козаки Сагайдачного добували ся через Арбатські ворота разом з Поляками до Москви. Стояло в 1654 і протягом слідуючих п'ятидесятьох літ не уступаючи з порядку денного нашої політики аж до Шведччини. Стало знов перед нами по упадку Польщі та і насильному згнетенню унії, як і тоді коли київське духовенство відмовлялося присягати на вірність батькові Петру I. Стало воно перед нами напевно і в 1812 коли Наполеон зацікавив ся був українською справою не в 1813 році але о рік скорше. Стало воно кілька літ перед 1914 роком в цілій своїй остроті і то не тільки перед „російськими“ Українцями але і перед галицькими, буковинськими та угорськими. Стоїть воно перед нами і тепер. Чи ходило о вибір між тридержавним союзом а антантою, зараз се питання переміняло ся в питання з Росією чи проти неї? Чи ходило о вибір між католицизмом і ортодоксією се знов значило: за московське православ'я чи проти него? Чи ходило о революцію те саме питання ставало знов перед нами в формі ділеми: диктатура чи демократія? Щоб ми не робили, якій завдання не ставляла перед нами історія, все спинаємо ся перед одною і тою самою загадкою-сфінксом, що хоче вісти нас. Сеж саме питання стоїть і перед всіми відпалими від колишньої російської імперії народами, як і перед всім славянством взагалі. Вибору жадають від нас і самі Росіяни, що не йдуть на жадні компроміси а ставляють нас перед ділемою: або стати передовою стежою „воюючого папізму“, чи „антантського імперіалізму“, чи німецького „пертя на схід“ — або авангардою „славянства“ (себто Росії) в його поході на захід. Отже з ними або проти них! Не інакше ставлять ся квестію і більшовіки, котрі питання: „з буржуазією чи з пролетаріатом“? підпорядковують иншому: „з кремльовською інтернаціоналею чи проти неї“?

Росія всяка, все була носителькою ідеалу месіянства — се перший висновок, до котрого управлює студіювання згаданих матеріалів і фактів. Росія всякий етап свої експанзії до 1917 року (славянофільство і неославизм) і пізніше (більшовизм) трактувала в перспективі свої боротьби з Європою яко такою, і се другий висновок до котрого приходимо. Вона інстинктивно чула, що кожне розширення Європи політичне чи культурне

загрожує її існуванню. Для того всі такі питання як константинопольське, втягнення західного славянства в круг європейських впливів, католицизм на Україні були для неї частинами одної універсальної проблеми: боротьби з заходом. Якими фіховими листками ся боротьба не прикривала сяб, під якими прапорами вонаб не вела ся, під славянофільським чи під большевицьким, зміст справи від сего не зміняв ся. Зрада принципу легітимізму царатом а засади демократії большевізмом були явищами цілком природними для того, хто бачив правдиву істоту упертої боротьби двох цивілізацій. Маючи перед очима істоту сеї боротьби мусимо ми намітити головні лінії нашої національної політики. Але перед тим треба присвятити трохи уваги иншій kwestії, причині засадничого антагонізму Росії до окцидентальної культури. Широке обговорення сего питання, що моглоб бути темою цілої розвідки поза рами сеї книжки. Тут обмежу ся тільки на суті порушеної kwestії о скільки се потрібне для ліпшого освітлення головної теми: підстав нашої національної політики.

II.

В горі я зазначив, що те „нове слово“, котре несе Європі російськість абстрагуючи від її кожноразових форм є одне і те саме, випливає з одного й того самого зрозуміння національного ідеалу.

Придивім ся йому ближше.

Що кидаєть ся в очи при порівнанню двох світів: латинсько-германського до котрого належать і західні Славяни, і — російського? Барвистість, велич цілої історії, рухливість народніх мас, напруженість конфліктів, свободна гра сил, величезна роля великих особистостей, примат права і логіки — на Заході. Однотоність, придавленість особистости, безбарвність історичних подій, величезний вплив незріжничкованої народної стихії, непропорціонально велика роля держави — в Росії.

Боротьба цісарів з папами, повна драматичних моментів — се Захід. Росправа всемогучих царів з позбавленим всякого значіння духовенством — се Росія. Завзята і вперта боротьба феодалних лицарів з королями — се Захід. Відтяпування голів

своїм „холопам“, як називав своїх бояр Іван IV. — се Росія. Трагічний конфлікт старої віри з реформою, щебільш імпозантна реакція першої — се Захід. Спир між офіційною перквою та „росколом“ — се Росія. Кальвінізм, Цвингліанство, Лютеранство — там. „Пригуні“, „хлисті“ і „столпники“ — тут. Великі фігури французької аристократії не забугаючі навіть на шафоті свої гідности — се Франція, се Захід. Малодушна банда теж „аристократії“ з ласки царської, що вештаєть ся по константинопольських і праських кабарегах і шинках дожидаючи там ратунку свої країни — се Росія. Непозбавлений пезного драматизму момент страти Людовика XVI. або великого противника Кромвеля — се Європа, замордованя останого Романова незнати де і незнати ким — се Росія. Мірабо, Кавеньяк, Клемансо, три стовпи трох епох Французької буржуазії се „там“. Замоскворецький купець Островського, „весьегонський Мірабо“ — Федя Родічев і Хлестаков Керенський, три фігури також трох епох буржуазії — се „тут“. Лявоазіє, котрому відтяла голову республіка „непотребуюча науки“ по одній стороні, проф. Гредескул і Тімирязів, Горький та Шаліпін в позі льокая перед народніми комісарами по другій. Ціла плеяда аристократичних імен внаних цілому континентови, що стояла на чолі або вандейських повстань або армії коаліції, що боролася проти французької революції — се Захід. Брусілов, Поліванов, Клембовскі, Гутор і маса инших царських генералів, що боролися за третю інтернаціоналю — се Росія. 1789 рік з його „правами людини та горожанина“ і 1848 з його „правом на працю“ і самоозначенням народів — се Захід. Грудень 1825, порив купки та повна апатія мас і Листопад 1917 з правом на рабство і знанням самоозначенням народів „вплоть до отдїлення“ — се Росія.

Коли читаємо їх історію, історію Європи, — читаємо історію її народів. Читаючи історію Росії — не бачимо нічого окрім темної маси, що сліпо віддана своїм вождям, рухаєть ся нині в однім завтра в другім напрямку. В 1612 році се Поляки були в Москві але в 1832 не Росіяне тільки Паскович під Варшавою. В 1708 прийшли на Україну Шведи, котрих затьмити не могла навіть велика фігура їх короля так само як в 1812 році прийшли до Росії „дванадцять язиків“, але

проти Шведів і Французів билися не Москалі тільки Петро „Великий“ та Александер „Благословений“. Там — історію робили кляси, партії, нації та великі одиниці, суспільність. Тут — держава, уряд, що скували і кляси, і одиниці, і суспільність.

Ся остана риса (і тут ми підходимо до суті європейсько-російського антагонізму) є характеристичною прикметою всіх примітивних суспільностей в тім числі і російської.

В примітивних громадах сепарація „я“ від „ми“, одиниці від маси, індивідуа від субстанції не є довершена. Одиниця не живе ще своєю думкою тільки збірним розумом маси. Веління моральні, правні, релігійні та політичні відчують ся не як веління власного „я“ („совісті“) а як незрозумілі в своїй суті прикази з гори. Відповідно до того цілком відміно усталюють ся в такій суспільності відносини між одиницею або їх групами і загалом. Деінде нормують ся ці відносини правом, приписами „імперативно-атрибутивними“ себто такими при котрих обов'язок одної сторони закріплюється такою ж свідомістю другої як її право (обов'язок віддати довг). В суспільностях примітивних нормують ся взаємовідносини між „я“ і „ми“ приписами односторонньої, моральної чисто, „імперативної“ натури, себто такими при котрих обов'язок одної сторони цілком не мислиться другою як її, сеї другої право. Тут наприклад обов'язок держави помагати калікам гадається (як заповідь „Люби ближнього свого“) лише як моральний приказ, і з котрого ніяких прав для скаліченої одиниці не випливає, не так як в суспільностях з забезпеченням від каліцтва, з вище розвиненою правовою психікою. Загалом тяжить над масою одиниць в примітивних громадах як всемогутнє божество, котрого можна тільки молити о ласку, але в віякім разі не жадати від неї своїх прав. Коли державні закони відчують ся тут як моральні то і на відворот моральні відчують ся як державні. Тут пише Гегель „і норма моралі і норма права є законом, але таким що управляє одиницею як зовнішня сила. Їх виконується але чисто зовнішнім способом як накинене з гори правило. Одиниця кориться законові але не як така котра розуміє їх справедливість тільки як така, що не знає, що вона робить.“¹

¹ Гегель, Philosophie der Geschichte, ст. 486.

Відповідно до того инший і спосіб, котрим в подібних суспільностях доходить ся до пізнання загальної волі нації (в державі) або загальної правди (в церкві). В більш розвинених суспільностях сей спосіб є: логіка і точно означена процедура. Інституція парламентаризму, засада більшості і взаємного переконання — в політиці. Інституція папства і свободної інтерпретації догм покликаною то сего установою (католицтво) або власною совістю (протестанство) — в церкві. В Росії як і всіх инших примітивних суспільностях ці способи — неясні, інтуїтивні відгадування. Засада „єдиногласія“ на „мірських сходах“, ідея безвольного земського собора, що навіть в ХХ. віці ще дискутувало ся в російській пресі — в політиці. Примат вселенського собора, що ніколи не збирається і непорушність догм — в церкві. Велика роль одиниці та її свободних групувань, почуття особистої гідності, власних прав і обов'язків, активність в підтриманню громадської організації — головні прикмети західної суспільності. Проголошеність і пасивність одиниці, відсутність правної психіки, повний брак автономної моралі, заступленої тут приказами або валькою — головні риси суспільності російської. Звідси — selfgovernment, в найширшій значінню на заході, хале або абсолютизм в Росії.

Сей примітивізм, ско аморфність в будові російського народного організму слідно на всіх полях громадського життя в Московщині: на полі соціальному, родинному, політичному, релігійному і духовній культурі. Перейдім їх всіх по черзі.

Типовим прикладом соціальної організації є славнозвісна община, інституція задля якої вели ся безперестані суперечки, але котрою захоплювали ся і славянофіли і западники з Герценом, і прихильники царату і його неприєднані противники, соціалісти-революціонери. В общині одиниця цілком гине. Вона не має ніяких прав проти загалу. Ніщо не є її властністю, навіть кусник поля оброблений власними зусиллями належить їй тільки на той час, щоб завтра його відібрали від неї. Община може видалити з поміж себе кожного зі своїх членів за ніякий злочин, тільки за проступок чисто індивідуальної натури, напр. за піяцтво. Може змусити його запровадити на його землі таку культуру, яка їй подобається.

Особисте зусилля, особиста думка тут непотрібні та яко такі нереспектують ся Викорчуваний моїми виключно зусиллями ліс може на черговім переділі відійти якомусь неробі в ім'я засади рівності всіх перед загалом. „Мое“ цілком не відділене від „твое“: одно може вавтра стати другим і навпаки. Прав одиниці незалежних від комуни, прав, котрих титул — власна праця — община не знає. Так само не знає вона особистх обов'язків. Там де панує „круговая порука“ (солідарна відповідальність) за податки відповідає не одиниця тільки загал. Розуміється се все не вадить великій гармонії, хоч і занадто перецінюваній, московсько-селянського життя, його розумності, але ся „розумність“ уживаючи термінологію Гегеля — Vernunft але не Intelligenz, себ то не selbstbewusste Vernunft¹. Розумність общини се не плянова організація свободного колективу тільки автоматичний порядок, котрому без волі, без чуття корить ся, не розуміючи його, одиниця. Такий порядок існує наприклад, пише один з великих знавців народного московського життя Гліб Успенський — і в звірячому царстві „Воляська риба сазан“ — читаємо в него, — „що живе свою сільською громадою має і виборних, і „ходаків“ і депутатів. Остатні звичайно йдуть поперед громади і, підходячи до загороди, що ставляють рибалки поперек ріки пробують її мідність носом. Тоді налягають боком, далі стараються перескочити і коли се все не вдається вертають депутати назад і здають звіт громаді. Громадський „сход“ сазанів ухвалює взяти загороду всім „міром“ і справді вся отара з страшним рогазом кидається на загороду і вдариє в ню цілою своєю колективною мордою („колективнимъ риломъ“). Богато гине, але решта просмикує в отвір і ратується².

Подібну громаду представляє на гадку Успенського російська община, де кожний член живе лише колективною мудрістю маси. Кожний член такої організації, як Платон Каратаєв (з „Війни і мира“ Толстого) — се „тільки частинка“, сама в собі ніщо“, індивідуальних переконань або поглядів на світ вона не має. Як фігуринки на шахівниці, посувається, кожна з них, послушна рупі вправного грача, після певних правил, але полишена сама собі — власному розумові —

¹ Там же ст. 45.

² Глебъ Успенскій — Власть земли.

лишається ся нерухома або паде. „Все може зробити така частинка — пише Успенський — „вирвана з привичних обставин, привикла без застановлення корити ся чужій волі, готова на все. „Візьми і зв'яжи“, „візьми і розв'яжи“, „застріли“, „освободи“, „бий“, „бий сильніше“, „йди та рятуй“ — всі ці прикази виконують ся, бо ні до одного з них ся „частинка“ критично ставити ся не може. Нині можуть такі частинки „усмирять польський метеж“, завтра „освободять братів славян“, позавтра „бити ся за третю інтервіціоналю.“ „Сам особисто“ — каже Успенський — „він не має поняття про те, що мудре, що глупе, що добре, що зле.“ Описуючи безпорадність такого чоловіка в місті відданого під впливи всіх і кожного Успенський каже: „Він є тут весь чужий, людина сторонніх впливів, чужих приказів навіть чужого бажання. Власного переконання і моральності в него нема. Се цілком порожній глечик, котрий можна наповнити чим хочете“, царською або комуністичною юшкою. Така людина корить ся всему на що її „Бог нанесе“ всему, що волею долі „наблизить на неї.“ Вона аморальна, бо не має ні поняття права ні обов'язку до інших. Вона не відповідає за свої вчинки, бо до сего привичило її кріпацтво, коли за неї відповідав „барин“, — і община.

Подібний устрій також інших суспільних груп в Росії. Ні одна з них не існувала через себе і для себе як на заході, тільки для трону і для держави. Ні одна не повставала з власного права тільки покликувала ся до життя державою. Ні одна в боротьбі між собою і з тронем не розвинула в собі корпоративного духа і становой чести, а привілеї дістала від зверхної влади без боротьби і старань. Духовенство зробило ся тут департаментом духовних справ під своїм міністром, оберпрокурором синоду. Певний своїх прав європейський „третій стан“ обернув ся тут в купців різних „гільдій“ залежних від всякого Сквознік-Дмухановського. Шляхта — в „служилоє дворянство“, в упривілейованих царських „хлопів“, позбавлених класового патріотизму, що його витворив феодалізм на заході. Шляхетности з права своїх предків Москالی майже не знали. Їх шляхетство було нагородою за службу цареві. Правда стани мали своїх „предводителів

дворянства“, „міщанських старостів“ і т. д. але се не були свободні делегати свободних корпорацій тільки звичайні „чиновники“ царя, ханські „баскаки.“ В Росії як і на заході були дворяни (nobles), буржуа і демос але ніколи — noblesse, буржуазії та демократії, незалежних від держави, часто й опозиційних корпорацій та клас. Ніби щоби більше ще підчеркнути „служивий“ кріпацький характер російського дворянства історія не відмовила йому установи, що стрічаємо і в общині, круговій поруки: за часів Івана IV. за кожного „свободного“ дворянина, що ухилив ся від служби великому князеві московському або від неї відходив, відповідали „головною“ члени тої самої або іншої дворянської родини. Відгомін сеї сучасної російської правової концепції знаходимо і в большевицькій практиці, в круговій поруці родини за своїх „контрреволюційних“ членів. У вічній залежності від свого пана дворянин, спершу такий самий волоцюга як і селянин перед царем Борисом, потім державця землі великого князя, певний свого права тільки так довго, як довго повнив свою службу — дворянин, за котрого як за мужика община, думала держава, так само мало міг виробити свій власний кодекс політичної та товариської моралі. В сім відношенні він, так як буржуа і селянин, лишив ся моральним і політичним нігілістом. Він підлягав правилам колективної волі, що втілювала се в особі царя, але активної свідомої участі в творенні сеї волі він не брав. Над масою він в суті річі не вивисшав і для царя був так само мало considerable, як останній мужик „Arrener, Monsieur“, відповів цар Павло на навіну увагу Дюмуріє, qu'il n'y a pas de considerable ici, que la perservie à la quelle je parle, et pendant le temps que je lui parle.“ (Знайте пане, що тут ніхто не є значною особою окрім тої до котрої я говорю і то тільки так довго, як я до неї говорю.) Сі слова не були балаканною божевільною, лише дуже трафічно сформулою відносин між „я“ і „ми“, між одиницею і загалом в Росії. Павло висловив тільки по французькій думці, що лягла в основу сеї правдиво-російської установи, котра називалась „местничество“, установи чисто службового характеру: пшали ся бояре передусім службою царською своїх батьків і дідів, а не старо-

давністю самого роду, не вартістю самої особи, що — без царської ласки — ніколи не була і не могла бути considerable.

Спроби зверхньої влади надати російським „сословіям“ атрибути європейських станів приймали карикатурний вигляд. Так особливою „прерогативою“ дворянства зроблено право робити перед царем „ходатайства о нуждахъ народа“, себто привілеєм стало те, що було невіддільним правом європейської шляхти з давніх давен. Цікаво рівнож, що сеї привілеї надано „благородному дворянству“ в гори. Спроби надання селянству характеру повноправного стану були не менш смішні. По „епосі великих реформ“ Плятон Каратаєв міг на рівні „з отставними генералами“ і купцями засідати на заві судів присяжних, мав право „вязать и рѣшить.“ Але по поверті до села сеї свободний горожанин міг бути висічений різками за малу дурницю.

Те що надавало блиск, відпорну силу, кастовий патріотизм, виплеканий віками твердий кодекс savoir vivre, всім трем європейським états (станам), а одиниці почуття особистої гідності все се в Росії не існувало. Російське слово „честь“ (звідки — „честить, честью просятъ, честной народъ“) ніколи не мало своїм змістом того поняття, котре стрічаємо в французькій l'honneur або в англійській honour ані навіть німецької Ehre.

Коли звернути ся до устрою російської родини спіткаємо ся з тим самим явищем: в подавленні одиниці та з панованням загалу. Вже сам факт, що селяни в усіх спадкових справах судять ся звичаєвим правом, позбавляє одиначу в родині охорони півільного кодексу нагибаючи її цілковито під диктатуру сім'ї а в суті річі її голови. „Я признаюсь“, писав Данилевський, „що не розумію тих, що говорять про „семейственность“ нашого народу. Я бачив багато народів. В Криму, в „Малоросії“, в Австрії, в Німеччині скрізь я стрічав одно і те саме. Я знайшов, що майже всі чужі народи не тільки Німці та Англійці, але і багато інших, як „Малороси“, Греки, Болгари і Серби далеко „семейственнее“ від нас „Великоросів“¹. Вивиснення окремих членів родини тут не допускається. В родині дворянській так само як в купецькій і мужицькій

¹ Данилевський, Росія и Европа, ст. 127.

панує рівність дітей, рівність прав, рівність титулів. Навіть в російським дворянстві все панувало засада рівного поділу майна між синами. Спробовано завести майорат, але вже по кількох літах (1730) мусіли його скасувати, а хоч в 1845 знов заведено факультативно, ніхто з прав наданих сею установою не користав.

В політичнім устрою Росії стрічаємо ся з тою самою загальною ідею. Ніде в жаднім иншій краю не плекав ся ідеал держави з таким завв'язям як в Росії. Тут де одиниці та корпорації були нулем, держава стала всім. „У нас в Росії“, пише В. Соловйов, „серед псевдо христіанської суспільности з'явив ся свій іслам, але не у відношеню до Бога тільки у відношеню до держави“. В сю державу вірило ся, як в „абсолютну силу, перед котрою вникав чоловік“, вірило ся, як в „абсолютне втілення нашої народної сили“. Як для правовірно віруючого в коран всяке теоритезованя про суть і атрибути божества порожня балаканина, або претенціональне злоречення, так для Росіянина є гріхом всякий сумнів, що до прав його Бога — держави, робити з ним все, що їй подобаєт ся¹. Інший російський публіцист, славновісний Катков, писав (цітую з тої самої книжки Соловйова): „Як не втримана буря жене вона (державна воля) сі міряди порошинок (горожан) не питаючи ся, що кожна з них думає, або хоче.“

Відносини між сім абсолютм і одиницею — характеристичне для всіх публичних стосунків в Росії! не носять правного характеру. Се відносини між щедринівським вовком і ягням: „Захачу сем а захачу і памілюю.“ Хто ще памятає психологію російської суспільности за часів Александра III. або його сина сей зрозуміє і Соловйова і Каткова. В сі часи, наприклад, організована суспільністю допомога голодуючим (а тоді голодувала половина Росії що другий рік), переслідувала ся тому, ще се був акт вишпання людности в державні справи, котрі її не сміли обходити. Коли по призначеню князя Святополка Мірського міністром внутрішніх справ, одеський а за ним і деякі инші магістрати, звернули ся до него з подякою за його ліберальну декларацію прийнято се загально також як не допустиму маніфестацію. Микола I., коли йому донесли,

¹ В. Соловьевъ, Национальный вопросъ въ Россіи.

що нарід ремствує з приводу воєних невдач в Криму, відповів з обуренням: „А що то його обходить!“ Подібну історію оповідають про Павла I., що одного разу запитав при перегляді військ здеградованого офіпера де він дістав свої відзнаки, відповідь: „Під побідними штандардами Вашої Величности“, вивела паря з рівноваги і мало не коштувала зухвальця тілесної карі. Бо право похвали заключає в собі також право критики взагалі, що абсолютно не допустиме там де між владою а підданими ніякі правні відносини не існують. Зверхна влада мала обовязки проти підданих але тільки моральної породи. Здавати справу з їх виконання мала вона тільки „перед Богом“ себто перед власним сумлінням. Домагати ся сповнення сих обовязків піддані мали так само мало права, як і сповнення инших виключно моральних обовязків. Підданий знов повинен був лжбити „царя і атежество“ але ся повиність не була правним обовязком. Можна сміло сказати, що маса Росіян відчувало приказ жертвувати життям рідному краю не так наприклад як обовязок заплатити довг чести, як обовязок власного сумління, а скорше як кинуті з гори громовержцем Мойсеєм чужі зовнішні заповіді, котрі так довго як Мойсей тримав в своїй рупі громи треба було виконувати, але ще ліпше було обійти. Всій рабській, неюридичній психології Москаля і треба шукати пояснення буйного розвитку суто російської установи — хабарництва. Саме поняття „підданий“ віддає як найліпше суть взаємних відносин між державою та одиницею. В Європі існують два поняття: *сузет* і *ситоуен*. Перше — обект державної машини, влади. Друге — управлений учасник сеї влади проти котрого держава так само обовязана як він проти неї. В Росії поняття „горожанин“ немає, а коли його в кінці вісімнадцятого віку штучно вдумали було його вживення моментально заборонено Павлом I., щоб не вносити замішання в гармонійну систему російської державницької ідеальогії. Ся практика не була ніякою екстраваганцією вона відбивала тільки безправне положення особистости в Росії. Торкаючись сеї теми писав Герцен: „В найгірші часи французької історії ми стрічаємо деякий респект перед особистістю, деяке узнання її незалежности, деякі права належні таланту-ієнію. Хоч як підлі були тодішні (німецькі) уряди Спінозу. не заслали „на поселеніє“, Лесінга не сікли та не

віддали до війська. В сім поважанню до, не тільки матеріальної, але і моральної сили, в сім мимовільнім уванню особистости одна з великих прикмет європейського житя. В нас немає нічо подібного. В нас особа все була придушена, поглинена. Людина гинула в державі, розпускала ся в общині. Петро I. зробив багато але те неписане, морально „обуздьвающее“ владу, інстинктове узнання прав особи, прав думки не могло до нас перейти і не перейшло... Влада в нас більш самовпевнена, більш свободна як в Туреччині, як в Персії, її нічо не втримує, ніяке минуле¹⁴.

Негативне відношення до правового регулювання стосунків між державною владою та одиницею вплинуло на оригінальне розуміння організації колективної волі. Деінде конституційні гарантії є сим способом, що встановлює відносини між людиною і державною владою. В Росії гарантії не тільки фактично, але і в теорії, відкидаєть ся і не через що инше як через те, що се правнича ідея, що вони — норми імперативно-атрибутивні. Зрештою також тому, що всяка демократія та демократизм се „фальсифікація народної волі“, бунт проти загалу. Для К. Аксакова всяка точно означена формула відносин між державою та одиницею — нісенітниця. Він воліє „шлях свободного переконання“ або „внутрішньої правди“, котрий він протиставляє вибраному заходом шляхові „зовнішньої правди“. Самарін не приймає засади демократії, бо вона „припечатує розлад суспільности на більшість і меншість і розклад общинного первістка“. Демократія, система представництва неможливі в Росії ще через те, що „ніякий поділ неможливий тут між найвищим представником монархічного принципу і народом“². Невведена в правничі рамки власть „свобідно натхнена народним життям“ — його ідеал.

Аксаков поручає „взаємне довіря між владою та народом“. На закид, що при таких умовах нема ніякого забезпечення, що „або нарід або влада можуть зрадити один одного, потрібні отже гарантії“, він відповідає: „гарантій непотрібно“. Гарантії — лихо. Вся сила в моральнім переконанню³. Ідеал

¹ А Герцень, Съ того берега.

² Ю. Самаринъ, Сочиненія, Том I, ст. 57 і 277 і 305.

³ Аксаковъ, Историческія сочиненія, Том I.

того самого Аксакова і славянофілів перших років ХХ. віку („Русь“) був, як се личило їх доктрині, „Земський собор“, „устрій деб належала“ вся влада — цареві, вся свобода думки — народові“. Отже те саме піднесення чисто — інтуїтивних, моральних норм до ролі регулятора державного житя, що є прикметою всіх нерозвинених громад. Общинницьку ідеальною переносить на державні стосунки і Бакунін на думку котрого російський „нарід шанує в царі символічне представлення, єдности, великості і слави російської землі“. Привязання народу до сего символу є на його думку чисто релігійне, як привязання Литвинів до своїх поганських богів. Одно до другого вяжуть не правні стосунки як на заході, тільки чисто імперативні¹. Для Москаля народна воля мусить пізнавати ся вона депутатами „колективного риду“ Успенского. Засада більшости відкидаєть ся, бо її передумова — розбитя маси на самостійні одиниці, бо більшість се вже не незрізаничкова маса, бо мусить підлягати свободно думаючій і свободно голосуючій одиниці: принципіві раціоналізму та індивідуалізму. Спеціальна провокація загалу є система голосовання. Навіть її примітивна форма („хто за — в праві двері, хто проти — в ліві!“) базуєть ся на відділеню частинок з маси, що цілком суперечить генію вихованого в стадних інстинктах Москаля. Над всім мусить панувати „єдінгласіє“, а що воно звичайно до нічого тільки до хасу і до його логічного висліду — абсолютизму допроваджує то гаслом всеї соціальної ідеальності Москаля стало: „хай живе абсолютизм!“ Се гасло було на стільки російське, що до него дійшли і большевики, себто ті, котрі все житя нічо не робили як тільки кричали: „долой самодержавіє!“ Розумієть ся існує припущення, що „самодержавіє“ (парське чи совіцьке) представляє еманайю народної волі але се вже належить до тих містерій російського духа, кстрих ніодному не-Москалеві зрозуміти не дано.

Те саме відкидання засади індивідуалізму знаходимо в російській церкві. Підходячи до сеї надзвичайно дразливої у нас kwestії треба одразу зауважити слідуєче: можна ріжно відносити ся до релігії та церкви, можна уважати їх „вигадкою понів“ хоч засади, положені в основу цілої їх ідеальноїчної

¹ М. Бакунінъ, Письма о патріотизмѣ.

та ритуальної будови (культ мадонни, Тройци, інтелектуальний шеврісток в творенні і розвитку світа) мають своє коріння вже в душі людини, що жила тисячі і тисячі років перед нашою ерою. Можна уважати соціальну роль церкви шкідливою (як се роблять сторонники другої, без порівняння більш нетерпимої церкви — соціалістичної), або знов разом з Гегелем бачити в ній ту, часом невблагану і сувору, але велику машину, що віками систематичної праці, головно в часи так званого темного середньовіччя, викресала і сформувала душу модерного чоловіка, роблячи зі звіря людини. Можна мати, що до сего всілякі менше або більше узаasadнені погляди, але ні оден нормально думаючий дослідувач не посміє ігнорувати чи додатної чи уємної, але величезної ролі, яку відіграла, і досі відіграє, не тільки в релігійнім, але і в цілм культурнім життю установа, котра перетривала, сама остаючись незмінною, і поганський Рим, і вандрівку народів, і варварство, і феодалізм, і монархію, і революцію, і стоїть досі не згинаючись перед новою хвилею охлократії, що суне зі Сходу. Наша, думаюча тільки порожніми, позбавленими змісту формулами інтелігенція сего факту часто не доцінює. А тим часом, церква та її суспільні та моральні поняття формують родинні, соціальні і політичні погляди не тільки мільонів віруючих, але й мільонів невіруючих. Се розумів Ю. Самарін, котрий під латентством, наприклад, розумів всю „цілість моральних понять і побутових відносин, що вирости, як з насіння з західного католицизма і перейшли в тіло і кров націй.“¹ Се розумів і Достоевський, коли він називав Французів, навіть і атеїстів, націю суто католицькою. В своїм „Дневнику писателя“ казав він: „Франція — се та країна, котра колиб в ній не лишило ся навіть ві одної людини, щоби вірувала не тільки в Папу, але навіть в Бога, всеж і на далі лишилось ся країною переважно католицькою, представницею, так сказати, всего католицького організму, його прапором, і так буде в ній дуже довгий час, навіть неймовірно довгий час, до тої може пори, коли Франція перестане бути Францією і обернеть ся в щось инше. Мало того і сам соціалізм зачнеть ся в ній після католицького шаблону з католицькою організацією та „закваскою.“ Франція

¹ Ю. Самарін, Сочиненія, Т. I.

— се лише продовження католицької ідеї, найбільш повне і завершене.

Не входить в рамки сєї книги, показувати в чім якраз бачив Достоевський в душі сучасної йому Франції — продовження католицької ідеї. Тут важно тільки зазначити, що і для сего великого ума релігія була не лише релігією, а цілим світоглядом, системою почувань, звичок і переконань. Хто хоче розглядати причини антагонізму Росія—Європа питання релігійне не сміє поминуте.

Чи ж справді сей антагонізм дасть ся простежити також і на полі релігійнім? Так, і навіть більше, ніж то можна думати при поверховнім погляді на річи. Се досконало розуміли старі славянофіли і западники, котрі бачили в католицькій дитині західної цивілізації, її інтегральну частину. Герцен тішить ся, уважає се за „велике щастя для російського народу, що він не був зіпсутий католицизмом“, він тішить ся, що через те, що Росія не належала до великої західної церковної спільноти, — вона і тепер не примушена ділити долю Європи¹.

Ожже надає приналежности до тої чи иншої релігійної громади епохальне значіння для народу. В другім своїм творі, він бере за одну скобку, як рівновартні поняття, одної і тої самої категорії, — „римське право, пановання особистости і — католицизм“². Бакунін виступає проти „соціальних, юридичних, політичних і — релігійних пересудів Заходу“³. Перелічуючи три прикмети польської інтелігенції, знаний славянофіл Мілер називає їх: „Католицько-ксьондзівською, аристократично-шляхетською і демократично-революційною“⁴. Сі слова дають багато до думання не тільки тому, хто застановляється над звязком між культурою і релігією, але й над проблемою єдноти західної цивілізації, котра в усіх, навіть ворожих собі взаємно, її сторонах протиставляється, як одна цілість цивілізації Сходу.

Росія взяла свою церкву з Греції, але як кожна не-католицька церква, вона хутко стала церквою національно-

¹ А. Герцен, „Съ того берега“, ст. 168.

² А. Герцен, „Старий міръ в Росіи.“

³ М. Бакунін, „Письма о патриотизмѣ.“

⁴ Мілер, „Славянство и Европа“, ст. 95.

московською і ще до того, цілковито залежною від зверхньої політичної влади. В сім відношенню, не робить вона ніякого винятку з посеред інших суспільних установ Росії. В своїм внутрішнім устрою вона також пересякла тими самими принципами, котрі знаходимо і в політично-соціальній будові Росії. Як давно сягає історія російської церкви сими принципами були: неформальність, неозначеність правлячої влади і відраза до логічного первістка, з усіма наслідками, про котрі буде мова далі. В політиці московський геній обурюється проти всяких стисло-означених форм, якими має виявлятися воля народу. Звідси він відкидає парламентаризм і взагалі засаду репрезентації, поділ на суспільність, котра управляє і суспільність, котрою управляється, апелюючи до неясного, алогічного голосу народу, котрий пізнається інтуїтивно (диктатура люмпен-пролетаріату, урядові погроми). В церкві він є проти всякої прецизації способу, яким має доходити до релігійної правди і проти логіки в її пізнаванню. Звідси він відкидає папство, поділ церкви на церкву учачу і учену, апелюючи до того самого неясного голосу „народної совісті“. В обох випадках він відкидає „фальшиву“ засаду раціоналізму, революційного проти одинокого джерела правди — думки загалу.

Зовсім на інших засадах збудована церква католицька. Сі засади є: повна незалежність від світської влади, по перше. По друге — логіка і міцна організація, котрі усталюють спосіб шукання та інтерпретації релігійної правди. Сею геніальною організацією, котрої надаремно задрить католицтву і безуспішно поборює церква православна — є папство. Не входячи в теологічні суперечки, що до законності і оправданості цієї установи (сю законність признає цілий ряд незаціплених шовінізмом Росіян м. н. В. Соловйов і Розанов) але одно мусимо признати: видима голова церкви, поки церква живе, так само потрібна, для товмачення її догм, як потрібне законодавче тіло для інтерпретації волі нації, а судії для толкування писаних законів. Створивши собі сю установу, запровадивши засаду логічної інтерпретації догм, засвоїла собі католицька церква (через Арістотеля і схоластику) і засади раціоналізму і логічної дедукції, себ-то ті, на котрих будується ціле модерне знання.

Власне в сих двох засадах — раціоналізму і папізму, бачить православне печатю Люципера, на католицькій церкві.

Без застережень відкидає вона раціоналістичний принцип. Укрита в низах народної психіки, підсвідомо пізнавача сила, вона, і лише вона — на гадку російських теологів, — має бути тим джерелом, звідки повинна церква черпати свою мудрість; ся сила і не допускаючи ніякої інтерпретації книги, що числять понад тисячу літ. Маса живих і маса мертвих!

„Є в чоловіці“ — пише К. Победоносцев в „Московському Сборнику“ — „природна сила інерції, що має велике значіння... Найбільш дорогоцінне поняття, які містять в собі людський розум знаходять ся в найдалшій глибині, у півмороці. Власне коло сих смутних ідей, котрих ми не в стані повязати поміж собою, і обертають ся ясні думки.“ Ся підсвідомо латораторія і є одинока, до котрої звивають в своїй політичній творчості Леніни і Романови, а в своїй релігійній — російський Тюрквемада.

Дух Божий“ — пише номінований Ю. Самаріном „отец православной церкви“ Хомяков, — „глаголючий в Святим Письмі, не може бути схоплений самим розумом, він доступний тільки повноті людського духа, під натхненням Благодати. Спроба проникнути в сферу віри і в її тайни з одним світільником розуму в руці — безличність в очах християнина. Далі він зазначає, що „непомилність знаходить ся виключно у Вселенській церкві (під котрою він розуміє російську)“ та що „незмінність догми, як і чистість обрядів повірені охороні не самої гієрархії, але всего народу церковного“¹. Що при сім сі догми так само добре будуть охоронені, як грибки і квіти, повірені лише охороні публіки, над сям Хомяков не заступається.

Коли справа маєть ся так, а не инакше, коли весь нарід є хранителем догм церкви, то відпадає і поділ церкви на учачу і учену. Поучати може кожний. Після тої самої засади, після котрої прапорщик Криленко, або вахмістр Буденний може стати генераліссімумом, може стати духовним вождем „церкви Христової“ кожний, на котрім, „почієт“ Божа благодать: нині Св. Синод, завтра Іліодор, позавтра Распутін.

¹ Хомяков, Сочинения, Т. II. ст. 58 і 61.

„В нашій церкві“, — каже Хомяков, — „нема церкви учачої і ученої, бо в ній поучення не стиснуто в рамки установлені з гори.“ Всяке слово, „натхнене чувством правдиво-християнської любови, живої віри або надії є поучення. Всяка людина, як би високо не стояла вона на щаблях гієрархії, або навпаки, як би не була схована в найскромнішій обстанові — напереміну раз поучає, раз приймає поучення. Бо Бог наділяє кого хоче дарами своєї мудрости¹.“

За зраду сих принципів ненавидить латинську церкву і Ю. Самарин. Він ненавидить в ній її оформленість, те що вона одна створила „видимий символ церкви“, її уособлення“, він ненавидить в ній те, що їй одинок вдалося створити організацію, котра потрапила перемінити неясні пориви людської душі в свідомі стремління до певно означеного етичного ідеалу².

Після Мюлера, котрий також виступає проти поділу церкви, правда православної церкви хорониться рівнож „цілою віруючою громадою“, і сповідуєть ся єдиними устами і єдиним серцем“, без всяких поділів віруючої громади на учителів і учеників, без неоправданих претензій підносячогося над громадою особистого розуму³. Остатні точки над і ставляє Кірієвскій. На його думку „для розвою самобутного православного мислення непотрібно особливої гениальности. Навпаки, гениальність, котрої передумою є оригінальність, моглаб навіть пошкодити повноті правди“. Сі ідеї, запевняє автор, були положені в основу візантійської філософії, особливо по поділі церков, і він щиро не може вийти з дива, чому висока філософія лишила ся „так мало доступною раціоналістичному напрямкові Заходу“. Він щиро сумує, що сей дух раціоналізму зачинає проникати навіть у православну духовну школу, у формі доказів і толковань догматів віри. Римська церква для него — се тріумф зовнішнього розуму над внутрішнім духовним розумом, тріумф раціоналізму над переказами⁴. З боєм в серії мусить Хомяков визнати, що „християнство виражаєть ся і в формі логічній, в символі“, але всеж не зільно робити з права поучення чийси виключний

¹ Тамже, ст. 61 і 62.

² Ю. Самаринъ, Сочиненія, Т. 5, ст. 338.

³ Миллеръ, „Славянство и Европа, ст. 179.

⁴ Кірієвскій, Сочиненія, Т. II., ст. 331, 256, 278.

привілей. „Вчить ціла церква, церква в своїй цілості“. Римляне тому впали в помилку, що вони „надали своєму раціоналістичному праву, належні тільки натхненій вселенській церкві“, тому що „поставили на місце взаємної любови і гарантію людського розуму або яку иншу¹. Ся цитата особливо цікава. Вона нагадує розумованя Аксакова про шкідливість і гарантій в політиці. В обох випадках, чи то при установленю правдивої волі народу, чи то — його правдивої віри, відкидала ся згори всяка система, парламентаризм — там, папство — тут. Відкидала ся всяка і гарантія вірности інтерпретації сеї волі або правди, і гарантія голосованя — там, розуму — тут. Відкидала ся рівночасно всяка роль і всяке значіння розуму, („папський раціоналізм“) узурпуючого собі права, застережені єдине хаотичному інстинкту колектива. „Христос знищив свою видиму присутність, чи якась людина має заняти його місце?“ — питаєть ся автор і рішає, що се недопустимо, бо в таким разі правда лишила сяб для нас зовнішною, як зовнішнім (і тому також недопустимим) виразом волі народу був для славянофілів парламентаризм, від котрого вони рятували ся в обіймах царату².

Не признаючи поділу церкви на церкву, що вчить і на церкву, котру вчать, мусіла російська теологія відкинути і установу папства. В сім відкиненю слідне те саме закорінене в Росіян упередження до організуючого інтелігентського первістка, котрий замість пануючої в світі природи і в російській общині, автоматичної Vernunft хоче поставити відрозливу для всякого Росіянина Intelligenz. Бо не задля так званого абсолютизму римського престолу відкидаєть ся папство в російській політичній і теологічній літературі, через те, що обвинуваченя папства в абсолютизмі в устах представників російської церкви, сеї незвільниці світської влади — є що найменше смішне. Ще смішнійше представляєть ся се обвинуваченя з другим його виключаючим обвинуваченням в раціоналізмі. Що ж до інтерпретації догми ex cathedra, то і тут протестуєть ся не так проти інтерпретації ex cathedra, як проти інтерпретації взагалі. „Російський священник“ — пише

¹ Хомяковъ, Сочиненія, Т. II., ст. 65, 66, 72.

² Хомяковъ, Сочиненія, Т. II., ст. 239.

Розанов, — „виголошуючи в церкві на службі Божій проповідь, прецінь також непомилний. І жадний пар, перебиваючи йому, не стане і не може йому перечити, бо се є суть церкви і всего в ній священства, *ex cathedra* ¹. Ні, не інтерпретація *ex cathedra* папою, не непомилність — відкидаєть ся російськими ученими, а сама інтерпретація, яко така, бо вона значить пріма́т льо́гіки, тої льо́гіки, котра, як казав Нітцше, була нестерпима ні плєбсу, ні жінкам, себ-то ніяким прімітивним організмам, а тим самим і прімітивному організмові російського народу.

Наслідки такої, а не иншої організації православної церкви, не знаючої ні папства, ні „раціоналізму“, рабськи підлеглої світській владі, були для неї фатальні.

Вони були подібні до тих наслідків, котрі мала організація інших соціальних установ в Росії (общини, станів, держави) для їх самодіяльності і розвитку. Сі наслідки були застій і формалізм, повна неспосібність до акції і до формовання психіки та переконань широких, повірених опіці церкви мас. „До всего, що відноситься до потреб сучасного життя і сучасної науки, відносять ся російська церква з повною байдужістю“, — пише автор, котрого в ніяких католицьких симпатіях запідозрити не можна. — „Вона все стояла поза духовим рухом, бо на перше місце вона все ставляє обрядовий елемент, і ще тому, що фактично її головною цілею є: незмінно зберігати догми і обряди, усталені вселенськими соборами, почастиж і тому, що загальна освіта російського духовенства стоїть на низькій рівні. Спроби римсько-католицької церкви розвинути свої традиційні догми при допомозі пояснень і вислідів, як і стремління протестантської церкви погодити свою науку з поступаючим наперед знанням і з змінами напрямками умового руху, — однаково чужі духові церкви російської. Тому вона й не має глибоко думних богословсько-філософських розвідок і не пробує бороти ся з духом зневіри в його сучасних формах... Для римокатолика, що виступає на боротьбу з наукою, оскільки вона суперечить його традиційним релігійним поняттям і для протестанта, що стремить погодити свої релігійні погляди з науковими вислідами, російська церква може видати ся до потопного закамєнілостю ².“

¹ Розановъ, „Вокругъ церковной стѣны“, Т. I, ст. 119.

² Мекензі Уоллес, Россія, Т. II, ст. 193, 194.

Проголошувати, що ціла церква має бути хранительною догм — се легко, але хто фактично інтерпретуватиме їх в православній церкві? Собор, відповідають Росіяне, але практика тисячі майже літ показала, що скликання вселенського собору — се утопія, бодай для православної церкви. Папи скликали цілий ряд соборів, котрі займали ся реформами церкви, але православна церква — ніколи. Бо, як каже Данілевскій, „скликати вселенський собор не лежить у власти жадного царя, жадного патріарха, одним словом ні в чийй власти зокрема. Вселенським собором стає тільки такий собор, котрий в сім характері затверджений самим божественним промислом ¹.“ Сей божественний промисл має, на думку Росіян, розв'язувати і всі виникаючі у віруючих сумніви. Він має знаходити загальну правду, точнісінько так, як славянофілський „голос народу“ вишукувати волю напії. Часом і самі Росіяне відчувають комічність сеї аргументації. Так, той самий Данілевскій каже: „Російська церква твердить, що всі питання і спори церковні вже розв'язані в откровенії, але откровеніє слово без сенсу, коли разом з тим не дамо способу збереження його достовірности, його правдивого зміслу і правильного застосовання в кожному данім випадку... Відношення церкви до откровенія те саме, як відношення суду до цивільного кодексу. Без судової власти для його толковання і застосовання, при всій своїй досконалости, кодекс буде непотрібною книгою ².“ Власне брак спеціального органу до інтерпретації церковної науки і засуджує православну церкву на повну імпотенцію. На Заході є влада, котра може осудити помилку, проклямувати нову правду, зопобігти завчасно тій, чи иншій схизмі, розяснити сумніви. В Росії такої власти немає. „Російський абсолют“ — пише Розанов — покоїв ся в трумбах соток вже вмерлих осіб, *qui dixerunt*, котрим неможливо вже більше нічо сказати, ні закричати до домовини ніякого аргументу, ні заплакати над їх могилами, щоб вони почули і сказали в найбільш потрібний момент, в фатальний час історії „так“ на місце „ні“ і „ні“ на місце „так“ ³. Загального авторітету нема, а тому і боротьба зі схизмами неможлива, котрі тримаючись букви, ніяк не годні зрозуміти, що церква могла помиляти ся.

¹ Данілевскій, Россія и Европа, ст. 226.

² Тамже, ст. 211.

³ Розановъ, Около церковной стѣны, Т. II, ст. 63.

Загального авторитету нема, а тому неможлива ніяка реформація, бо занадто великанською працею було б реформувати те, що не реформувалося сотками літ. Сумніви лишають ся нерозв'язаними. А сих сумнівів було багато. Наприклад питання про те, що стається з умерлим зараз по смерті. Католицизм має готову відповідь: Чистилище. Але православна церква сеї ідеї не має. Хоч від віків молили ся православні за умерлих, отже признавали, що одразу не йдуть їх душі ні до пекла, ні до раю, ідея чистилища в них не повсталала, бо не було органу, що мав би право логічно розвивати і інтерпретувати сумніви і догми. Критикуючи науку Т. Прокоповича про оправдання (вірою чи ділами), Самарін питається, „чи вповні згідна з тою наукою православна церква?“ і відповідає: „відповісти на се тяжко. По перше, наша церква, не признаючи в своїй сфері вимог розмислу, на багато питань, зроджених раціоналізмом Заходу не дає відповіді. По друге, святі отці восточної церкви мають мало матеріалів для констрування науки про оправдання¹“. Непомилність папи — се символ помиляемости церкви, можливости для неї впасти в блуд, котрий папа може направити. Брак непомилности зверхніх органів російської церкви — се символ непомилности сеї останної, нетикальности і незміности того, що було сказано або написано людьми, що від соток літ сплять мирним сном, символ повного застою. Непорушність і політична аморфність російського народу, слабкість виділених з него клас, станів, одиниць, — привела до повної неспособности до акції, до абсолютизму орди. Та сама непорушність російської громади віруючих, неможливість поділу церкви — привела також до омертвіння цілого релігійного життя і до поневолення православної церкви політичною владою. Обидва результати — наслідок російської концепції громадської організації, відношення між загалом і одиницею.

Найстрашнішим наслідком сеї мертвячої організації церкви був формалізм, повага перед буквою, віддаленість від життя, залежність від держави. Папізму закидається зі сторони російської — абсолютизм, але сей абсолютизм вробив з римської церкви незалежну корпорацію. В одному листі до А. Смирнова писав Ю. Самарін в 1871 році: „папський абсолютизм не вбив житевости католицького клера — над сим

¹ Ю. Самаринъ, Сочиненія, Т. V, ст. 143.

варто застановити ся“ (надъ етимъ слѣдуетъ призадуматься). В російській церкві мусіло скінчити ся абсолютизмом і підчиненням політичній владі, котре датується ще від часів Дмитрія Донського. Не Петро I. повернув російську церкву в рабство, установляючи над нею Синод, а рабська організація і дух російської церкви зробили можливим експеримент Петра. В політиці протест проти „зовнішньої правди“ (парляментаризму) і ваклик до „єдиногласія“, до „несфальшованої“ волі цілого народу, при повній анархістичности сих принципів, мусів скінчити ся спершу тим, що сю волю вільно було толкувати кождому фмелці Пугачову і кождому громаді, а потім тільки цареві, котрий в очах славянофілів був такою самою інкарнацією загальної волі народу, як Ленін в очах комуністів втіленням волі пролетаріату. Те саме мусіло стати ся і в церкві. Повірені охороні не самої гієрархії, але всего народу догми православної церкви, мусіли знайти свого охоронця спершу в кожному юродивім, а потім в цареві, котрий так і називається в російських законах „хранителем догм православной церкви¹“. Правда російські учені, як напр. той самий Хомяков в своїх листі до Пальмера, обговорюючи залежність російської церкви від світської влади, пише: „суспільність може знаходити ся в фактичній залежности, і тим не менше лишати ся в сути річі свободною і навпаки²“. Але се вже відноситься до того містацизму, котрий зрозуміти не дало тому, хто вихований на „фальшивих засадах раціоналізму і логіки“ з гнилого Заходу.

В свої ясні хвилини, самі Росіяне розуміють хиткість свої позиції. Так напр. Самарін в одну з таких хвилин, мучений сумнівами, писав: „звідки знати, що православний первісток справді хоронить в собі в цілій повноті дві скрайности, на які роспала ся західна церква на Заході? (Протистантство і католицизм.) Може бути, що ся єдність, ся повнота — то лише початкова невиразність (начальное безразлічіе). Може бути і славянська оцінність тільки така первістна нерозвиненість³. Але такі ясні хвилини находили рідко.

Залежність церкви та її формалізм були тими ланцюгами, котрі скували руки і ноги православію, не даючи йому рушитись,

¹ Сводъ Законовъ Рос. Имперіи, I, §§ 42, 43.

² Хомяковъ, Сочиненія, ст. 399.

³ Ю. Самаринъ, Сочиненія, Т. I, ст. 399.

були тим провалом, що відділило його від сфери активного життя. На Заході навіть йдучи в монастир, монахи не переставали працювати в світі і для світа. „Монастирське життя на Заході“, — пише вже цитований М. Уоллес, — „в різні епохи своєї історії, виявляло сильне стремління до внутрішнього відродження. Це стремління виражалося в заснуванні нових релігійних товариств, з котрих кожне переслідувало свою власну ціль, ділаючи на якомусь спеціальному полі. В Росії ми не знаходимо нічого подібного. Тут монастирі ніколи не ухилялися від чина св. Василя, що обмежував діяльність монахів релігійними обрядами і молитвою... Ні в російському чернецтві, взагалі, і в якому будь-якому монастирі не знаходимо сильного руху на користь реформи¹“. Ся залежність від світської влади і відірваність від життя мала, як далі наслідки; позбавлена вічно оживляючого і вічно реформуючого центра в горі, тримаючись або „старих гробів“, або наказу свого світського шефа, котрим одного разу був навіть генерал, — російська церква не могла дати своїй пастві ніякого опертості на релігію автономного кодексу моралі. Вихований в православній релігії може так само пильно, як і католик ходити до сповіді або до церкви, мов російський жовнір до атаки, але в одному і другому випадку, він ведений приказом з гори, або вірою в букву. Внутрішньої автономної моралі він не має. Слово церква мислить ся ним, як щось чуже і остількиж різниться від сенсу, котрий складають латиняне в слово *ecclesia*, як розкидане в царських промовах слово „отечество“ від написаного в серпні французького жовніра *la patrie*, або німецького — *Vaterland*.

„Візантійці (а з ними і Росіяне) думали“ — пише В. Соловйов, — „що аби бути правдивим християнином досить перестерігати догму і святі обряди православ'я, ні скільки не дбаючи про те, щоб надати політичному і суспільному життю християнський характер. Захід скликає безчислені собори, збирає папами, цісарями і королями для реформи церкви, для наближення суспільного ладу до християнського ідеалу. Вони не хотіли признати в засаді суперечності між правдою і життям, як се робив візантійський світ. На своїх рідких соборах займали ся православні тільки догматичними формами

та гієрархічними наказами.“ І навіть одинокий в Росії реформаторський дух — ніконіанство, на котре з подивом глядять навіть деякі європейці, був спором чисто вербальним, не істотним. Аби мочи есенціонально реформувати церкву і суспільність, мусіла православна церква мати моральний авторитет, але як може — питається Соловйов — „гієрархія, віддана в руки світській владі, виявити моральний авторитет, від котрого сама відмовилася?“² Повну імпотенцію православної церкви в реформі суспільного життя нічого так не характеризує, як її неспосібність до місіонарської діяльності, розуміючи се слово в найширшому значінні: навернення на православну віру чудовірочих і виховання православних в засадах своїх віри. „Міри примусу і насильства, виложені в російському кодексі кримінальній ось в суті річці одинока зброя“ — пише Соловйов — „яку наше урядове (казенне) православ'я вміє протиставити, як місцевим старовірам, так і представникам чужих віроісповідань, що бажають оспорювати в него владу над душами“³.

Для того власне західній церкві вдалося те, чого не вдалося православію — виховати тип сучасного Європейця, „свідомого своїх прав і обов'язків, зробити з него „політичну істоту“. Про ся роботу католицької церкви читаємо у Гегля: „церква вивела з рівноваги європейську душу, перевела її через найтяжче рабство, так що душа перестала бути своєю власною, але вона не зіпхнула її до індійської тупости, бо християнство є духовний принцип, і яко такий має безконечну еластичність“. Се було рабство, що врятувало людскість: „людскість визволила ся не так з рабства, як через рабство“, через навізання їй, не знаючій ніякої моралі, суворого кодексу католицької моральності. Жорстокість і дикість примітивного чоловіка, нерозуміння елементарних понять права — від сего визволила середньовічного чоловіка церква, діло, котре і в десятій частині не вдалося стоячій далеко від світа православної церкві, що як св. Касян боїть ся забрудити свої білі одяги в світських багні³. Ся віддаленість від життя видна в усім. Наприклад в сповіді, котра в Росіян відбувається ся чисто

¹ В. Соловйов, *Росія и Вселенская церковь*, вступителіе, ст. 124.

² В. Соловйов, *цит. твір*, ст. 125.

³ Hegel, *цит. твір*, ст. 509—10.

¹ Мекензі Уоллес, *цит. твір*, Т. II, ст. 191.

формально, до того формально, що нарід мусів вишукати для неї коректив „старчества“. Се видко в занедбаню казань, проповіді, котре так страшно разить в православній церкві. Як політичне поучення з парламентської трибуни, так і релігійне з церковної — суперечать егалітарному принципі, в котрім вихований кожний Росіянин від „отця церкви“ Хомякова до остатнього мужика. Знаний цікавий факт, що бажання запровадити в російській церкві публичну проповідь було причиною найострійшої опозиції проти Нікона.

Відірваність православної церкви від життя видно і в самим ідеалі святости православної церкви. „Самий тип святости“ — каже Розанов, — „в католицтві инший, ніж у нас. В той час, як на Сході культивували ся ідеї тихости, не-порухности, і незакаламучености, а в разі терпіння-покори, на Заході входили в культ ідеї сили і діяльності. Пасивно-терпеливе християнство, і християнство активне та поборююче — ось різниця між двома церквами¹“.

Властивої католицизму апеляції до індивідуума і до його совісти, до його активної участі в культі (без чого не може повстати ніяка автономна мораль), — в православії нема. Тут одиниця пасивна. Сповідь відбувається ся часто густо „скопом“, нестільки перед паном людського сумління, як перед „всечесним народом“ Індивідуальної, так званої тихої меси православна церква також не знає.

Немає місця для одиниці і в православному обряді. Один з „недоумевающих православних“ А. Лавров в маленькій інтересній книжечці, виданій в Києві, списуючи вражіння від православної церкви, пише: „Вірую“ і „Отче Наш“ співали всі, зрештою не всі, а тільки многі. Видко, що православний чоловік не звик славити Бога сам особисто, він звик лишати цю велику особисту повинність на обовязки псаломщиків і співаків (як жовнір звик повіряти воєнну акцію — фельдфебелям, а політичну — жандармам і комісарам). Ще черта: співали всі, гуртом, але спільности не відчувало ся, не було дійсного обєднання во Христі — „єдиними устами і єдиним серцем.“ Обєднував всіх скорше діакон, що стояв на солі та рехентував. Ось вона суто православна черта.“ І далі: „мо-

¹ В. Розановъ, Около церков. стѣны, Т. I, ст. 218.

литва — живе діло, акт особистого чувства, що виражається в слові. І в що-ж обернулася вона у нас, православних? Се мертві формули, котрі вимовляти — привілей тільки певних осіб. В нас нема жадної реальної активної участі віруючих в службі божій. Стояння і слухання — се акти пасивної участі і скорше пасують до концерту, як до служби божої. Наші православні якось придушені внішністю, ніби нема в них у серці тої містичної єдності з Богом, і молитви вони не творять, а влісне слухають. В католицтві не те, там молитва має корінь у серці. Звідки така різниця? Мені вдається тому, що католикові дали молитовник до рук, і він сам, стаючи липем до липця в Богом, молиться, а в нас лише те і є, що „слухають“¹.

Колиб ми хотіли простежити се неговання одиниці в православній церкві, ми моглиб його знайти і в православнім церковнім малярстві, для котрого ще Стоглавий Собор 1550 р. установив готові трафарети, котрих переступати не вільно було індивідуальній творчості маляра. Коли ми хочемо представити собі характеристичні прикмети російського церковного малярства, як воно склало ся під впливом вагального духу російської церкви, то мусимо порівняти його з західно-європейським — пише вже цитований Уоллес. „На заході, від часу Відродження, йшла релігійна штука впарі з духовим розвитком. Вона поволі визволяла ся від старих форм і дитячої символіки, обертала мертві типові фігури в живі особи, освітлювала їх темний зір і позбавлені виразу обличчя світлом людського розуму і чувства... В Росії навпаки, релігійна штука міколи не знала такого розвитку. Старі візантійські форми перестерігали ся тут буквально і суворо а в стилі стародавніх образів немов відбили ся і непорушність російської церкви взагалі, і непорушність її церковної штуки зокрема“². Коли схотіти порівняти з російською церквою не лише католицтво, але і протестанство, то знайдемо, що воно так само мало подібне було до російської церкви, хоч і як різнило ся від католицизму. Ідеї перзістного протестанства: створити нові святі перекази через „очищення“ євангелія, стремління до особистої

¹ А. Лавровъ, Церковныя впечатленія, недоумѣнія и мысли православнаго. Київ. 1918.

² М. Уолаес, Цітов твір, Т. II, ст. 194.

релігійної певности, що логічно випливало з філософії доброго католика Декарта, — все се мало пункти суперечности з римською церквою, але не так вже далеко відбігало від — признаного навіть в римській (в противність до російської) церкві права інтерпретації догм і ролі індивідуума в культі і в шуканню правди. Ідеї протестантизму були всеж логічним виводом європейської культури, і для того стрічався він у російських письменників майже з такою самою фанатичною ненавистю, що й католицизм.

Наведені вище цитати можна було збільшити, але й їх вистарчить, в залежности православної церкви від світської влади, в її формалістиці, в безсилості формувати життя, в культі неясного інстинкту загалу, в приниженности одиниці — стрічаємо ті самі риси, які ми спостерігли при аналізі інших суспільних організмів в Росії, в общині, в державі, в суспільнім життю взагалі, ті самі риси і той самий соціальний ефект: механічний характер суспільних зв'язків і повна непричетність „я“ до творення колективної волі, котру він відчуває лише як приказ чужої над ним стоячої сили.

Се може видати ся парадоксом, але цей склад московської психики слідно навіть в будові російської мови. Проф. Ф. Зелінський ділить мислення людини на активне і пасивне, а мови на інтелектуальні і сенсуальні. До перших він відносить латинську (а я відніс би всі європейські) до других м. н. російську. У Росіянина переважає, каже він, „безлично“ мислення. Рямлянин каже „я не маю грошей“ (*mihi pecunia deest*), як зрештою скаже і Українець, і Німець і Англієць і Француз. Москаль скаже — „у меня нито денег“ На заході говорить ся — „град побив засів“, Москаль скаже „градом побивает посеви“, Рямлянин хоче спати, Москалеві хочеть ся спати, яж все у Росіян преезает. Звертає пр. Зелінський увагу ще на модуси дієслова і на часи. Перші — найяскравіший вираз сенсуального характеру мови і тому дуже розвинені в російській, другі — вирази інтелектуального характеру мови і для того, як і треба сподівати ся в рудиментарному стані у Москалів¹. Ся психологія Москаля, невизначна і хаотична відбивається і на його обличчю. „Росіянин

не має обличчя“ — казав Чаадаєв, а Гончаров, описуючи лице Обломова, писав: „Се була людина літ тридцятьох двох, трох, середного зросту, приємної зверхности, з темно сірими очима, але з відсутністю всякої означеної ідеї, всякої скупченности в чертах обличчя“ Така — фізіономія Обломова і в сути річі всякого майже Москаля, котрий не знає що є добро, що зло, котрий що не відділив ся від свого обожаного „колективного рила“...

Держава, община, родина, церква, субстанція все стояла над поневоленням морально й фізично субєктом в Росії як великий Далай Лама перед віруючими, не даючи йому ні вільно рухати ся ні вільно думати.

Фатальні наслідки такої організації суспільности і психики одиниці могли ми обсервувати в останні літа. Неспособність боронити своїх прав виявила ся в ганебнім упадку пануючих клас під ударами большевізма і в пасивности селянства. Неспособність виступити активно в творенню колективної волі — в ганебнім розпаді російського фронту в 1917 році, відбудувати котрий на ново змогла лише большевицька палка. Що найбільше вражає, се те, що колективний розум, недопускаючий ні прецизації, ні сепарації, ся Vernunft, що є підставою російського соціального організму і його установ і котра так різниться від Intelligenz, на котрій спирається ціла структура Європи, що ся Vernunft свідомо вибирається Росіянами найвищим регулятором суспільного життя. Вже з попередного викладу видно, як ілюстріювали Загал, „Народню Волю“, „согласіє всех“, російські мислителі та політики, починаючи з славянофілів і кінчаючи т. зв. западниками. Блище студійовання одного теоретика большевізму Леніна приведе нас до тих самих висновків. Тим самим духом віє і від російської філософії, о скільки взагалі можна говорити про російську філософію в європейському значінню сего слова. Найяскравішою чертою всіх російських філософів є те, що вони не лишили по собі жадної системи. Не лишив її В. Соловйов, ні С. Трубецкой, ні Н. Бердяєв, ні Кириєвський, але в усіх їх, навіть позбавлених системи творах, яскравою стрічкою тягнеть ся апотеоза тої самої „внутрішньої правди“, котра втілена на їх думку і в общині, і в цараті, і в інших чудових установах геніального російського народу.

¹ Пр. Т. Зелінський, Изъ жизни идей, Т. III, Древній міръ и инш.

В той час, як підставою європейської філософії є раціо, підставою російської є — логос. Раціо є людською прагматикою, логос навпаки, є щось метафізичне і божественне, се є та таємна сила, що живе в кожній річці, і котру не пізнати логікою, тільки „внутрішню інтуїцією“. Відповідно до того, правдиві філософи, на думку Росіян не учені, а святі. Джерело пізнання правди є тут, як вище — джерело пізнання волі народу і волі Церкви, — „безпосереднє чувство“, як каже Соловйов, але ні в яким разі не інтелект і не логіка.

Релігійне обожання сего великого „Все“, великої субстанції, суть котрої пізнаєть ся інтуїцією, чувством, знаходимо і в російській публіцистиці, і в літературі, в котрих, як в зеркалі відбиваєть ся цілий світогляд пересічного Росіянина. Падаючи на коліна перед масою, се, як сказав би Француз, en genouillement moral перед тим темним, неокресленим, підсвідомим, що живе на дні масової психики, — є найбільш маркантною рисою російської літератури. Маса, як писав Леруа Боліе, є для Росіянина несвідоме божество une divinité inconsciente, подібне до тих рудиментарних богів Єгипту, котрих божественні прикмети є великою, хоч і невиявленою ще силою¹. Всі російські письменники, а бодай їх найбільша частина, стоять на сторожі сего нового культу маси маючи за собою цілу, так зв. російську інтелігенцію, котра навіть в п'яному виді не забуде віддати пошану своєму богові, не забуде проспівати „первий тост за наш народ“ як се робило ся до недавна на всіх Татянінських вечорах московського студентства. Предмет сего культу, народ, маса мислять ся тут, як „коллективное рыло“ Успенського, в котрім повинна розплисти ся, зникнути одиниця з усіма своїми горивами, поглядами і волею. Не з ясною головою і одвертими очима повинна людина шукати собі дорогу в життю і ні в якому разі не сміє мати диких претенсій вести масу за собою. П'яною цілю і опраданям екзистенції є прислухати ся, як індійський факір до голосу Будди, подуву загальної душі, і подібно сомнамбулісту з приспаним інтелектом і зі замкнутими очима, напів у сні слідувати її містичним велінням; нині розбивати собі голови при царській коронації на Ходінському полі, завтра йти до Єрусалиму, позавтра громити „буржуїв“.

¹ Leroy Beaulieu (L'Empire etc., 1 кн., розд. 7).

Одним з головних жерців сего культу був Л. Толстой, котрий яко теоретик походу проти інтелігенції в літературі вяже своєю особою дві епохи російської історії: царизм, коли маси робили інтелігентські погроми з ініціативи жандармів, і большевизм, коли ті самі маси робили такі самі погроми тої самої інтелігенції з ініціативи народних комісарів. Кн. Волконський (з „Войни і Мира“) а з ним і сам Толстой був захоплений Кутузовим перед Бородинською битвою: „чим більше він бачив відсутність всего особистого, в сім старім, в котрім лишалося замість розуму, групуючого події і роблячого висновки, одна лиш спосібність обсервації ходу подій, тим більше був він спокійний за те, що все станеть ся так, як повинно бути. В него не буде нічо свого власного, він нічого не вдумує... Він розуміє, що є щось сильніше і значніше за його особисту волю.“ Навпаки Бенінсен „старав ся все зробити, як найліпше, він все обдумав, але власне через се він і не надавав ся до нічого. Він не надавав ся власне тому, що він все обдумав дуже основно і акуратно, як і слід всякому Німцю.“ Сю свою засадничу ідею провадить Толстой з насолодою і упертістю в усіх своїх творах, бачучи в кожному інтелігенті, в кожному судії, лікарі, адвокаті, священику, в найліпшій випадку непотрібних людей, а звикло пройдисвітів, одурюючих нарід з власних егоїстичних мотивів, його ворогів. Під сим зглядом російський граф знаходив ся цілком на духовнім рівні російського селянина. Під сям зглядом ідеї остатнього ясно-полянского мужика ні на йоту не відбігають від ідей ясно-полянского графа. Пригляньте ся героям толстовських романів. „Всі ті, хто старав ся поставити власний розум понад розум маси, хто не бачив свій ідеал в людині-звірі Платоні Каратаєві, як Вронський, князь Андрій, Долохов, Наполеон, — гине. Всі, хто, як Ростов, Левін, княжна Маря, і Пер Безухов „нічого не вдумуючи“ лаявся, як люнатики по мурах — немов вигравав на лотерії, так добре йому вело ся. Найліпше буде вести ся, розумієть ся тому, хто відкине всякий інтелект набік, ідіотові, Іванушці Дурачку. Толстовський Іван Дурак є правдивий російський Петро, правдива скеля, котрої не одоліють і врата ада.“ Хотів його звести диявол. Пришов він обідати, а в Івана дівка німа обідати давала. Одурювали її ледачі. Без праці прийдуть скорше до обіду — всю кашу зідять. І надумала ся дівка німа,

ледачих по руках пізнавати: у кого мозолі на руках, того сажуть за стіл, у кого нема — тому недоїдки дає. Поліз старий диявол за стіл, а німа дівка ухопила його за руки, поглянула — нема мозолів і руки чисті, гладкі та пазурі довгі. З соромом диявола ізза стола викинули.¹ Чи се не є і філософія большевизму? „У кого мозолі на руках — лізь за стіл, а в кого нема — тому обідки. Сеж поділ горожан на категорії, так старано переведений в царстві народних комісарів. Сеж та сама неапія інтелекту і інтелігенції, котра казала мужикові брати ся за „ревіну“ проти інтелігенції, а графові Толстому за перо, щоби воювати проти тої самої інтелігенції, в котрій як один, так і другий бачили не що иншого як укритого диявола. Героїв в європейському змислі не знає ні пізнійша ні вчаснійша російська література, бо їх не могло бути в країні Іванів Босих, Мішаньок і Платонів. Не дивно тому, що коли все таки таких героїв виводило ся, то їх шукало ся не в монотоній російській природі, а на Кавказі (Лермонтов) або в Кримі (Пушкін), а в кожному разі серед чужинців (Штольц, Інсаров), коли-ж він був Росіянином (і таке бувало), то своє геройство мусів виявляти або на тім самім „погибельнім Кавказі“, як Печорин, або на парижському бруку, як Рудін. Безбарвна російська природа, „дождік, ельнік да песок“ не могли видати ніяких инших окрім такихже сонних і безбарвних натур. Навіть на становищу героїв, вождів мас, як Кутузов або Ленін, пригадують вони не стільки немов з мarmору вирізблені фігури великих вождів Заходу, тільки скорше пів-паних типів маняків, ділаючих в трансі.¹ Герої Горького також ніякі герої, так як розуміють се слово в Європі. В їх словах не чути міцної, як криця, логіки ні свідомости великого цілаництва одержимих духом, ні волі вести за собою. В них чути лише рев зголоднілого звіря, що прокинувся зі сну і хоче їсти, дику вата розкошеної юрби, що реве вулицями міста, не знати що, чи „бий жидів“, чи „да здравствует революція“. У Достоевського всякий раз, як його геніальна рука малювала протестантів, вони ніколи не вдержували ся на раз осягнутій височині. Немов діставши завороту голови, падали вони стрімголов в ту липку, невиразну масу, де не було „власного розуму“, де ніхто нічого не об-

¹ Л. Толстой, Сказка об Іване Дураке.

думував, аби викупити добровільним терпінням, чи добровільною смертю свій каригідний порив: Раскольников, Ставрогін, Дмитро Карамазов... Більше, найулюбленіші герої Достоевського се ті, котрі пасивно зносять незаслужну кривду: Макар Девушкін, Неллі, князь Мишкін.

В сліди свх двох великанів російського духа, Толстого і Достоевського пішла і вся народницька література, апотеозуючи масу, як носительку виспої правди, котрій має без апеляцій підлягати одиниця. Найбільш талановитий з народників, Гліб Успенський знає, що самотійним може стати селянин лише коли піднесе ся над стадним рівнем общини. Але сего він і не хоче. Ліпше вічна біда і некультурність; опіка міра, навіть кріпацтво, як свобода, куплена ціною особистої ініціативи і розірвання общинних звязків. Як для Толстого лікар, адвокат і судія — „от лукавого“ так і для Успенського кулак, поліцай і дідич — висланці Люципера, руйнуючі іділю „колективнаво рила“. Після Златовратського всяка спроба інтелігенції вийти в гору є зрадою народу. Вона повинна в своїх ідеалах і уподобанях спустити ся до маси, принизити ся до неї, в покорю поділити ся з нею своїм знанням.

Нові соціалістичні ідеології російського суспільства пішли слідами старих. І не диво! Бо ціла марксієвська наука засвоїла ся Росіянами не через її соціалізм, тільки через матеріалістичний фаталізм і так зрозумілу Москалям неагію ролі особистости в історії. Сю неагію систематично проводять всі теоретики большевизму. А Богданов (Гл. New-Europe, 30/X і 20/XI 1919 статя The Proletarian Culture) висловлює ся проти апотеозу вождів. Вожди мають бути лише „виразниками загальної волі колективу“. В пропонуванім соціалістичнім *judeo librorum prohibitorum* стрічаємо Книгу Битія, Іліаду, Одісею, Магабгарату і наше „Слово о Полку Ігоревім“ бо вони займають ся „активністю богів, героїв, царів і вождів“ — котрі не сміють прецінь егістувати. Він негує і цілу дотеперішню літературу і штуку бо центром її особистість. „Поема, новеля, штука, представляє колізію особи з зовнішнім світом, її відношення до инших, їх боротьбу за особисте щастя, їх діла, побіди і поразки“ (цітов. в New-Europe „Пролетарская культура“ VII, 1918, ч. I) Метою літератури комунізму є, далі знищити всякий індивідуалізм в штупі, настрої в творчости, замінюючи індивіду-

альну творчість — масовою, гуртовою. Маса після Керженцева (Пролет. Культ. XI, 1919, ч. 5) має спільно виробляти сюжет, характер, персонажі, акцію їх, навіть форму! Індивідуальна інспірація не виключається!

Мнімі керманічі життя — є лише нужденні фігуранти. Творцем подій інертна маса, котрій має уподібнити ся зарозуміла одиниця.

Толстовське оповідання „Три смерті“, де житева філософія неорганічної природи (камінь) протиставляється з признанням житевій філософії рослини і людини, се тільки підсумок всего того, що пропагували протягом десятків літ російські письменники: Кутузов вище Наполеона, Платон Каратаєв вище Кутузова, Іван Дурак вище Платона, рослина вище Івана дурака, камінь вище рослини, а ніщо, відповідають російські „самосжигатели“ вище навіть каміння, взагалі вище всего... Яка принада філософія для ростоптаной, як муха, царською общиною або комуністичною довбнею рабської душі Москаля!

В парі з літературою йде і політична публіцистика. З цілої плеяди вже цитованих публіцистів, як славянофілів, так і їх противників, нема майже ні одного, хтоб не уважав всесторонній розвиток особистості найбільшою бідю, якаб могла страсти ся над їх країною. Для одного з них, візантійський ідеал має ту добру сторону, що „немає в собі того перебільшеного поняття про людську особистість, що внесена в історію германським феудалізмом“¹ немає того „надзвичайного самоповажання особи, що передістало ся дорогою заздрости і наслідування спершу до буржуазії, викликало демократичну революцію і породило всі ці фрази про безмежні права особи, а тоді проникло до низших верств західної суспільности, роблячи з всякого звичайного наймита і шевця — істоту, скалічену нервовим почуттям особистої гідности“². Обурюється автор і на повагу до жінки, поширену на Заході, в чім він добачає рід перебільшеної поваги перед одиницею. Другий рівнож протестує проти західного „культу людської особистості“ і проти європейського „лицарства з його культом особистої честі“, проти „свободи досліду та особистої

думки“¹ Третій бачив, „суть минулої історії російського народу і задачу будучого в приниженості особистості“ (Шевирев)². Сею самою ідеєю пресякнуте і російське малярство. Ні впертої сили Рембранта, ні повних сонця яскравих кольорів поета старої Еспанії — Золоагі, ні натхнених надлюдською інтелігенцією мадон Мурільо, ні екстатичної апотеозв природи Бекліна та його предтечі Ботічелі, ні тої глорифікації організованого колективу, яке знаходимо в Бельгійця Менсьє, ні гимнів особистості підчас найбільшого напруження її енергії, як у баталіста Мейсоньє — нічо подібного не знайдемо у російських малярів. Там панує пасивність, придушеність індивідуума, непевність і понурість старих московських теремів і скитів. Холодом і прілю віє від релігійної екстази Іванова, стогоном забитого „я“ — від Ярошенка і Рєпіна. Замість імпазантного образу свідомих свої сили, йдучих на працю гірняків Менсьє, маємо тут поволжських „Бурлаків“ що з зігнутою спиною, з тупим виразом волів, волочучих ярмо „ідуть бічевою“. Замість таких архвтворів Мейсоньє, як „1807 рік“ стрічаємо большевицько-толстовське квиління на війну, за котрою вони, як наприклад Верещагін в „Аптеозі війни“ не бачив нічо окріч „масового морду“ і смерті. В краєвидах Левітана та сама понура меланхолія, апатичної природи, з котрої зродила ся ціла хаотична душа Москаля. Скулення, покора, перед незнаною вищою силою, сей самий отруйний дух, що ми бачили в політичнім, соціальнім і релігійнім життю Росії віє і від російського малярства. І навіть тоді, коли воно виходить поза звиклі рамки, поривається до революційного патосу, навіть тоді, як в славнім колись образі Рєпіна „Какой простор“ віє від них якоюсь безсилою, „поцрлостю“. Малюючи курсістку і студента „в повній парадній уніформі“, що машерують по коліна в розбурханих, брудних хвилях моря, Рєпін ніби передчував, що в його Росії навіть революція мусить робити ся на приказ з гори, навіть революція мусить бути уніформована, коли не в студентський, то в червоноармійський мундур. Ординарністю віє також від інших революційних майстрів російського малярства, від Явленського, Кандінського та инш.

¹ К. Леонтьєв, цит. твір, стор. 113, 114.

² Тамже, стор. 115.

¹ Милеръ, „Славянство и Европа“, стор. 68, 76 і 258.

² А. Пигинъ, „Характеристика литературныхъ мненій“, стор. 136.

На виложені тут загальні принципи російського життя не раз зверталося увагу, але досі не хотіли збачити одної генеральної ідеї, котра панує і над суспільним устроєм Росії, і над її політичним і церковно-релігійним ладом, над її філософією, літературою. Прімітивізм цілого суспільного ідеалу нації, придушення одиниці, нерозвиненість автономної моралі і правового почуття, широкий культ маси — ось та генеральна ідея, що зробила з російського народу нарід рабів, орду неспосібну до відпору ніякій волі з гори, масу, що своїм числом представляє страшну небезпеку для окцидентального світу. Масу, що протиставляє активності — хаос, людській енергії — енергію натури, котру вона навіть опанувати не мвіє, організації — інтуїцію, прімату розуму і волі — покору і інстинкт, зложеності форм — московську безформність в усім, як в суспільним, так і в товариськім життю.

Під впливом цієї генеральної ідеї та установ, з котрих вона зродилася, повстав і своєрідний російський ідеал свободи, рівності і демократії, ідеал, аналогію котрому надаремне шукатимемо в Європі або в Америці. Коли західний ідеал свободи — це право впливати на державну машину, котра ніщо не сміє робити без волі одиниці, ідеал російської свободи — зрівняння всіх, що виносять ся над товпою, зрівняння, досягнуте хочби ціною політичного рабства. Ідеал свободи вироджується тут в найбільш вульгарний ідеал рівності, егалітарності. „Росіяне знають демократію, — як казав Данилевський, — але не в сенсі народовластя, а в сенсі рівності, або ліпше сказати егалітарності“¹. Але і сей ідеал егалітарності не є ідеал європейський. Там — се оправдане стремління стати сильнішим, працею зрівняти ся з вище себе стоячими. В Росії — се стремління слабих стягнути сильних в діл, зрівняти їх з собою, а не себе з ними. Ніде сей ідеал так яскраво не уявляється, як в економічному життю Росіяни. Пануючим інтересом економічного життя в свідомості і російського інтелігента і мужика, все були інтереси поділу і вирівняння, а не інтереси продукції та творчості. Серед трох головних галузей людської праці, — продукції, виміни і поділу, на останній все кляло ся натиск. В общині, як зрештою і в державнім і церковнім життю,

¹ Данилевський, цит. твір, стор. 120.

Москаль звик легковажити вартість особистої ініціативи. Змучений в усіх своїх роботах пристосовувати ся і слухати общини, а не власного розуму, він цієї ініціативи ніколи розвинути не міг. Та й навіть найбільш напружене особисте зусилля часто не приносило сподіваних результатів там, де наслідки сего зусилля, при найближчій переділі могли припасти і фактично припадали іншому, що фактично ніяким способом до них не спричиняв ся. Не дивно, що при такій системі господарства періодичний переділ, переділ взагалі, став економічним ідеалом Москаля, а особисте зусилля, праця, продукція — підстави цілої культури Заходу, — зіпшли на другій плян. Завдрість неудачника, неспосібність власними силами вибити ся вгору, знаходження садистської насолоди в нівеляції щасливих — се і є російський егалітаризм, про котрий говорить Данилевський, і котрий властивий і російському барину і російському мужикові. В своїх логічних наслідках сей „переділово-егалітарний“ ідеал допроваджує не лиш до осудження богатих, але і богатства, яко такого. Осудження богатства стрічало ся і серед російського студентства, котре кожний матеріальний добробут уважало за щось негідне, до чого не вільно стреміти і чого в кожному разі треба соромити ся. Те саме відношення стрічало ся і серед російської інтелігенції взагалі і серед дворянства зокрібно. Йому ж завдячує своє повстання наївний і смішний тип „кающагося дворянина“. Вороже, хоч може не зовсім усвідомлене відношення до богатства і апотеоз бідности стрічаємо часто і в простого народу: звісно, якою пошаною оточує він „странників“, „юродивих“ і жебраків „Христа ради“, як людей, що „знайшли правду Божу“ і в своїй бідности варті великої поваги. На Заході сего ідеалу ще не знають, як масового зявища. В Англії наприклад, каже Е. Бутмі: „богатство піднесено до значіння майже чесноти, тоді як бідність уходила за нещоту і ганьбу. А се тому, що богатство є нагорода зусилля та інтелігенції. Се тому, що бідність знак чогось, що особливо зненавиджене — ледачості“¹. Для Росіянина — навпаки. Для него богатство предмет ненависти, бідність предметадорації. В одній з своїх найбільш розпустних в моральнім відношенню книжок, в „Рассказах и Сказках“ в байці про те, „Как

¹ E. Boutmy, Essai d'une psychologie politiques du peuple anglais, en XIX. s.

чертьонюк крак шку викупал" пояснює Толстой причину п'янства і моральної розпусти в селі тим, що мужикові чортиня „хлеба лішняво зароділ. Ана, ета кров зверіная — всегда в ньом (в мужиці) живьот, да ей ходу нет, кагда хлеб с нужду рождается... Как сталі лішкі от хлеба аставаться, стал он придумивать, как би себя патешить. І научіл я ево патехе — віно пить“, оповідає діавол. Отже не людська нестримливість, а саме багатство, яко таке — гідне осудження і причина всіх гріхів та морального упадку людини. Особиста інтелігенція із зусилля, котрі на думку Англіїця провадять до сего багатства є тут, як і в першій цитованій байці чортівською вигадкою.

Але ся засада егалітарности має ще инші наслідки. Ми щойно бачили, що в темнім розумі російського мужика і в яснім графа Толстого, серед смертних гріхів багатство вимовляється рівночасно в інтелігенцію, матеріальне піднесення над масою разом з інтелектуальним. Щоб бути консеквентним, треба, відкидаючи одне, відкинути і друге. Препцінь як ми бачили в толстовських байках і одне і друге — від лукавого. І одне і друге — провокація ідеалу егалітарности і може стати — особливо інтелігенція, для маси шкідливим і небезпечним. З властивої собі простолінійности Росіянин сі висновки і робить. Він відкидає, як ми вже бачили, інтелектуальний первісток, яко засаду диригуючу суспільним життям, він відкидає талант і геній, бо геній може стати провідником маси і надати, борони Боже, „колективному рилози“ свою власну людську фізіономію. Він відкидає особисту чесність, як се робить Андреев (гл. оповідання „Тьма“), бо одиниця так само не сміє буги чесною, коли не є нею маса, як і ходити в ковнірчику та з виплеканими руками, коли „народ“ ходить в кожусі та має мозолі на пальцях. Він відкидає науку і штуку, бо маса їх не розуміє; він відкидає красу і елегантцію у жінок, бо се цінности, до котрих не мають найменшого зрозуміння ні „народ“, ні (судячи після фотографій) народні комісари, ні їх стрижені товаришки. Він відкидає всіх і все, хто підносить ся над товпою і хто нею керує: майстрів, фабрикантів, інженерів, поселів, шефів синдикатів робітничих, бо все се нарушає його поняття свободи, котра заключається в масі рівних, з маленькою групою вгорі. Він апелює не до організованої боротьби, лише до охлократії, до Vernunft,

котра не потребує ніяких небезпечних медіумів для виразу своєї волі: до урядових жидівських погромів та інтелігентських, до різання буржуїв, до акції „клясово-свідомого“ люмпен-пролетаріату. В своїй „отчаянній“ революційности, що так вражає наївних романтиків в стилі Ромен Ролана, або Барбюса, але збуджує почуття огиди в усіх культурних людей заходу — в соціаліста Т. Шопа, в ройяліста Ренана, Шпільгагена і Гамсуна він — негує все: перкву і державу, монархію і парламентаризм, родину і ортографію, як і установи що ставляють над одиницею якусь випущену ідею як і „особисту чесність“, котра для Леонтева порожня фраза, як і „саму себе означаючу моральність“, що є для него смішною вигадкою¹.

Отже се програма большевизму? Так, а властиво цілої російської революції взагалі. Її прихід передчував свою віщою совістю Достоевський, коли він 50 літ тому ставляв собі питання, що робилиб російські егалітаристи (він називав їх в „Бесах“ Шигальовці) на другий день по революції, і давав на се таку відповідь: „ви раби і в рабстві рівні. В найскрайніших випадках — наклеп і забийство, а головне — рівність. Перш за все понижується рівень освіти, наук і талантів. Високий рівень наук і талантів доступний лише вищим способностям, — не треба способностей. Вищі способности не можуть не бути деспотами, і завше більше деморалізували, як приносили користи, їх вигонюється або страчується (програма Дзержинського). Ціперону відтинають явник, Коперніку виколоють очі, Шекспіра побивають камінням, — ось шигальовщина „або егалітарність“, як сказавби Достоевський тепер, бо „раби повинні бути рівні, в отарі мусить бути рівність“.

Се маячня божевільного? Так думали критики Достоевського, що не могли бачити так далеко, як він, або не мали цивільної відваги розятрювати з таким садистським сарказмом рани власного народу. Але по досвідах остатніх літ не вільно назвати слова Достоевського смішним маячнням: се кривава вівія, що в наші дні стала кривавим фактом.

Негуючи все, російський революціонер не міг терпіти над собою ніякого морального абсолюта, опріч найбільш оче-

¹ Леонтьєв, цит. твір, ст. 143.

видних житєвих потреб і — палки, як графно зауважив один Німець hat ausser Alkohol und Koitum alles weganalysiert. Толстому вдалося зробити навіть се останє. На все у них знайдеться питання чому. Люде повині стреміти до матеріального добробуту... Чому? питаєть ся Толстой. Але тоді, питаєть ся оден з героїв „Крейперової сонати“, рід людський перестанє істнувати?... Ну, так що-ж, відповідає невведений з рівноваги яснополянський мудрець. Чоловік мусить бути чесним... Для чого? дивуєть ся Андрєєв в „Тьмі“. Треба віддати зроблену позичку... Чому? запитує Москаль „незнаючий“ — як каже Самарін, „гібельнаво разлічія между твоім і моім“¹.

Таких „чому“ має Москаль тисячі, бо не має в голові ніякої працею поколінє виробленої засади, бо сі покоління в ґрунті річі ніколи не жили. Жила за них лише державна власть, загал, за них видумував він і певні зовнішні правила, котрі так і залишали ся раз на все чужими наказами для одинаці. Раз зданий на власний розум він відкидав все, а головне — працю, що є одною з головніших консеквенцій його революційного егалітарного ідеала. „Спокойствія у нас мало“, читаємо в „Дневнику Писателя“ Достоевського, „спокойствія духовнаво особенно, т. е. самаво ілавнаво, ібо без духовнаво спокойствія нікак не будешь. Спокойствія в умах нет, і єто во всех слоях, спокойствія в убеждениях, во взглядах наших, в нервах наших, в аппетитах наших. Работи і сознания, что только трудом спасен будешь, — нет даже вовсе. Чувства долга нет, да і откуда ему завестись?“ І в другім місці, описуючи тяжку дрібязкову дорогу, котрою якийсь Мюллер або Шмідт доходить до матеріального добробуту, а його „Фатерлянд“ до ролі великої світової сили, він з огидою відкидає сей німецький ідеал. „А я лучше“ — говорить оден з його героїв — „всю жизнь проночую в кіргізьской палатке, чем поклонюся немецкому ідолу. Я здесь недолго, но однако всё таки, что я здесь успел подметить і проверить, возмущает мою татарскую пароду. Ей-Богу, не хачу таких добродетелей. Всё работать, как волы, і всё копить деньги, как жида. Я уж лучше хачу дебопирить на русскі“². Сей ідеал, і московського баріна і того

¹ Ю. Самарин, Сочинения, Т. I., ст. 40.

² Достоевский, Игрокъ.

толстовського мужика, що його чорт зводив, і большевиків, що в цілої Росії зробили „кіргізьську палатку“, сей ідеал, котрий Достоевський бачив скрізь, в усіх клясах свого так коханого ним народу доводив його просто до нападів божевіля, вириваючи в него нераз повні в його очах блюзнірства слова; Говорячи наприклад про Базарова, се уособінення російського нігілізма, він пише: Базаров — „ето какое-то фіктивное лицо, несуществующее вовсе. Етот Базаров, ето какая-то неясная смесь Ноздрева с Байроном, c'est le mot! Тут (в його революційних змаганнях) просто русская лень, наше умственное безсильє произвести идею, наше атвратительное паразитство в ряду народов. Ils sont tout simplement des paresseux! О, Русские должны быть истреблены для блага человечества, как вредные паразиты! Да понимаешь ли ты“ — каже оден з героїв, звертаючись до „шигальовця“ — „что если у вас гильотина на первом месте і с таким восторгом, то ето единственно потому, что рубить головы всево легче, а иметь идею всево труднее“¹.

Між иншим, в сій лінії лежить може і ненависть Росіян до так званої буржуазної культури європейської. Соціалізм тут ні при чім. Той самий, вже стільки згадуваний Леонтьєв, пародуючи відповідь котру давби західний славянин, Грек, чи Болгарин на противбуржуазні теревені російського агітатора, вкладає ім такі слова в уста: „буржуа? — сеж політик, багатий чоловік, що-ж в тім злого? Сеж звикла людина, поступова, моральна, свідома свої людської гідности“. В очах самого автора, буржуазія се — „панованія грошей і — грамотности“². Порівняйте сі вискази з ненавистю героя Достоевського до німецької (себ-то буржуазно-європейської) працьовитости, з першими декретами совітів про шостигодинний день праці — і ви знайдете глибокий підклад так званого російського революціонізма. Ils sont tout simplement des paresseux! Революція, та всі її гарні гасла були лише фрази в устах її робітників, що ні нових ідеалів, ні нових цілей в житя не вносили. Блискучу характеристику сеї революційної інтелігенції дав свого часу Гершензон в колись славно-звісних „Вехах“. „Що робила наша інтелігентська думка остатні пів віка?“ — питаєть ся він. Купка революціонерів ходила з хати до хати і стукала в кожні

¹ Достоевский, Бжсы.

² Леонтьевъ, цит. твір, ст. 277 і 465.

двері: „всі на вулицю, сором сидіти дома“ — і всі свідомости виливалися на площу, каліки, сліпі, безрукі, ні одне не лишалося дома. Пів віка товчуться вони на площі, голосячи і перекорюючися. Дома — бруд і нужда, непорядок, але господарю не до сего. Він на людях, він рятує нарід, бо воно і легше і цікавіше, ніж чорна робота дома... А в цілому інтелігентський побут страшний, правдива „мерзость запустения“, ні найменшої дисципліни, ні найменшої консеквентности, навіть зовнішньої. День минав не знати на що, сьогодні так, а завтра, як скаже натхнення, все догори ногами. Неробство, росхристаність, гомерична неакуратність в особистім житті, бруд і хаос в подружніх відносинах, наївна несумлінність в роботі, в громадських справах, невстриманий нахил до деспотизму і цілковитий брак поваги до чужої особистості, перед владою то гордий виклик, то покірність.

Або ще гірше *schlecht weggekommene*, неудачники, уживаючи термінологію Нітше, а революція — се їх помста, помста неудачників, котрі стремлять зрівняти з собою тих, що вгорі, зрівняти задля насолоди льокаля, що хоче уп'ясти ся вином, котре він досі сьорбав нишком, зіставши сам в опущеній ідаліві, трусливо оглядаючись на всі боки. Сей неудачник приніс з собою на світ і нову мораль, допровадивши до досконалости, зробивши синтезу всім можливостям, що куняли в хаотичній російській душі. Званий, колись славний образ Рєпіна в Третьяковській галерії в Москві (Вечеринка) або фотографії московських чрезовичайок на Україні або в Польщі підчас їх урочистих сеансів показує нам сих реформаторів світа в цілій їх величі. Студенти з кольосальними шезелюрами, студентки з об'ятим волоссям, і одні і другі з великою погордою до чистої білизни і часто-густо мила. Дивовижно обдерті вбрання, капелюхи, ніби з гардероби маломістечкового театру, сподні, перетягнуті очкуром, обличчя типово російські-ровнізлі, часом лагідні, часом бестіяльські, з фанатично блищучими від запалу або кокаїну очима, що світяться з дикою нетерпимістю і сектантською тупістю, атмосфера, дихаюча димом від розкиданих на долівці цигарок, з мовами, бомбами і кров'ю. Обридлива атмосфера, котрою жила ціла так звана російська революційна молодь від другої половини минулого віку. Кожний має вступ до сего товариства, що віддавав себе на службу „народові“

або „пролетаріатові“. *Parasseux* з натури, неудачники, незадалі в приватному житті — всі вони моглиб лише тоді значити щось в суспільности, колиб удалося їх власну мізероту піднести до ідеала, перед котрим мусілиб клячатися всі, подібно до того, як їх товаришки, лаш тоді моглиб уходити за взір елегантности, колиб правдива елегантність і рафінованість, як щось буржуазне і каригідне, булаб нап'ятована революційним табу. І їм се вдалося. З нахабством і зарозумілістю „парвеню“, знаходячи задоволення понижувати тих, що їх не могли зрівняти в тій хвилині з собою, взяли ся вони за своє велике діло, встановляти нові заповіді для „згнилого буржуазного світа.“ Я вище вказав на апотеозу бідности. Се скоро виродилося в апотеозу каліцтва, фізичного і морального. Твердість переконань, особиста відвага і чесність, міцна правова психіка, не пасували сюди. Ще менше — релігія обов'язку, що невимовно переслідувала всякий злочин і ледарство. Тут панували інші чесноти, а особливо головна з них — псяча вірність божкам і так звана гуманність. Гуманність і взгляди до них і до всіх інших калік і неудачників, що хочуть стати панями світа...

Пригадуєте сцену з „Воскресення“ Толстого, сцену в перкзі на Великдень, коли „Катюша“ до жebraка „с красной зажимшой болячкой вместо носа і не виражая німалейшаво атрапаєнія, напротив радостно сіяя глазами три раза нацеловалась с ним“. Се було символічне „сопричаєніє“ з народом, з їх абсолютот. То було те саме „возложеніє венка на вшивую голову“ мужика, котрим як казав Достоевскій, цілий час займала ся російська література. Було тим самим кляченням перед каліцтвом, в котрім так кохають ся революційні і не революційні Москві. В сім світогляді каліцтво перестає бути каліцтвом, краса — стає злочином, а злочинці — „несчастненькімі“, котрих треба передусім „ісправлять а не судить“, жалувати. Жалість — ось де властиво правдива релігія Москаля, релігія, від котрої до „чрезовичайки“ ближше ніж спершу здається. Жалість — се початок т. зв. гуманности, гуманність — се ціловання з безносими мужиками і випускання на свободу „несчастненьких“ бандитів і фалшивників банкнотів, третя стадія — се інтронізація фізичного і морального каліцтва, інтронізація „торжествующей свині“, урочисте вручення їй булави для суду над здоровими, ко-

трим відтинаєть ся язики, або посилаєть ся чистити туалети, — цілком після репетти, геніально передбаченої Достоевським, — для суду над великим ідеалом Окциденту, ідеалом сильного, здорового, гарного, ідеалом праці, інтелекту і генія індивідуалізма, ідеалом, втіленим в мілянським Домі, в паризькій Нотр Дам, в творах „клерікала“ Данта, „буржуа“ Байрона, котрих генія не могли стерпіти виховані на „Камаринським мужиці“ та на фабричних „частушках“ будівничі „нового“ світа... Се певно в одну з своїх безсонних ночей вложив Достоевський в уста Степану Трофімовичу (в „Бесах“) слова пророчого візйонізму о „том подлом рабе, о том подлом лакее, котрий первий взмостіть ся на лестніцу с ножніцами в руках і раздерьот божественный лик великаво ідеала во імя равенства, завісті і піщеваренія“... В імя ідеалу, додам від себе, духовими батьками котрого (як Руссо французької революції) буде не тільки безімені большевицькі садисти, але і Толстой, і Горький, і Арцибашев, і Скиталец, і ціла плеяда народників, і Блок і маса інших найкращих представників російського генія.

По при те все сей геній російського народу не позбавлений тої „добродушности“, тої bonhomie котрою він так підкупав всі розлізлі, в рабстві виховані славянські душі. Москаль не знає що його право, що обовязок, і тому керуєть ся в своїх поступках лише настроями. Нині він став лівою ногою, і може вимазати кельнерови обличчя гірчицею. Завтра він дасть йому королівське відшкодованя. Вирослий в атмосфері повного рабства, залежний від найдрібнішої примхи свого пана, Москаль навіть задоволений з безперестаної зміни його настроїв. Не можучи покликувати ся на свої права він тіпять ся бодай хвилиною ласкою пана, щасливим вітром, що приніс зміну його гумору, і — психологія раба — з гордістю протиставляє великодушність свого пана „холодности“ і „формалізму“ Европейця, котрий правда ніколи гірчяцею нічийого обличчя смакувати не стане, але й ніколи не викине тисячки „на чай“, котрий непотрібує нічийої ласки і взглядів, але строго вимагає те що йому належить ся, котрий шанує чужі права, але ніколи не забуває, плачучи і обіймаючись, йому зробленої кривди. Звиклий корити ся „чужій“ правді, позбавлений власних переконань, може Москаль зробити все. „Трудно человеку (себто російському) знать — пише Досто-

евский — что грешно, а что нет: тайна тут превосходящая ум человеческий“. А коли трудно, то нема для російського чоловіка ніякої закарзаної дороги, ніякого певного шляху. „Я тисячу раз дівілся — пише той самий автор — на ету способность человека (і кажесть русскаво человека по преіму-ществу) лелеять в душе своей височайший идеал рядом с великою подлостью, і всео совершенно искренно. Широкость ли эта особенная в русском человеке, которая его далеко паведьот, ілі просто подлость, вот вапрос“. Брак сеі широкости або „подлости“ у Европейця і не можуть стерпіти Москалі, як одна з героїнь в „Обломові“, котра „в немецком характере не замечала ніякой мягкости, деликатности, снисхождения нічею таво, что делает жизнь такою пріятною, чем можно абыті какоенібудь правило, нарушити общій абічай, не падчініть ся уставу“.

Тому так тяжко пересічнорму Европейцеві зжити ся з найкультурнішим навіть Москалем, котрий пожичає книжку і не віддає, входить до кімнати не стукаючи, відриває вас від важної праці пустою двоуходиною балаканиною, отвирає чужі листи і не бачить в тім нічо злого, при першім знакомстві позволяє собі на неможливі фаміліярности і не може надивувати ся „здержливости“ і „фалшивости“ Европейця, що охоче зрікаєть ся його пняних поцілунків і прочих виявів „широкої“ натури, але вимагає стислого виконання затягнутих обовязків.

Ясно, що таку суспільність міг тримати в купі лише абсолютизм. Російський масовий чоловік, або як його називає Ніцше Herdentier ніколи без тої чи иншої форми абсолютизму обійти ся не міг. „Главное нещастя Росіи, — пише В. Соловйов, — в нерозвинености личности, а через те в слабом развитии коллективного, громадського первістку („общественности“), бо між сіми елементами заходять відносини пропорціональности: при здавленю первістка особистого творить ся з людей не суспільність, а отара.“¹ Ся отара повстала і з російської суспільности через занедбаня індивідуальности і упадок, взглядно нерозвиненість того, що я назвав автономною моралю. Сеі моралі, свідомого схилення чола перед моральним абсолютом Москаль ніколи не знав.“ В Европі, — пише

¹ Достоевский... „Подросток“.

² В: Соловьевъ... Сочиненія т. 5, стор. 206.

Достоевський — закон, обов'язок формувалося і укладавалося тисячоліттями. Зло і добро означено, зважено, розміри і ступені мірялися історичними мудрцями людскости, невинною працею над душею чоловіка. В Росії сего не було, тут ні добро, ні зло ніколи не мірялися власним сумлінням, лише диктувалися з гори, без всякої участі одиниці.¹ „В Росії — каже Герцен — неписане, морально дисциплінуюче чувство, інстинктивне узнання прав особи, прав думки, не могло перейти до нас (Москалів) і не перейшло.²“ І далі: „у Європейця є означена мораль, у нас моральний інстинкт. Там де їх зусиння власна свідомість, нас затримує жандар.“

То само казав Мережковський, коли він (ще в 1905 році) твердив, що „сознательной, религиозной волі к атчеству, к мужеству у нас нікогда ещо не бывало, а была лишь воля стихийная“ „Російський селянин — вторе йому Боденштедт — хилить ся перед силою як і Німець, але з інших мотивів. Він боїть ся сили, як якоїсь стихійної, нерозумної, сліпої влади, уникнути її руйнуючого ділання якимиби то не було средствами є для него дозволене. Німець ставить ся з повагою до державної влади, бо розуміє її рацію та істновання. Росіянин сего не розуміє і тому старається уникнути її ділання — хабарами, дезертирством, ухиленням від виборів“². Позбавлений державного примусу, він може зробити все. „Вискоцит рускій челевек чуть-чуть із казённой, узаконенной для него абычной калеі, — читаємо у Достоевського — і он сейчасже не знает что делать. В колее всьо ясно: і доход, чин, положеніє в свете, екіпаж, візити, служба і жена, а чуть что ічто я такое? Лист гонимий ветром.“ Гльорифікуючи російську державність, писав колись Катков: „Як буря, невстримана нічим, вона закрутить і пожене перед собою міради порошинок (під котрими він розумів горожан) не питаючи ся, що кожна з них думає або хоче.“ Ну, а що буде, коли сю силу, що впроваджує в рух сі порошинки, або, як сказавби Достоевський, листя, — скрутять параліж? Що тоді? Се ми бачили на весні 1917 року, під Тарнополем, коли, як зграя зайців тікали російські жовніри з фронту, коли всякий авторитет в державі, мимо старань революційної крикливиці Керенського, рухнув влід,

¹ А. Герценъ... Съ того берега.

² Bodenstedt, Russ. Fragmente, т. I, стор. XIII.

коли міради „порошинок“ закрутили ся в дикім танку, що називається Великою Російською Революцією.

Кожна нова кляса, що з'являлася в Європі на зміну старої, виявляла великий будуючий хист і організаторський талант. Ні по страті Карла I. Англійці, ні по страті Людовіка XVI. Французи не опинили ся в положенню безпорадних дітей з байки, коли раптом зникла добра фея, що вказувала їм дорогу в лісі. З Росіянами стало ся інакше. Російський пролетаріат зачав велику революцію, але дуже скоро опинив ся в положенню одного з Горьковських героїв, котрий казав: „мене тесно, і стало бити должен я жизнь раздвѣять, ломить і перестраивать. А как? Вот тут — то мне і історія... Не панімаю я етаво — і тут мне і канец!“ В такім випадку треба було розуміть ся звернути ся до того, хто „панімає“, до нового червоного царя, котрий, подібно до Петра I. „действовал более страхом, нежели величіем і ненавидел mise en scene необхадимую для монархіі“¹, але монархом все таки був. Хто не мав царя в голові, мусів мати його на троні! Замість бракуючої внутрішньої дисципліни мусіла прийти дисципліна зовнішня. Мусів налагодити ся на ново сей адміністративний апарат, котрий при всякому ладі є одиноко можливий в Росії. Думаючи про се і писав Герцен в „Старий мір і Россія“ про незнищимість абсолютистичної традиції в Росії: „Росія править ся адъютантами і естафетами. Сенат, Державна Рада і Міністерства — се просто канцелярії, в котрих діла не розглядають ся, а лише відписують ся. Ціла адміністрація уявляє з себе телеграфічні знаки, котрими одна особа з Зимового Палапу заявляє свою волю. Таку автоматичну, услужну організацію легше потрясти одним ударом на вершкку, ніж змінити в основі. В монархії, коли князя вбито, монархія лишається, у нас лишається деспотична машина бюрократичного порядку. Аби лише телеграф ділав, хтоб ним не правив, корити ся будуть.“

Скорили ся і Леніну, а сей Ленін моментально прийшов до тих властивих Москалям засад правління, котрі ніби то перекинула революція. Роблячи се він впровадив лише в життя принципи голошені ним здавна. В 1903 році, в Женеві, коли

¹ А. Герценъ, „Старый міръ и Россія“.

прийшло до розламу російської соціал-демократії на дві фракції, Ленін, боронячи новий регламент партії, котрий меншевики назвали винятковим станом для інакше думаючих, сказав: „нашій інтелігенції чужі правові переконання, котріб-дісциплінували її з середини. Ми потребуємо зовнішньої дисципліни“¹.

Переїнявши владу Ленін і зачав вводити в життя сі засади, котрі рівночасно були і засадами царату і котрі знаходили своє оправдання в аморфній організації російської суспільности та її повній некультурности. Може власне тому, що царат показався нездібним в останні свої роки консеквентно провадити в життя засаду абсолютизму, заводячи Думи, певну свободу преси і т. и., і тим наразив на хитання нездібний до самоуправи народний організм Росії — може як раз тому і зявився в критичний момент большевизм, яко *deus ex machina*, яко спаситель російських „ісконних начал“. Він був тут може лише спробою ратования коначої російської державности, зараженої отруєю західно-європейського лібералізму. І про се, і про сей випадок говорить ся в пророках: говорячим про можливість занесення до Росії засад європейської культури, засад європейського лібералізму, Леонт'єв потішає себе і читача тим що се не може мати довгого успіху, бо сей лібералізм препінь „так легко може бути роздушений між двома зовсім не-ліберальними силами: між несамовитим нігілістичним поривом і твердою обороною наших великих історичних принципів“².

„Оборона історичних принципів“ не вивезла та її мусів заступити „несамовитий нігілістичний порив“, котрого свідками були ми і за котрим Блок „в белом венчике із роз“ бачив самого Христа, порив, що мав знищити смертельні і для царата і для російської революції засади європейської демократії.

Тепер ми приходимо до відповіді на наше питання: чому Росія засадничо ворожа Європі і чому вона її мусить поборювати. Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом, самодіяльна європейська суспільність — лише самоакцією. Для того Росія мусить з одної сторони боронити ся перед європейською засадою і не допустити європейських бак-

цилів до себе, бо зацеплена в Росії вона може довести лише до дебошу і до розкладу державного механізму. З другої сторони вона мусить стремити знищити сю Європу, знищити її ідеї, скрізь, де сягають її впливи, бо сі ідеї є одинокою охороною проти всякого а а тим числі і проти московського абсолютизму, що стремить до пановання над континентом. Знищити сю духовну сполуку, що лучить на заході одиниці в групи, в стани, класи і союзи, і зробити з них аморфну, не здатну ні до якого опору масу. Проти сего європейського принципу боролася все Росія, якимиб формами ся боротьба не прикривала ся. Вона боролася не проти буржуазії, а проти засади особистої гідности і правової психіки, котру і Ленін і Леонт'єв безнадійно плутають з засадою буржуазности. Так само боролася Росія в Польщі і на Україні не проти клерикалізму, лише проти незалежної від держави церкви, що стояла на дорозі царському і совітському самодержавію. Боролася вона не проти угнітаючої наріди шляхти в Польщі та в нас, як думав Костомаров, а проти незалежної ворожої всякому абсолютизмові корпорації, котра майже одинока тоді, і шаблею і пером, вела провід в політичній життю нації. В останні літа бореть ся Росія не проти кулаків на Україні, а знов проти нової класи селянства, котра прокинула ся до свідомого політичного життя і, пересякнута ідеалами демократизму є найбільшою перепоною російському деспотизмові на Україні. Вона бореть ся з „жовтими синдикатами“ і з вождами європейського соціалізму тому, що для опановання західно-європейського робітничого руху треба зробити з робітництва інертну, позбавлену вождів масу. Не проти буржуазної моралі, а проти всякої ідеї, що стоїть понад ідеалами адичавілого егалітаризма і егоїзма, котрі скорше чи пізніше, а завше провадять до абсолютизму. Проти добровільної кооперації, проти організованого колективізму, що спирається на принципи високо розвиненого індивідуалізму. В імя ідей, котрих не знали ні європейський абсолютизм, ні європейський соціалізм, і котрі є спільними і царатові і большевизмові. Борба з українським панством в XVIII в., з українською церквою в XIX, з українським селянством в XX в. — се були лише перші етапи російського походу на Захід, дальшими стадіями котрого були: борба з „польськими панами“ в 32 і 61 рр., з польською церквою за Миколи II. (фаворізо-

¹ Протоколи II' очереднаго сьезда, Р. С. Д. Р. II. Женева 1903, ст. 333.

² К. Леонт'єв, Сочиненія, т. 5, ст. 386.

вання маріавітів) а далі з європейським соціалізмом і синдикалізмом. Ціль лишала ся одна і та сама — деморалізація сеї суспільности, її розклад на безчислену кількість катковських порошників, що є конечною передумовою російського пановання в Європі.

Чи йде о внутрішню, чи о зовнішню політику Росії — скрізь спотикаємо одне і те саме. Підтримуючи колись гайда — мачину на Україні, а тепер такі надії як Білорусів, або такі верстви як люмпенпролетарят (голоту) на заході, Росія стреміла в першій лінії зеднати собі ті чинники за кордоном, що живуть лише егалітарними ідеалами та за їх здійснення готові погодити ся навіть на абсолютизм, на власну політичну смерть, стаючи легко жертвою московської демагогії. В політиці внутрішній апелює Росія знова до тих клас, котрі молять ся виключно на бога егалітаризму і через те легко падають жертвою демагогії, даючи себе ужити проти політично розвинених верств — для слави Росії. Так колись ужила вона проти самостійницької класи українськї і шляхти, темне селянство, так тепер уживає вона проти політично в своїй масі свідомого українського селянства — „деревеную бедноту“ (себто голоту і шумочиня), аби потім ціною може економічних уступок селянству, знищити його як політичну силу, як в XIX. віці зробила вона з панством на Україні.

Можна лишити на боці питання „будучої Росії“, або „третьої Росії“ (котру ще ніхто ніколи і в сні не бачив), чи їй вдасть ся колись засвоюти собі заґади європейської демократії, чи може радцію мав Чаадаєв, котрий казав, що „nous avons je ne sais quoi dans le sang qui repousse tout veritable progres¹“. Одне є певно, що досі за всю свою тисячлітню історію показала ся Росія неспосібною засвоюти собі ці ідеї, що всі її наслідування заходу були кариатурою: просвічений абсолютизм — абсолютизмом Чингіз Хана, парламентаризм — родом якогось перського меджілізма, і навіть соціалізм червоною Аракевщиною. Про будуче отже лишім розмови на боці, але мусимо туже зробити висновки зі сказаного, котрі дуже важні до означення ліній нашої національної політики.

¹ Чаадаєв, Lettres sur la Philosophie de l'histoire.

III.

Сі висновки такі: основа великої кризи, що стрясає нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією — се глибоке противенство двох ворожих собі цивілізацій. Сі противенства о стільки глибокі, що сподівати ся їх скорої ліквідації передчасно. Коли не Європа, то Росія завше, буде свідомо конечности боротьби з європейським заходом як у себе дома, бо його засади захитують цілою соціальною будовою Росії, так і по за своїми границями: щоб тим легше приготувити своє пановання в Європі, тріумф московського месіанства. Як досі, так і далі Росія ігноруватиме Францію, Англію та інші поодинокі народи заходу. Вона, що мислить континентами, знатиме лише монгольський світ на сході, магометанський на полудні та германо-латинський на заході, котрі (особливо сей останій, як найбільш для неї небезпечний) вона і поборюватиме без пощади, як світ їй своєю культурою засадночо ворожий. Сю абсолютну неприєднаність обох культур і конечність боротьби межи ними, боротьби, під знаком котрої ідеї йтиме піла європейська криза — і мусимо мати на оці при усталенню ролі України в сім конфлікті, при означенню ліній нашої національної політики, або — суті нашого колективного ідеалу.

Коли я кажу „колективний ідеал“ або „національна ідея“, не розумію під сим щось метафізичного. Під сими термінами розумію передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролю поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрима вона живе і з утратою котрих вона гине. Сей ідеал мимо класових, станових та інших ріжниць, мимо змінливости його конкретної форми — се щось, що існує в дійсности, а не тільки в комбінаціях кабінетових учених. Його має кожна нація, що грає якусь ролю в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе але для всеї людськості. Тільки чином, що йде на користь всеї людськості здобувають вони собі право на своє незалежне існування. Кожна нація мусить, щоби мати оправдання свого існування повнити якусь корисну функцію в міжнароднім житті подібну до того як кожна хоч упривілейована класа мусить сповняти якесь важне суспільне завдання коли не хоче бути засудженою на смерть. У віках тяжкої боротьби за своє існування нації

кристалізується сей ідеал стаючи з неясного на пів свідомого почуття виразним політичним програмом.

Коли Француз співає свою популярну пісню: „Non, non, jamais l'Anglais en France ne regnera!“ — се ніщо иншого як відгомін проклять цілих поколінь над гекатомбами найліпших синів Франції, що наклали головами в столітню війну з Англією. Сей відгомін будить спомини про горожан Кале, що мусіли зігнути шию перед зухвалим Брітом, про костер на котрім спалено Жанну д'Арк, про Тульон, Єгипет і Трафальгар, про Ватерльо. Сей відгомін став міцною заповіддю, що житиме в серцю кожного Француза мимо всяких хвилих союзів. Досить одної іскри, як наприклад фашоцька, — і здається, що завмерле і засохле чувство спалахне великим полум'ям ненависти.

Коли Англієць з пісні „Rule Britannia“ зробив собі другий гимн се рівнож ніщо иншого як положений на ноти колективний ідеал британської нації, відблиск її незломної волі, в ім'я національного безпеченства свого острова і його мешканців, котрі „ніколи, ніколи, ніколи не будуть рабами!“, панувати над морем. Битви Марлборо у Фляндрії, під Ватерльо, і тепер під Ісперя були практичним переведенням другої заповіді британського національного ідеалу: недопустити ні до чий гегемонії на континенті.

„Америка Американцям“ і доктрина монрое були найкращим виразом того колективного ідеалу, що уложили собі Американці. Ідеалом так геніяльним, так розрахованим на віки, так узasadненим расово-географічними інтересами нації, що він не перестарів ся і досі. І експанзія супроти Європи і супроти полудневої Америки і забезпечення проти вмішання в світові конфлікти, і проти нового риваля — жовтої раси — всі головні практичні вимоги американської політики обіймають ся сею вигідною формулою з котрої, як з зерна ростина, виріс колективний ідеал північно-американської раси.

Нація, що віднайшла свій ідеал і перевяла ся ним, творить собі свою легенду і живе нею, як Франція — „ідеями 1789“, як Англія, що дала великій частині Африки і Азії друге видання рах Романа, як Австрія доки жила ідеями боротьби з Туречиною. Сі легенди, сей ідеал надають народові певно означену фізіономію, з ним числять ся як з по-

літичним чинником в міжнароднім життю. В середині країни творить сей ідеал духовий центр до котрого в хвилини небезпеки, як до магнета залізні відпадки, тягнуть ся особисті енергії, получаючись в одну гуртову енергію нації.

Нерозвиненість, невиразність національного ідеалу — є завше симптом невикристалізованости нації або її близького занепаду. Польща, котра так наївно незрозуміла вложеного їй до рук історичного завдання мусіла почати хилити ся до упадку від моменту першого порозуміння з Росією. Комбінації шведського Карла X. з Б. Хмельницьким і з Бранденбургом а Карла XII. з Мазепою — свідчили, що польська державність перестала думати ідеями, котрими жила в часи свого найбільшого розквіту. Свідчили, що східна, немосковська Європа зачала шукати свій „єрзац“ для Варшави.

Австрія мусіла занепадати від того часу, як наступила довільна, але певна атрофія її державної ідеї. Марія Тереза, що хотіла бачити в Катарині „свою приятельку, але ніколи сусідку“, та її наступники, котрих хвалив Маркс за не все консеквентну але сталу ворожість проти Росії — носили в собі ще колективний ідеал Австрії, оправданям і метою котрої була організація та оборона західного славянства. Він жив, сей ідеал, і в старім Франц Йосифі, що ведений інтересами свого дому і своїх народів „здивував світ своєю невдячністю“ підчас кримської війни та котрий не завагав ся кинути західне славянство проти російської навали в пам'ятний серпневий день 1914. року. Але від того часу, як габсбурзьська ідея — бути заборолом західно-католицького славянства спершу проти Туреччини а потім проти Росії, зачала меркнути в умах її носителів, від того часу як з Празі, Кракові зачали творити ся з благословення віденського уряду нові центри політичної волі, у Львові огнище російської іріденти, а у Відні — угодовної політики супроти смертельного ворога зі сходу — стратила Австрія рацію свого існування. Центр задеревів вже, коли армія ще виконувала свій обов'язок чести, коли короні країни ще не думали про ніякі сепаратизми та аж на приказ найяснішого пана зачали лагодити ся до — революції. Коли по наглій та несподіваній смерті чорно-жовтої ідеї — переражені народи наддунайської монархії

зачали наспіх творити нові та відділяти ся від того, що вже перестало бути.

Нація, котра не розуміє, як вказано в щойно наведених прикладах, свого ідеалу, гине. Таж, що сю ідею хоч розуміє, але здійснити не здолає, — як Кроація по поділі Австрії — попадає в сферу ділання чужої, в данім випадку — сербської. Так мусіла колись чеська держава, по безуспішних спробах дотерти до Адриї, увійти в круг ділання австрійської державної ідеї. В сферуж ділання иншої державности попадають і нації, що малять ся що до винайденя свого колективного ідеала, як се стало ся з Польщею по Петрі I.

Вміти вгадати, віднайти і здійснити свій ідеал — є категоричний імператив для нації, що хоче мати будучину і бажає стати самостійним міжнароднім чинником. Лише свідомість свого ідеалу дає нації звиність і свободу рухів, ясність цілей, консеквенцію та енергію в їх виконню, можливість напружити всі свої сили.

Як для Ірляндії боротьба з великою Британією, як для Сербів і Болгарів аж до 1912. року боротьба з Туреччиною, так боротьба з Росією є нашим колективним ідеалом. Їн диктуєт ся нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціальною історичною ролю, котру судило ся нам грати. Ні в відношеню геологічному, ні кліматичним, ні під зглядом річних систем не є Україна продовженням східно російської рівнини, хоч вона і не виказує маркантних границь з тою останю. Навпаки через Литву і Польщу і через їх річну систему вона скорше була продовженням середньої Європи. Таке її положення зробило з неї театр невгаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського. Від сего остатнього відпала вона політично (за винятком Галичини, Буковини та угорської Русі, щойно сто з гаком літ), культурно ніколи.

Культурно Україна все була і в значній мірі ще зістала Європа. Се видно для кожного неупередженого але пильного обсерватора. Про се свідчить хочби і сам зовнішній вигляд країни з охайністю її садіб, чепурністю її людности, з архітектурою її церков в котрій — не наш приятель проф. Смолька,

бачив флорентинські мотиви і котра так разячо відбігає від незграбного стилю московського церковного будівництва з його неможливими цибулястими банями. Про сеж говорять мовчазливі свідки — придорожві „фігури“, такі самі над Росією як і в Фюральбергу, в італійській кампані або в скелетій Бретанії, фігури, котрі ще в 1863. році казав рубати московський уряд. О тім свідчить перший публичний акт, котрому підлягає новонароджене на Україні — акт хрещеня, що відбуваєт ся навіть на Полтавщині в „хахлов-абліванцев“ так само як в „схизматичнім“ Римі та цілком інакше як в „одновірній“ Москві. Сю нашу європейскість мусів спостерігати і кожний чужинець, що не підходив до спраа з упередженням. Їі бачив Гакстгаузен, їі підкреслював на кожному кроці в своїм трохтомнім творі Леруа-Боліє, їі бачить найбільш чесний та отвертий російський славянофіл Леонтев. В своїй вже цитованій книзі він говорить про Українців як про чужинців вималяючи імя „Малоросії“ на ряду з Австрією та Німеччиною, а „Малоросів“ поруч з Німцями і Англіяцями протеставляючи їх як одно ціле Москалям. Одріч православія (котре зрештою в нас було цілком инше) више аін, „все инше було в „Малоросів“, в традиціях, в історичнім вихованю, цілком інакше, до Московщини мало подібне¹“.

Коли вглибити ся в думки авторів згаданих в горі та в факти, на котрі вони звертали увагу а котрі вислизнули з поля овиду многих наших істориків, то цілком иншими очима глядітимемо на так зване не племіне порізнення Українців з Москалями. Тоді і Стороженко, котрого аж нудило на вид довжелезної валки позчіплюваних між собою московських возів; і оден з героїв гоголівської повісти „Іван Федорович Шпонька і його тьотушка“, котрий ненавидів Москалів за тараканів на їх заїздних дворах; і Руданський з його біршованими московськими анегдотами, — всі вони являть ся в їх правдивим виді: виразниками погорди культурно више стоячої нації до народа, котрий по французьки зветь ся une nation inférieure а по німецьки minderwärtiges Volk.

Можливо, що через стикання зі Сходом, набрали ся ми від него чимало такого, чим бридити ся мусимо, але

¹ Леонтьєв, цит. праця, стор. 138.

засадами своєї культури лишилися ми Заходом: в нашій соціальній життєвості (відсутність „міра“, змисл до кооперації), в політичній (переказане історією розуміння політичної свободи, початки конституції), в духовній (розвиток індивідуальності, правдивості психіки), і зрештою — *last but not least* — в релігійній життєвості. Бо на кажучи вже про унію, що панувала на цілій Правобережжю аж до Миколи I. (скасовано її в р. 1839), а серед 5 мільйонів Галичан і угорських Українців і досі, не згадуючи отже про унію, навіть православ'я наше, своїми ідеями, культурою та організацією було, як казали на Московії, наскрізь латинське. Недурно Самарин писав, що впровадження в київській Академії богослов'я як науки було першим моментом католицького впливу та що твори українського богослова Т. Прокоповича сміло могли взяти під свою протекцію отці єзуїти або конгрегація *de propaganda fidei*¹. Нема нічого дивного отже, що цілу свою „латинську“ *mentalité*, через свої безчислені канали, котрими вона впливає в життя свої впливи, — прищепила наша „православна“ церква і нації. Може, як сказано вище, контакт зі Сходом (прокляття нашої історії) не в однім скалічив народну душу, але підстави нашої культури були і лишилися — західні. Ми були може далеким сходом Окциденту, але в жаднім разі не далеким заходом Орієнту. Як найбільш наперед висунута стежка Заходу, мусіли ми прийняти перні удари східної навали, витримуємо їх і досі. Ідея станового республіканізму — ось було гасло, в ім'я котрого прийшло до першої сутички між нами і Росією підчас першої Гетьманщини (від Б. Хмельницького до Апостола). В сім конфлікті не ходило о боротьбу „демократичного“ царату в аристократією українською. Сей конфлікт був конфліктом західно-європейської засади самоуправи, котру представляла на Україні кляса (земельна аристократія), що політично панувала тоді в цілій тодішній Європі — з засадою татарсько-московської автократії, котра ні своїм походженням, ні аллюрами, нічим не нагадувала повсталий північше на заході „просвічений абсолютизм“. Своєю п'ятидесятилітньою боротьбою (1654–1711) вистримала Україна побідний похід російського абсолютизму на Захід на довгі довгі роки, і се була її

¹ Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. 5., стор. 33, 52.

заслуга, коли сей абсолютизм святкував свої тріумфи в Варшаві в 1815 р., на Угорщині в 1849, в Фінляндії в 1899 — а не сто літ скорше. Се була її заслуга, коли спроби прищепити російський абсолютизм в Румунії та Болгарії (правда невдалі) могли бути зроблені щойно в XIX. віці а не скорше.

Друга сутичка відбулася на полі релігійнім. Маю на увазі замовчувану нашими істориками, або інтерпретовану в російському дусі, ту блискучу сторінку нашої історії, котрою є більш як столітня боротьба нації проти насильно їй накинуваного православ'я на Правобіччю. Сей боротьба, як і перша, велася в ім'я ідеї, котра числить десятки мільйонів визнаючих в Європі і пару одиниць лише в Росії, сей боротьба, як і перша, віддала надзвичайну прислугу окцидентальній цивілізації, втримуючи ідейний підбій захода Росією о багато багато літ. Не є переслада сказати, що і тут, коли російська воююча церква зачала свою руйнуючу роботу серед австрійських Славян щойно в кінці XIX. віку, а не много років перед тим, то в сім також була велика заслуга України. Третій конфлікт відбувся за Центральної Ради і третю Гетьманщину (рахуючи гетьманованя Розумовського за другу) коли стали одні проти другого два принципи: європейський — права самоозначення народів і російсько-азійський — універсальній монархії шахіншаха, царя царів. Четвертий зачався в 1919. році. Тут стояли напроти себе європейська засада демократії і російська — оклократії та абсолютизму.

В сій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні — в своїй власній державності і культурі — цілої культури заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою нашої цілої політичної програми. І справді, від долі України в сій боротьбі, залежала перемога одного з обох принципів на континенті: європейського або московського. Як ми вже бачили, Україна була першою, була першим етапом, котрий мусіла минути Росія в своїй експансії на Захід; політичній, соціальній і культурно-релігійній. По кожній поразці України, відчувала се в тій хвилі Європа новим натиском на неї російського колюсу, і навпаки: кожне ослаблення Європи, чи упадок Польщі, чи ослаблення Швеції, або Туреччини, фатально відбивалися на

Україні: обмеження автономії за першого Скоропадського, її скасування по щасливих для Росії війнах з Туреччиною, знищенням унії по упадку Польщі. Менше або більше вільна Україна — се жовніри Жулкевського і козаки Сагайдачного в Кремлі, се Карло XII. на лівім березі Дніпра, се армії Габсбургів і Гогенцолернів в Києві, Катеринославі та Одесі. Україна під опікою Москви — се Суворов у Варшаві, се — донські козаки на площі Бастилії в Парижі, се Паскевич в Віляноші, се — Брусілов в Карпатах, се — Буденний на границях Румунії . . . Се російське самодержав'я, православ'я або комунізм, збираючи свої сили перед новою каталунською битвою, вислід котрої нікому не певний.

Передовою стежею російської орди в поході про котрий мріяли і славянофіли, і западники, і останній цар, і Ленін — мали стати Славяне. Їм мала припасти почесна роль устелити квітами шлях московському варвару, зрадою своїх національних ідеалів заслужити на велике щастя стати погноєм для нової турансько-московської цивілізації. Для того цілю російських політиків все було „відевропеїзувати“ західне (в тім числі звичайно і нас) славянство, на котре вони дивилися як на „неизбежное политическое зло“ (Леонтьєв), зробивши з них панурових баранів, потоплених спритним московським Панталоном в російським морю, а з нас першу вівцю, що показала огарі шлях в безодню . . .

І тут Україні довелося грати рішучу роль. Дасть вона втягнути себе в роль російської авангарди, і маса східного, що стоїть під егідою Москви, славянства як і його ударна сила проти Заходу відразу зростає до 140 міль. проти 60 міль західного славянства. Нерівні сили. Навпаки, відмовитися Київ від „почесної“ ролі і займе місце там, де йому каже його історія, по сю сторону барикади, і опорна сила західного славянства зразу зростає до величини 100 міль, котра може тримати вагу Москви. В сім випадку мрії галицьких фанатиків православ'я перестають бути поважними рухами стаючи дивацтвом пари збіжжаних політичних вар'ятів, а анархістичні ідеї Толстих, Горьких і Леніних промівиюватимуть тільки на блискучих банях і на блискучих чолах московських інтелігентів.

Ключі до опановання славянством (а через него і Європою) — Львів і Константинопіль, їх може дістати лиш той, хто володіє Україною. Російський Львів перериває антиросійський німецько-мадярсько-румунський блок, або польсько-румунсько-український. Російський Стамбул — не дозволяє втягти в сферу європейських впливів ціле західне славянство, гарантує російське пановання на Балкані і дозволяє Москві обійти дорогу, котра веде до тої самої цілі через Львів.

Осягнення сих цілей неможливо доки Україна не належить до Росії. Але сепарація від Росії, в свою чергу, можлива лиш тоді, лиш тоді може стати Україна міцною перепорою для російської експанзії, коли, як се свідчать історія, вона належить до західно-європейської спільноти, коли в ній без перепони можуть розвиватися всі елементи окцидентальної культури — одинока солідна опора проти російських впливів.

Се положення України означає якраз головні лінії нашої політики. Коли історія (і географія) зробили з нас аванпост Європи проти Росії, Росії яко такої незалежно від кожного її режиму; коли сю роль під загрозою національної смерті мусить Україна і далі грати; коли самі валоження російської культури руйнують відпорну силу нації; коли нарешті перемога в обстоюванню своєї національної незалежності невідділима для нас від перемоги Європи над Росією та навпаки — то першою заповіддю нашої політики повинно бути: 1. в політиці внутрішній — плекання всіх засад західної культури, котрі ратують Європу (і нас) від московської пошести, 2. в політиці зовнішній — повна сепарація від Росії. І там і тут — стисла сполука з Європою. Таке формулювання головних цілей нашої зовнішньої політики тягне за собою цілий ряд важких логічних наслідків. Коли я кажу сепарація від Росії, то розумію сепарацію, відділення в невіддільну державу. Бо тільки нація, котра суверено розпоряджає всіма своїми матеріальними і моральними силами, може виконати свою історичну задачу, здійснити свій колективний ідеал. „Воля к атчеству“ Мережковського, воля стати політичною нацією мусить стати найвищим законом, а вавданням практичної політики є вміти зібрати всі сили, котрі сю волю можуть зреалізувати. Найважливіша з цих сил — національний еґоїзм. „Велика, здорова

підстава великої держави, — казав Бісмарк, — якраз тим власне ризикнує вона від малої, де є державний егоїзм, а не романтика“. Про романтику можна бути двох думок, але мусимо признати рацію Бісмарку, коли се слово правильно розуміти. Романтика Іарібальді була одним з тих костурів на котрі спирала ся носкресла Італія, другим був державний егоїзм Кавура. Наполеон зі своїм почесним легіоном, з своїми „сорока віками“, що гляділи з вижини єгиптських пірамід на діла його війська, з цілою паполеонівською легендою — з одної сторони, з погромом Еврони, з анексією Бельгії і континентальною системою — з другої, еднав в своїй особі і романтику і державний егоїзм французької нації. В обох випадках романтика, народний ентузіазм для національної ідеї були позитивним чинником в міжнародній політиці народа. Але є инший романтизм (про котрий власне і думав Бісмарк), се ентузіазм до туманих, космополітичних універсальних гасел, котрі ставять ся понад національний егоїзм, яко вищу інстанцію, котрі поідають, як іржа, душу нації, втримуючи її розмах, роблячи її неспосібною до акції, бранкою всяких над-або проти-національних ідеалів.

Найважніші з тих космополітичних ідей — се федералізм, паціфізм та інтернаціональний соціалізм.

З „федералізмом“ в нас управляєть ся формальний гумбул. Зникло в него вкладають такий самий неясний змісл, як в слово „самостійність“. Непевна в силах власної нації, не вмюча ставляти і рішати питання ясно, ніколи не журача ся тенденціями історичного розвою, персяякнута сентіментальним народолобством, з мріями про „братерство народів“ та инші гарні речі, шукала інтелігенція наша за тим трохи змодернізованим, але всеж ще неясним слоном „федералізм“ якогось змісту, якесь поняття. Знайти його не могла, але н замінь того знайшла слово — „федералізм“. „Denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein!“ Але опріч слова ім нічо не вдало ся знайти, бо застосована до нашої політики федерація (розумієть ся з Росією) має правду сенси, але шкідливий для нас. Федерація в першій лінії шкідлива тому, що суперечить основній вимозі національної політики: мочи виявляти свою волю, бо федерація робить з

нації додаток чужої, накидаючи їй чужу волю, чужий національний ідеал. Вона робить непотрібною саме існування нації відбіраючи в неї її одинокое оправдання: власний, непожичений і ненакинений колективний ідеал. Чіпляючись за слово без змісту, думаючи лише формулами, гадали н нас, що федерація справді можлива між двома народами, з котрих оден не лиш не визнавав рівновартости другого, але навіть за осібну етнічну одиницю його не мав. Приводили приклад Австро-Угорщини та забували, що числове відношення обох половин покійної монархії, що було майже рівне, позволяло тримати вагу, тоді, як числове відношення у вимріяній російсько-українській федерації булоб приблизно 100:35. На таку федерацію старі Римляне, добрі правники, мали иншу назву. Вона там звала ся *societas leonina*. Головне, що забували наші романтики федералісти, се було те, що запорукою реалізації нашого політичного ідеалу є не менша (автономія) чи більша (федерація) свобода України в рамках Росії, тільки таке чи инше винесення її поза російські скобки. Бо кожна федерація передбачає єдність цілої збройної сили сфедерованих держав. Ся єдність була і в Німеччині, і в Злучених Державах Півн. Америки, і навіть в Австро-Угорщині, де лишне угорський „ляндштурм“ мав осібну національну організацію. Не инакшеб мала ся річ і в нашім випадку. А спільність армії значить віддання її, а з нею і цілої нашої країни, до повного розпорядження керовникам російської зовнішньої політики, до послуг російського імперіалізма в тій чи иншій його формі. Иншими словами, — зміцнення державної позіції Росії проти Європи, перехилена політичної ваги на сторону Росії на некористь Європи, а ослаблення Європи — се наш упадок.

Не більше сенси мають також голоси, що стремлять до економічної федерації, до господарського союзу з Росією. Сей союз такий самий абсурд. З двох причин. Поперше, тому, що, всупереч поглядам переконаних і наївних москвофілів, Росія є та країна, з котрою Україна як найменше економічно звязана. Своєю торгівлею, як ввозовою так і вивозовою, напрямком своїх експортних ліній, процентом своїх експортованих богатств задана Україна в першій лінії на Захід, а далі на бувшу „Західну Росію“, Польщу, Фінляндію, Литву, себто

на країни, що сконституувалися як самостійні держави. Абсурдом являється вимога федерації подруге через те, що митний союз це лише перший етап до унії політичної, як це було наприклад в німецьких державах. Спільний митний терен вимагає спільної торгової політики з загрою, а значить і спільної загроювої політики взагалі. Це в свою чергу викликає потребу боронити збройною силою спільні торговельні інтереси сфедерованих держав, колиб зайшла на те потреба, а це вже є політична федерація, з усім тим, що вона тягне за собою: себто політичною смертю, з котрої таку націю не потрафить обудити навіть грім світової війни. Приклад Баварії, найбільшої зі сфедерованих німецьких держав, котру хотіла гальванізувати Франція, перед очима у всіх.

Другою універсальною ідеєю, ворожою, національному егоїзмові є так званий паціфізм. Віддаючи данину остільки шляхотним оскільки безконечно наївним стремлінням паціфістів, треба ствердити, що їх мрії і надії мабуть ще довгі роки лишатся безгрунтовною утопією. Перед парю безкритичних ідеалістів або людей діткнутих безпосередньо страхітливими війнами легко виголошувати демагогічні промови про „масовий морд“ або „двірську камарілю“, що зробила війну. Але думаючому політикові не припадає до вподоби це дешева, несмачна і наївна демагогія, що добровільно замикає очі на факт, може страшний але факт: що війна це не вплив кабинетових інтриг, лише наростаючих конфліктів межі народами, межі демократіями, коли хочете, конфліктів, що виростають із стратегічного і географічного положення націй, набіраючи в певні моменти вибухової сили. Колиб було інакше, ми не булиб свідками (вже по заключенню миру) сербсько-чорногорського, греко-турецького, угорсько-румунського, чесько-угорського, українсько-польського, польсько-російського або — особливо — російсько-українського збройних конфліктів, котрі є яскравим доказом, що воєні „інтриги“ кують ся не в таємних кабінетах невідповідальних дипломатів, лише в збірній психіці народних мас. Особливо останній конфлікт, російсько-український, ясно доводить, що історія не винайшла ще таких форм народного суверенітету, котрі запечувалиб людскість від масового пролиття крові. А поки так є, малювати перед

нацією привид вічного мира і братерства народів, се непочитальний злочин, котрим присипається чуйність нації та потребу числити тільки на власні сили. Проповідь і благання „мира всего мира“ має свій сенс (і навіть великий) за мурами церков, але не на політичній майдані. Інтернаціональне право, міжнародний арбітраж, обмеження зброєння, парламентарний контроль над міжнародною політикою, ще в XVII в. Гуго Гроцієм проголошена засада *mare liberum* (свобідне море) — се все ідеї, що виходили з засади братерства народів, довели свою абсолютну непридатність стати керуючими думками міжнародного життя, в кожному разі свою повну утопійність на Гаагській (1899), Версальській і слідуєчих по ній мирних конференціях. Проти *mare liberum* Гроція висунула Велика Британія „*mare clausum*“, — ідею, котру на велике огірчення Вільзона, Англія переперла і на Версальській конференції. Подібним фяском, при першій спробі їх реалізації, скінчилися теж інші чудові мрії паціфізму і міжнародного братерства.

Міжнародне життя не має претора, се може сумний факт, але з ним числити ся треба. Паціфічні ідеї, яко постуляти, з котрими все і всюди треба рахувати ся, є опріч того ідеями реакційними, бо вони освячують своїм авторітетом всяке *status quo*, недоторканість і сувереність всяких політичних потворів, як Туречина або держав, як Мексико, що не мають найменшого зрозуміння до ідеї поступу і цивілізації. Застосовувати ідеї паціфізму — се значилоб: балканським Славянам вічно лишати ся під тиранію султана через небезпеку викликати світовий пожар, націям російським не сміти пробувати визволити ся з пазурів московського імперіалізму. Себ значило переносити євангельське правило „ністи власти аще не от Бога“ на міжнародний ґрунт. Себ значило законсервувати дегенеруючі національні організми і тіпити ся, що нема ворогів, котрі, як Америка Іспанії (на Кубі), або балканські народи Туречині задали остатній *coup de grace*.

В подібнух сліпу зулицю мусіла зайти також друга інтернаціональна ідея — *community of power* (Союз Народів) та її міжнародні регулювання Лігою Націй. Сю ідею формуловано в 14 пунктах Вільзона, що до котрих ще досі ламають собі в Європі голову: чи умова хороба президента була наслідком

утяжливій праці над сими 14 пунктами, чи праця над сими пунктами була наслідком умової хвороби президента. Якби там не було, при найближшій спробі застосувати на практиці ці чудові принципи, показалося, як пише компетентний учасник версальської конференції, що „Його (Вільсона) ідеї були туманні і недокінчені. Він не мав ні пляну ні схеми, ні яких-будь конструктивних думок, щоб надати плоть і кров заповідам, що прогрімали з Білого Дому“.¹ Юрба не допінала шляхотних намірів філософа — пануючого, доводячи сотні раз, що з ідеєю річ маєть ся як раз навідворот, як з жінками: чим гарніші перші і чим бридші остані, тим менше вони знаходять адораторів. Ідеї президента проголошено, але як невинне формулювання тої самої старої засади політичної рівноваги. Збільшення зброєнь всіх держав, як старих так і тих, що щойно вийшли з війни, вапєвняє надовго тріумф сему принципу. Нота уряду Сполучених Держав Північної Америки до Італії з дня 10. серпня 1920 в справі Росії, в котрій виступаєть ся отверто проти самозначення, колись належних до неї, народів, була автентичною інтерпретацією 14 пунктів і моральною перемогою всіх тих, що бачили у вільсонізмі нуждену фарсу.²

Ще менше, ніж Вільсонівська ідея, може служити нам точкою опертя друга велика інтернаціональна ідея, значіня котрої, особливо тепер, надзвичайно перецінюєть ся. Ся ідея — се міжнародний соціалізм. Ще за життя Маркса і Енгельса не можна булоб сего сказати, бо тоді міжнародна соціал-демократія мала власну інтернаціональну політику і фактично

¹ The Economic consequences of the peace, — John Maynard Keynes, London 1920.

² Майже 4 літ тому в Бернській „Кореспонденції Національностей Росії“ (з 2-го Лютого 1917. р.) автор виступав проти першого видання 14 пунктів Вільсона. В своїм посланню до Сената розвивав тоді Вільсон свою ідею Ліги Народів, головними підставами котрої була доктрина Монроє, застосована на всі держави і свобода кожній нації означати власну політику. Автор назвав сю засаду фарсою, бо під націями очевидно там розуміли ся вже існуючі держави або нові, котрих повстання лежало в інтересі Америки або Антанти, рештаж, як всі національностей Росії, очевидно і надалі мали підлягати юрисдикції тої держави, до котрої вони належали. „Голандські Відомості“, орган нідерландської противоєної Ліги (Antiorlog Raad) з дня 5-го марта 1917. р. назвав тоді ці погляди непорозумінням.

провадила її. Ще більше! Вона справді була революційним міжнародним чинником, показуючи своє моральне попєртя націям, що рвали ся до свободи¹. Але від того часу відношення соціал-демократії до пригнічених націй радикально змінило ся. *Nah war der Freund, nun ist er fern!*

Взагалі історію міжнародного соціалізму, з точки видження Його заграничної політики можна поділити на три доби: добу Маркса, Енгельса і Лясаля, добу II. Інтернаціоналі аж до вибуху остані війни і добу, котра, натхнута отруйно-імперіалістичним духом кремлівських лєохів, зачала ся по російській революції.

Основоположники „наукового соціалізму“ стояли виразно за активну міжнародну політику робітництва. Вони ні в якому разі не були папфістами ані наївно-романтичними прихильниками визволення всіх націй, до циган і ескімосів включно. Далеко від сего. Вони ділили нації на такі, що їх визволення лежить в інтересах людського поступу (людського поступу, а не „визволення пролетаріату!“)¹ і на такі, від зникнення котрих лише виграє людська цивілізація. Підчас європейських конфліктів вони ніколи не виступали як неутральні папфісти, а брали активно сторону тої держави, котрої перемога на їх думку лежала в інтересі розвою людскости. Тому підчас війни 1854. р. виступав Маркс по стороні ворогів Росії. Що до Австрії, то він уважав її за державу, котра, як опіра проти Росії, бодай так довго потрібна для Європи, як довго існує в Росії цар (хто детально студіював дотичні погляди Маркса певний, що колиб він був живий в 1914. р. він напевно стоявби на стороні ворогів Росії). Іншої думки був Лясаль, котрий виступав за розділ Туреччини та Австрії, думаючи, що се прискорить вибух німецької революції. В 1859. р. той самий Маркс рішуче стає на сторону габсбургської монархії, бо Наполеон III, союзник Росії, був для него найстрашнішою небезпєкою для європейської демократії. Для Лясаля навпаки була Австрія державою, що стягала на себе найбільшу ненависть демократичних кол, а не Наполеон, бо мимо свого деспотизму голосив

¹ Детально про міжнародну політику німецької соціал-демократії гл. Д. Донцов, — Євєньє, Маркс і Лясаль про неісторичні нації. — Літ. Наук. Вістник, 1913.

демократичні принципи, об'єктивно служачи їм. Підчас війни 1866. р. повторилися наново розбіжності в поглядах між наслідником Лясаля Швайтцером з одної сторони, Марксом, Енгельсом, Лібкнехтом і Бебелем з другої. Останні вели кампанію проти Бісмарка, Швайтцер обставав за ним, бо від него мав дістати німецький нарід загальне виборче право. Подібна річ малася в 1870. р.

Отже різниці в німецькій соціал-демократії були великі, але при всіх цих різницях мала вона одну спільну засаду: стояла за чинний уділ в міжнародній політиці, виступаючи активно по одній зі сторін, що вели між собою боротьбу, виступала в обороні пригнічених націй (як Угорці, Поляки, Італійці), хочби навіть їх аспірації могли doprowadити до збройного конфлікту. Подібних думок трималися також інші не німецькі соціалісти. Одні з них помилялися, другі — ні, але у всіх була ясна думка, розуміння движучих сил історії, повага перед волею націй і погірдлива усмішка для папифістичних утопістів на взірці баронові Зутнер, у всіх було розуміння інтересів європейської демократії.

Нічого з того не бачимо в людей II-ої Інтернаціоналі. В моральній сплячці, в політичній бідермайєровщині, що огорнула Європу по 71. р. сонгалася соціал-демократія поволі, але певно, в провалля посібілізма. „Класова боротьба“ заняла всю її увагу, питання національними та інтернаціональними не займалися. Від часу до часу, для приличності протестувалося проти „варварського парату“, ба часом революційна енергія пролетаріата підносила до того степеня, що напр. італійські робітники готові були висувати російського царя, колиб він показався на території Італії (як се було підчас погроми Миколи II. до Раконіджи), але далі сего симпатії міжнародної соціал-демократії до поневолених націй не йшли. На ці симпатії могли числити народи, котрі ще могли видобути зі себе, як Фінляндія, крик протесту, але не інші, котрих діди вже запрягли в ярмо. Міжнародний пролетаріат хорував на слабу пам'ять.

Луна балканського пожежу (1912) обудила соціал-демократію з летаргії. Але не на те, щоби штовхнути її в сторону активної міжнародної політики, як се сталося з Марксом

і товаришами в бурхливі дні 48. р. На се вона вже не була здатна. Нерозуміння нових сил, гаміром котрих мав наповнитися світ за кілька літ — легіони націй, від Адрії до Дону, і від Балтики до Середземного Моря, націй, що вже нетерпеливо дзвеніли скованими для них в Петербурзі, Відні і Константинополі кайданами, соціал-демократія уважала за наймудріше застосовувати випробовану політику струся. Забуваючи стару латинську максиму, що „природу можна опанувати тільки корючись їй законам“ себто, коли послуговується їй силами, „науковий соціалізм“ — проголосив свою неутральність. З тривогою бачив він велику хуртовину, що наближалася до нас, знав, що навіть для пролетаріата не все одно хто з тої хуртовини вийде живим а хто ні, але мимо сего ціла його тактика обмежувалася одним: папіровими резолюціями проти всіх імперіалізмів. Що робити, коли ці папірові резолюції не вдасться підтримати ніяким чином? Що робити, коли ті, проти кого вони направлялися, цих громів не злякаються? — над сим ніхто не думав. „Боже милостив буди мені грішному!“ — в цих словах вичерпувалася міжнародна програма II. Інтернаціоналі на передодні війни. Хто хотів обсервувати збори цих гонених страхом, безсилим думками і волею людей, закликаючи протестами всяких імперіалістичних духів, як Хома Брут різне чортівня словом Божим, той міг бачити їх в осени 1912. р. на міжнароднім соціалістичнім конгресі в Базелі. Де протестувалося з однаковим завзяттям і проти австрійського, і проти царського, і проти всяких інших імперіалізмів. Якою сардонічною усмішкою мусілоб скривитися обличчя Маркса, якби він міг оглядати се столковисько. В сотний раз довелося йому повторити своє іронічне: „Moi, je ne suis pas marxiste!“

Базельські закляття, як відомо, помогли міжнародній соціал-демократії так само мало, як чарівне колесо Хомі Бруту. Вій, що спустився на нашу грішну землю з Маркса, що давно вештався клацаючи зубами навкруги чарівного колеса, за котрим стояв переляканий соціалістичний Хома, — підніс свої довгі вії в 1914. р. тай Хома вмер.

Він став трупом, трупом стала II. Інтернаціональ. Але, як кожна велика ідея, вона була безсмертна. „Le roi est mort, vive le roi!“

Друга Інтернаціоналя вмерла, хай живе третя! Сім разом, добра новина про воскресення того, хто мав принести збавлення світові, залунала звідти, звідки від віків виходило все гарне, добре і шляхотне — з московського Кремля.

Вона, ся нова Інтернаціоналя була активніша від тої, що щойно вмерла. Браку активності їй ніхто закинути не міг. Мала вона і свою міжнародну політику, і ся політика була в дечому подібна навіть до політики Маркса, бо так як і перша рвала зі сентиментальним і безсилим нейтралізмом. Як врештою могло бути інакше, коли на її чолі стояли такі переконані борці за справу міжнародного пролетаріату, як Буденний та Брусілов! Армія, війна, протести і страйки проти всякої помочи воюючим з Росією — ось в які форми виляла ся та політика. Але в одному вона всеж таки ріжнилася від політики Маркса: вона підтримувала нації, котрі ділали не в інтересі світової демократії, а проти неї: Росію Бронштейна (себто Троцького) і Угорщину Кона (себто Куна). Своєю агітацією проти довоза зброї до Польщі і до України (котрої нарід цілий був в повстанню проти Росії) вона помагала совітському абсолютизмові захлиснути свою криваву петлю на ший знеможених в боротьбі за свою свободу українській демократії. Під сим взглядом вона зрештою мало чим ріжниться від політики свої попередниці. Бо коли „трета“ виступала герольдом московської експозитури в Харькові (так зв. Українського Совітського Уряду) то „друга“, як напр. група Sozialist. Monatshefte виступала за порозуміння з царатом, намовляючи віддати йому навіть Константинополь або викидаючи національні претензії України, як се робив Каутський в Neue Zeit через те, що — Гоголь писав по російськи. (Точна аргументація світила „наукового соціалізму“!) Підчас цілої війни — і се нестерта ганьба в міжнародній соціал-демократії! — ніодна соціалістична часопись не піднесла голос протесту проти злочинів російського царату в Галичині, ніодна не поставила ся з симпатією до націй, що визволяли ся з російського ярма. І одна і друга інтернаціоналя зі сувереним легковаженням переходили до порядку денного над терпіннями, сподіваннями і боротьбою України. „Друга“ підтримувала морально царську диктатуру на Україні, „трета“

підтримувала там, і то не лише морально, диктатуру совітську. Обидві ставили понад все інтереси зникаючої горстки мійського пролетаріату над потребами величезної маси сільської демократії. Сім якраз дефінюєть ся наше відношення до інтернаціонального соціалізму. Сей інтернаціональний чинник — ворожий нам і, яко такий, мусить бути викреслений з числа міжнародних сил, на котрі ми повинні спирати ся в нашій акції. Ті сили, на котрі ми маємо спирати ся в міжнародній політиці се ані інтернаціональний соціалізм, ані паціфізм, ані вільсонізм, тільки ті, що не є ні такі індолентні, як дві остані, ні такі ворожі нам, як перша, котрі в одній стороні представляють собою реальну силу в міжнароднім життю, в другій — можуть ділати в напрямку здійснення нашого домагання — національної невіддільності.

Відкидаючи всі інтернаціональні доктрини, що перешикадають ся до досягнення сего ідеала мусимо поставити націю в умови, котрі реалізацію сего ідеала роблять можливою. Інакше сперти ся на сили, сприяючі сій реалізації.

Тою силою, на котру ми маємо сперти ся є так званий імперіалізм європейських держав, оскільки його напрямок покриваєть ся з напрямком нашої політики. Ним — *de gré ou de force* маємо послугувати ся, коли хочемо не балакати про політику, лише її робити. Сей постулат: шукати опертя в державах, котрі ділають в напрямку здійснення нашого національного ідеалу не новий для нас. Він тільки продовжує нашу традиційну політику, політику Хмельницького (його союз з Карлом X. Густавом), Виговського (Гадяч), Дорошенка (Константинополь), Мазепи (Швеція) та цілої нашої політики від 1917.р. Позитивна сторона сего постулату, його деталізація — се шукання союзу з тими країнами, інтереси котрих суперечать в дану хвилину інтересам Росії. Сю засаду треба проголосити отверто, не лякаючись політичних провідисвітів або власних інтернаціоналістів, заметелчених більшовіською пропагандою, гримаючих проти „запродання країни“ антантському чи німецькому імперіалізові. Ті чи інші держави, на котрі можна числати, можуть бути „імперіалістичні“ чи — „реакційні“ — се нас нічо не обходить. Се історичний факт, що ні одна нація не визволяла ся лише власними силами.

Здійснити свої політичні цілі вдавалося їм тільки тоді, коли вони втягали свою справу в круг ідей загальнішого характеру, звязували її з інтересами інших держав. Ми не повинні робити ніякого винятку з того правила, мусимо спиратися на кожну силу, котра допомагаючи нам має ту саму мету: поділ Росії. Думати інакше, будувати свою справу на боротьбі з „світовою реакцією“ або єднати її з справою „визволення всіх націй“ — значилоб робити політику Дон-Кіхота, політику національного самогубства. Практично це значилоб, м. и. під час війни руйнувати таке важке заборолло проти Росії, як Австрія, а тепер — нищити Британську Імперію, себто силу, котра не нині то завтра одинока буде спроможна вступити в отвертий конфлікт з Росією, в обох випадках — збільшувати силу і вплив на європейську політику держави, до розпаду котрої ми мусимо стремити. Як вже вказано вище, Росія не має привілею забезпечувати свої міжнародні національні інтереси способами, які їй видаються догідними. Коли для добра російської державної ідеї потрібно тягнути в сферу її впливів Україну та ослабити політично Європу з помічю азіатських ханів і претендентів на Падішахів, з помічю мусульманського націоналізму, то в наших інтересах лежить не допустити до сего всякими можливими способами. Подібно як Росіяне, серед різних імперіалізмів, можемо послугувати таким, котрий може бути нам корисний. Зрештою можна бути певним, що ні оден з них не буде для нас страшніший від імперіалізму Росії, котра по большевіцьким експерименті захоче ресурсами України в першій лінії відбудувати себе економічно.

Особливо під теперішню хвилину поміч європейського „імперіалізму“ буде нам потрібна, як ніколи, а се з огляду на цілковиту зміну політичного положення Європи, що наступила наслідком війни.

Се положення поволі вертає до того, яким воно було перед 1871. роком, коли Росія була головним ворогом європейської демократії. Роллю, котру грала Росія в європейській політиці і політичних комбінаціях західних держав була цілковито інакшою перед і по 1871. році. До сего року не могла зважити ся Європа довірити Росії ролі оборони цивілізації, котру ся дістала і відіграла з таким блиском під час війни. Німечина

не була ще злучена і не посідала Ельзас-Льотрингії. Італія, що ледви уконституувала ся, яко незалежна держава, ще не мріяла про нові ревіндикації від Австрії. Ся останя (се було щойно по Садовій) ще не ввійшла в сферу впливів Берліна. Вона хитала ся між політикою вільної руки і союзом з Францією. Сепаратистичні тенденції її народів ще були за кволі, а дуалістична система, що сим тенденціям запобігала, числила ледви кілька років. Турецький труп ще не виражав нахилу бути перенесеним на цминтар, а привид Берлін-Багдад ще не показав ся на політичному екрані Європи. В таких обставинах не було на нашім континенті жадної держави котраб жичила собі непомірний зріст російського колюса. Навпаки, вже помітні російські наміри поділити Австро-Угорщину непокоїли Європу збуджуючи в неї недовіря. Се була доба політики, що ще жила традиціями 1853—1856. років, політики, що не була ні русофільською, ні австро- ні германофобською. Лорд Пальмерстон, граф Бойст, Віктор Гюго і генерал Лямермора, командуючий італійським експедиційним корпусом в Криму, котрого погруддя стидливо винесли з італійської Камери в 1915. р. були символами сих настроїв урядів і громадської думки на Заході. Ситуація змінилася по 1871. році, а в роках 1907—1908 стала цілком протилежною. Австрія, котрій Наполеон III. відмовив союзу, під претекстом що з трупом не робить ся союзів, наближується до великої Німеччини, що стає найбільшою мілітарною та найсильнішою економічно державою Європи. Від сего часу Париж знав, що інвазія французьких військ в Альзасії напідкнеть ся не тільки на опір поморських гренадирів, але й кроатських полків Франца-Йосифа, підтриманих гарматами Сходи. Італія знов, котрої політика до її східного сусіда офіційно не змінилася, не могла всеж таки ігнорувати, що Трієст і Трентіно в разі потреби боронитимуть ся також баварською піхотою. Часто повторювана фраза — „будучина Німеччини лежить на воді“ поперта славновісним морським програмом Тіріппа, звучала для брітійського вуха, як провокація, а романтична подорож Вільгельма в Святу Землю (1898) ясно показала, що коли наддунайська монархія не мала зробити ся помостом для економічної та політичної експанзії Німеччини в Малій Азії, з усіма

наслідками сего факту для держав, що вели активну орієнтальну політику, — то в таких разі треба було шукати сим державам всіми засобами знищити турецьку і габсбурзьку монархії, ставлячи на їх місце ворожі Німечині славянські держави. Свіжий дух, що зачав віяти з понад Шпре в Туречині та в Австрії, куняючий в своїм лицарським, але не-пристосованім до модерних часів феудалізмі, — сей свіжий дух почули скрізь в Європі. Там рішили нарешті замість того, щоби безчино приглядати ся односторонній ліквідації двох політичних центрів, Відня і Константинополя, спровокувати таку їх ліквідацію, в котрій кожний діставби свою частину. Кожний, розумієть ся опріч Німечини. З того кругу ідей повсталася спершу в Парижі та Римі, а пізнійше і в Лондоні ідея російської противаги (*contre poids russe*). Ся ідея, до котрої французька громадська думка поволі привичаїлася ще під часів Тена і Гамбетти, зробила свій урочистий вступ до Франції разом з фльотою адмірала Авеляна в Тульон. Підчас боснійської кризи 1908. р., коли рівночасно албанське питання і отрантське прийняло небезпечну актуальність, думка про російський альянс зачала мимо існуючого союзу з центральними державами, здобувати терен і на апенінським півострові. Власне приступлення Італії до союзу двох цісарів, власне заключення тридержавного союзу, було початком тої дороги, що привела пізнійше Італію до війни з Австрією, якби парадоксально се не звучало. Бо приступлення Італії до австро-німецької комбінації та зміцнення через се тридержавного союзу покляло кінець незалежній політиці кожної з великих держав, гуртуючи їх в два ворожі табори. Сей поділ прискорив вибух війни, а тим самим ввів в план Італії на Адрію в сферу близької можливості, що, своєю чергою, було виключене, як довго Італія стояла по стороні центральних держав. Приєднання Італії до німецько-австрійського союзу прискорило отже її отвертий виступ проти центральних держав. Раковіджі (побачення італійського короля з царем 24. X. 1909) було природною консеквенцією дня 20. мая 1882. р. коли Італія ввійшла, як третій член до австро-німецького порозуміння. По невдачі кількох спроб зблизити ся з Німечиною (особливо за канцлерства Булова) і розначливих спроб навести Австрію

до давньої політики Бойста, вийшла зі свої „блискучої самотності“ також Велика Британія, що також зачала політику зближення з Росією (угода 31. VIII. 1907). В той час ніхто з союзників не мав нічого проти того, що Росія розпоряджалася цолською розгоновою дошкою для офензиви проти Німечини, а українською — проти Австрії. Історичне призначення сих націй полягало для союзників на тім, щоби вони дали себе звалити російським арміям, а принцип національності в застосованню до Східної Європи був для союзників „туманою засадою“ (*principe vagueux*). Росія стала істотним чинником європейської рівноваги, російський примітивізм — особливою формою демократії, а старий панславизм, перехрещений на неославизм, свіжо зачесаний та наперфумований, став знов *salonfähig* в Європі. В той час, як і тоді, коли ходило о коаліцію проти Туречини в XVII. в., Європа робила розначливі зусилля добиваючи ся ласки московського царя. По скінченню війни світ опинив ся перед новою ситуацією. Спроба Німечини (при допомозі Відня і Стамбула) скрижувати горизонтальні лінії експансії західних держав Марсель-Смирна, Венеція-Трієст, Отранто-Вальона, Каїр-Ковейт-Бомбей — не вдала ся. Роля Берліна в Орієнті скінчила ся. Через дезанексію Ельзасії та Лотарингії та союз Франції з досі нейтральною Бельгією ослабла ударна сила Німечини на Заході. Повстання нових ворожих їй держав на трупі австро-угорської монархії — замкнуло їй дорогу на Південь. Її колонії та фльота знищені. Отже всі майже цілі, які ставляли собі держави коаліції, шукаючи союзу з Росією вже здійснили ся. Тим самим тратить сей союз рацію існування. Від тої хвилини, коли альзаське питання розв'язано так, як хотіла Франція, німецьке і турецьке — як хотіла Велика Британія, австрійське — як Італія, від тої хвилини зачав ся смерк ідеї російської противаги на заході. Росія, що володіє Варшавою, Київом і Севастополем, загрожує вже не Потсдаму, Шенбруну і Золотому Рогу, але — Празі, Букарешту, італійському Фіуме і антантським впливам в Малій Азії. Ся небезпека представить ся ще страшнішою, коли взяти під увагу, що в разі відновлення традиції славянської політики (посування в сторону Адрії та Середземного моря) Росія нап'іткнеть ся не на колюси Німечину і

Австрію, лише на ривалізуючі між собою новосформовані державки на Заході і Полудні, на розпорошену Австрію і розпорошену Німечину. В таких обставинах виростає російська небезпека для Європи до розмірів, що лишають в тіні небезпеку з перед 1871. року.

Ся небезпека набере просто катастрофального значіння, коли згадати про можливість німецько-російського союзу. Загально беручи істновання в центрі Європи компактної маси дисциплінованої, пересякнutoї воєним духом раси, що числить близько 70 мільонів, є великим плюсом для України. Бо ся раса, особливо по збальканізованю Середньої Європи се одинока сила, котра може втримати завойованя Європи Росією. Виходячи з того факту деякі німецькі політики (Рорбах) уважають, що сталою лінією німецької політики на Сході має бути попираня окраїних держав, бо тільки ослаблення Росії може на завше усунути з німецького політичного овиду марево московської Dampfwalze. Можемо поминути питання, чи сі погляди слухні чи ні. Певно, що в деякі моменти, як остатніх десять літ перед війною та підчас війни, німецька орієнтація української політики була одиноко можливою і, як показали події, такою, котра осягла головну свою ціль: розбитт Росії. Але тепер мало виглядів на се, щоб ся орієнтація могла принести які буть користні результати для України. Бо все жене сі обидві держави, Німечину і Росію, в обійми одну другій. До 1914. р. політика Пруссії, а потім і Німечини, проти Росії була політикою заприятельної держави. Як в 1828—1829, в 1830—1831 і в 1863, підчас польських повстань, підчас Кримської війни Пруссія, а підчас війни 77—78 рр. і Японської — Німечина, все відносила ся приязню до імперії царя. Потреба вести сю політику зближення обох країн знаходила свій відгук і в Росії, та коли генерал Куропаткін писав в своїх мемуарах, що не лежало би в інтересах ні Німечини ні Росії вести війну між собою, в него говорила майже вся громадська думка Росії¹. Як відомо, також Бісмарк все шукан союзу з Росією. Він був тої думки, що коли Австрія та Росія знайшлиб собі занятя на Сході, се було б лише на руку Пруссії, котра би тим способом

увільнила ся від тиснення сих обох держав¹. В сей момент Бісмарк ще думав, що ціле східне питання не варте кості одного поморського гренадіра. Тому він стремів в 1872 р. до союзу трох цісарів. Тому аранжував відоме побачення в Скерневіцах (14. X. 1884) де на перераження всего світа заключено славновісну „контрасекурацію“. Не мало услуг оказала свою чергою Берлінові також Росія, за Наполеона I. і III., підчас поражунку Пруссії з Австрією і з Францією². Ся традиційна німецько-російська приязнь мала під собою чотири головні підстави. По перше, Пруссія не мала спершу інших опріч контінентальних претензій (1864, 1866, 1870) але ще ніяких світових і колоніальних забаганок. Далі, Німечина в своїй контінентальній політиці не лише не стояла на дорозі Росії, але також мала з нею деякі спільні цілі, як напр. в своїй польській політиці. По третє, се були торговельні відносини, що лучили оба сусідні цісарства тісними вузлами. Нарешті географічне положення обох країн впливало на їх тодішню політику. Спільна границя між Росією і Німечиною з погляду стратегічного має подвійне значіння. Коли вона з одної сторони наражає одну з тих держав на напад другої, то вона ж дає можливість комбінованих спільних операцій проти третьої, координованого зосередкованя скупчення і поділу сил воєних і средств виживлення. Союз тих держав позбавив би есентуальну блокаду зі сторони їх противників всякого ефекту.

Сю, так сказати, природу приязнь між Петербургом і Берліном трохи закаламучено від того часу, як вступаючи на арену світової політики Німечина стала рішучо по боці наддунайської монархії. Від сего часу, втягнуті в вир подій обидві „приятельки“ опинили ся перед провалем, в котре зрештою таки звалили ся. Але се наступило не раптом і навіть підчас війни уважала Німечина акцію проти Росії за неперемний, проти її волі їй накинтий обовязок. Коли в перший рік війни стало перед Німечиною питання: проти кого — проти „російського варварства“ чи проти „вампира контінента

¹ Gedanken und Erinnerungen I, 12.

² Про російську політику Німечини пор. „Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland“, D. Donzow, Berlin 1916, переложено в Києві 1917; у Львові 1918.

¹ Ген. А. Куропаткін, Мемуари, ст. 59.

— облудного Альбіона“, відповідь не була на користь Англії. Вже оперативний план німецького генерального штабу, інвазія Бельгії та раптовий наступ на Францію при дефензиві на Сході, свідчив досить проречисто про напрям політичної орієнтації керуючих берлінських кругів. Др. Рорбах, в своїй новій книзі писав: „Генеральний штаб рішив уважати стосунок до Росії, як істотний момент, а до него прихилила ся і публична думка, веднано до сеї ідеї також цісаря.“ Побідила концепція особного миру з Росією і невблаганої війни проти Англії. Семуж русофільству треба завдячувати і факт, що раптом застановлено в осени 15 р. офензиву проти Росії, хоч, як оповідає той самий Рорбах, заявив Гінденбург, що взяття Петербургу рішилоби війну, бо 60% процентів російської амуніції були в нім і коло него зосередковані¹.

В ніякій суперечности з таким курсом німецької політики не стояла так звана політика поділу Росії. Бо сю політику формально накинено Німечині невблаганням ходом подій, але ніяк не намірами упрянованими з гори, як напр. політика розділу Австрії та Німечини для Антанти. Подібно також інвазія України була страшаком, котрим послуговували ся лише Москалі на доказ, що ціла „українська інтрига“ носить штампель *made in Germany* — версія, в котру зрештою навіть вони самі не вірили, бо знали, що Берестейський мир заключено не для реалізації великої ідеї поділу Росії, лише тому, що се був конечний обом державам центральним „хлібний мир“ (*Brotfrieden*). Ідея поділу Росії як певний політичний план існувала тільки в немногих головах в Німечині перед війною. По війні, мимо того, що ся ідея прибрала конкретні форми, сторонників її в Німечині можна було обчислити на пальцях. Тепер в перший день, коли стануть на ноги Німечина і Росія, вони опинять ся в положенні сих продаючих очі п'яних, покинутих товаришами, котрим презентують рахунок дебошу. Спільний ґрунт для *amitié* і навіть для *alliance*. Особливо, коли прийняти під увагу повстання нікому з них непотрібної Польщі, та що по ліквідації німецької виправи в Малій Азії та Австрії, всякі причини до ворогування між двома державами зникли. Не можуть бути

¹ Politische Erziehung, S. 52.

такими причинами, розумієть ся, і претензії Великої Британії на Константинополь ні польонофільська політика Франції.

Ся змора німецько-російського союзу диктує нашій політиці більш колибуть шукати опори в так званого антантського імперіалізму, себто в тих держав, серед Антанти, котрі зі зміною політичної карти Європи попадуть в антагонізм до Росії. Об'єктивно беручи для нас катастрофальне всяке ослаблення держав, котрі сусідують з Росією (взглядно з Україною) бо вони, як Німечина, Австрія, а свого часу і Швеція і Туреччина, все були запорою російському посуванню на Європу і тим самим охороною для нас. Ось чому тепер для нас належить вітати всяку солідну комбінацію, котра моглаб заповнити отвір, що повстав на західній границі Росії в наслідок Версальського мира. Для того в наших інтересах лежало би створення солідного блоку держав від Балтика до Чорного моря. Для того в наших інтересах сильна Румунія, Угорщина і Польща. Для того добре було б, колиб *union* Як зачав би повівати над Босфором і Дарданелами. Се вначило б, що міст між Європою і Азією, як називав Константинополь Карл Маркс, зробив ся *tête de pont* Європи в її поході на Схід, а не Росії в її експанзії на Захід. Взагалі, з всіх можливих анти-російських комбінацій на дальшу мету найможливішою представляєть ся комбінація з Англією, котра через свою активну політику підтримання „окраїнах держав“ довела, що їй та може їй одиноко, залежить поважно на розділі Росії¹.

Політики з жіночою психологією, себто ті, для котрих льогоїка пасує перед чувством, закинуть напевно односторонність сим поглядам. Як, бачити колективний ідеал нації тільки в боротьбі з Росією? Якуж роль займає тоді в сій концепції Польща? Розумієть ся, щоб бути консеквентним треба було б ще запитати де Румунія, де Угорщина, взглядно Чехія, але лишім ся при одній Польщі. Отже, питають ся: чи ідеал, в ім'я котрого полум'ям горіла Україна як довга і широка 270 літ тому, не лишив ся колективним ідеалом нації? Ні, не лишив ся. Так, як ненависть Голяндців до Еспанії перестала

¹ На сю роль Англії в розв'язанні російського питання звертав я увагу в квітні 1918 р. підчас німецької окупації України.

Гл. Д. Донцов, — Міжнародне положення України і Росія, — Київ 1918.

бути складовим чинником нідерляндської національної ідеї. Чувства, що одушевляли наших дідів проти Польщі, ввійшли лише як дрібна частинка в політичний ідеал нації, будучи, відновлені тепер, в своїй великій частині нічим іншим, як політичним атавізмом, хоч може і походячим з великої любові до рідного краю. Стендаль знав дві категорії любові (правда не до рідного краю): *l'amour passion*, любов, що мутить мозок і відбирає розум і *l'amour goût*, любов для забави, флірт парижського товариства часів Людовіка XV., при котрім згубити *esprit* було найтяжчим непростимим гріхом. Політики, про котрих мова, відчують до свого рідного краю лише перший сорт Стендальовської любові, котра в політичній, так як і в товариській сфері, часто тільки осмішує палкого адоратора.

Так Польща. Маємо з нею багато неполаджених рахунків, і тут і там, та ще десь. Але все се конфлікти льокального значіння, може болючі і страшні, як питання Ельзасу та Лотарингії для Німеччини, зглядно Франції, але всеж льокального значіння, котрі мимо свого трагізму ніколи не зможуть наповнити собою поняття колективного ідеалу, не лише частини, а цілої нації. Не треба спускати з ока, що відносини між нами і Польщею (що до взаємної числової та політичної сили) скорше нагадують відносини між Австрією та Угорщиною, а не, скажім, між старою Австрією та Чехією, що колективного ідеалу з українсько-польського антагонізму так само не можна зробити, як для Франції XIX. в. по Ватерло, по Седані та Мец, не можна було зробити свого національного ідеалу в антагонізмі проти Габсбургів. Найзавзятіші ідеологи ягеллонської ідеї не мріють і не можуть мріяти далі, як по Збруч і Случ, не підносячи претензій на решту Волині, Поділля і Київщини, не кажучи вже про Херсонщину, Катеринославщину, або про дідазну Вишневецьких Полтавщину. Не значить се що зглядна скромність їх претензій йшла в парі з їх оправданостю, але наївно було б робити з тих аспірацій центр нашої політики, тоді коли маємо під боком наріл, що підносить з сильнішим натиском права на цілу українську територію, навіть на ту її частину, котра як Галичина, ніколи до него не належала. Не треба чейже забувати факт, що — Україні в Києві, се тільки винятково також значить: і Поляки в Києві, Але совітські Українці у Львові — се конче значить: і Росіяне

у Львові. Так було, коли „малоросійські“ полки вступали з українськими піснями до Львова в 1914. р. самим своїм видом заганяючи бідного Павлика в могилу. Так було в 1920. р., коли кавалерія Буденного, під оплески пари збожеволілих українських „патріотів“, готовила ся вступати у Львів. Дрібною частиною переживань і споминів входить і наш західний антагонізм в наш національний ідеал, але суть сего останого — інша. Більше. Концепція того великого і старого конфлікту між Європою та Росією кидає нас, чи ми того хочемо, чи ні, разом з Польщею, по сю сторону демаркаційної лінії, по сю сторону барикади. З тим фактом також мусимо числити ся, мимо протестів маняків, котрим милі традиції Тарговиці, або Переяслава. Не треба забувати, що в данім питанні ніколи перед нами не стояла так справа, як перед Поляками, котрі мали вибирати: Німеччину або Росію, держави майже однаково сильні та однаково небезпечні і ворожі Польщі. Питання — Польща чи Росія в нас не існувало. Се питання ставляло ся так: або спираючи ся на цілу бувшу „західну Росію“ (нові окраїні держави), що без Польщі і (без Румунії) було неможливим, — і роблячи відповідні, зрештою часові і майже конечні жертви, прямувати до суверености України. Або знов — через антипольську або антирумунську політику, розбити бльок західних окраїнних держав, старати ся відібрати українські провінції Польщі та Румунії — ціною зеднання їх всіх під Росію, ціною втрати національної суверености. Жертвувати частиною для цілого, або цілим для часті, політика провінційна і політика національна. Третої не було. І тому, якіб горячі обвинувачення не кидали своїм противникам наші провінціалісти, якіб не апелювали до чуття (проти Ланцута можна згадати безчислені „Чрезвичайки“ і навіть Талергоф, котрий міг одначе лише Дудикевичівців привести на сторону Росії якби вони ще перед тим не зробили вже вибору), кожний, хто стремить до зеднання всіх українських земель зараз ставляючи сей постулат по над все і орієнтуєть ся на схід — працює на користь Росії, помагаючи їй поставити хрест над українською нещідлегостю. Льогічний наслідок першої, національної політики — болісна, але певно часова, втрата кількох провінцій. Льогічний наслідок противної політики — Росія на наших землях!

Суть спору між нашими „польонофілами“ і „москвофілами“ — проста. Прибитість, інертність, аморфність російської суспільности, і се, що в ній всі реформи мусіла робити одинока політична активна сила в країні — держава, витворили в безкритичних земляків легенду про меншу агресивність російської суспільности, про меншу небезпечність Росії, як і легенду про „соціальну монархію“, легенду, котрій як побачимо пізніше, бив чолом навіть Драгоманів. Російська суспільність віками мовчала, не сміючи говорити, не беручи участі в публичнім життю, тому в нас зачали вірити в її лібералізм (вона такеж була пригнічена). На заході, також і в Польщі, суспільність здавна була активна, вона, а не лише уряд, робила історію, отже мусіла сама власними руками робити се (пригнічення інших народів), що — за мовчазною згодою величезної більшости Росіян, робив москвофський уряд. Для того польська суспільність виглядала для вульгарного ума більш агресивною і більш небезпечною. Там був суспільний націоналізм, там були всякі національні колонізації, боротьба о землю, там ціла суспільність вела екстермінаційну проти України політику, про що легко переконатися хочби з лектури Костомарова, в котрого однак — у всім де ходить о Росію — страчаємося лише з царськими боярами. Я вже з гори зазначив, для уникнення плутанини, що питання вибору між Польщею і Росією не представляється так, що або Польща або Росія має панувати над цілою українською територією, лише так: чи зєднати всі українські землі під егідою Росії, тратячи їх невідлеглисть або, в зв'язку з цілим союзом держав від Балтика до Чорного моря (включаючи есентуально Румунію та Угорщину) добивати ся сеї невідлеглисти ціною деяких територіальних хвилевих уступок. Зрештою, твердження про меншу небезпечність російського націоналізму, про меншу агресивність російської суспільности тільки позірно мають слушність. Польща провадить систематичну польонізацію українських земель?! Те саме робить і Росія: Реформа 1863. р. в своїй суті була нічим иншим, як примусовою експропріацію близько четвертої частини землі, що була в користуванні українського селянина на річ російського панства, що стало ся не лиш в його економічних, але й в національних інтересах. Далі, систематичну колонізацію українських земель провадив російський

уряд і пізніше, спроваджуючи цілі села з Московщини на Таврійські та Херсонські степи або навіть на Поділля. Все те були прояви новітнього суспільного націоналізму, котрий розуміється через нерозвиненість російської суспільности не був ще так сильно виражений, але тенденції котрого були вже ясно визначені. Дальшим розвитком сего суспільного націоналізму в Росії була ціла політика всіх 4-х Дум та їх нагінка на українську пресу, ва стоваришення культурні та господарські, на цілий національний український рух, а столичинський закон 1907. р. (нова виборча ординація до Дум) був виданий в спеціальній цілі знищити вплив неросійських національностей, в тім числі і української, на внутрішню і зовнішню політику держави. З пізнішого опублікованих тайних урядових документів видно, що обмежуючи представництво селянства і козацтва на Україні, уряд мав на цілі головне недопустити до політичного впливу національного українського елементу. Отже, той суспільний націоналізм, котрий за наших часів набрав такої величезної сили в Росії, та котрий повинен був вже бачити (але не бачив) Драгоманів, він так само характеризує російську, як і всяку иншу суспільність. Різниця між Росією та Європою під сям взглядом лише ся, що Захід свою культурою витворює рівночасно активність і в переможених, навчаючи їх хисту самоорганізації та духу відпорности. В Росії — аморфна маса в горі, але така сама аморфна, нездібна до опору маса з долу. Гаката і пруський мілітарізм нищив національно познанських і поморських Поляків, але рівночасно гартував їх відпорну силу, прищеплюючи їм свій дух організації та суспільної карности. Незвикла економічна організація пруської Польщі, котру подавляють самі Німці, і котра засудила на фіаско цілу гакатистичну політику, першорядність і висока моральна вартість польського жовніра, Познаньчика, все се наслідки великого виховуючого впливу Заходу. Австрія могла нищити нас, але, може проти своєї волі, виховувала нас в дусі європейського почуття громадського обов'язку і тим не тільки зміцнила відпорність Галичан проти Поляків, але й дала новій українській державі багато цінних по європейськи вихованих робітників. Та сама унія, що ще зберегла ся в Галичині також показала ся ліпшою зброєю проти польонізації, ніж православ'є проти

обмосковлення. Приклади Ірляндців, австрійських і турецьких Славян, що мимо всего ліпше зберегли свої національні прикмети і національну волю ніж підбиті народи Росії, — це зайва ілюстрація згубного впливу на самодіяльність суспільности, який робить Росія. Поки ся жива сила нації, її активність, її організаційний зміст ненарушені, доти не можна заперечувати її будучини, а активність може забезпечити нам лише західна культура. Волимо боротьбу з усіма її наслідками, волимо можливість боротьби, аніж російську рівність рабів, рівність, котра може гарантує від утиску зі сторони рабської суспільности, але котра і нас самих робить неспосібними проти насильства спільного пана. Опріч того не треба забувати, що географічні і числові відносини народів Європи роблять сю остану не так страшною для нас, як Росію. Захід вже задля поданої причини не потрапить знищити якоїсь нації, ціла Німечина і Австрія не могли зробити з Польщею того, що зробила з нею Росія. В Австрії 8 мільонів мешканців Галичини мусіли стати королівством з далеко йдучими автономними правами, а 30 мільонів Угорців самостійною державою. Росія зробила з 12 мільонів „крулевяків“ Привіслянський Край з російським Генерал-Губернатором на чолі, а з 40 мільонів Українців „Юго-Западний Край“ та „Малоросію“, а коли незадовго перед своїм упадком здобула Монголію, ся остана дістала назву „Жовторосії“. При поділі Австрії при всій ненажерливості її сусідів, — саму незаперечно національно німецьку Австрію ніхто не міг анектувати, Росія при поділі Польщі забрала не лише неполські території, але й величезний шмат етнографічно польських земель, — „Царство Польское“. Російський імперіалізм для свого успіху конче потребує знищити Київ і Варшаву, як незалежні політичні центри, Захід навпаки в своїх імперіалістичних цілях потребує аби такі центри в Варшаві і в Києві повстали. Навіть тоді колиб він хотів обмежити їх самостійність, се йому з наведених причин і як свідчить історія, на довгий час не вдало сяб. Росія се зробити може. Не допустити до сего можливо лише тоді, коли оперти ся на ті європейські держави, котрі в даний момент виступають проти російського імперіалізму, коли оперти ся на Європу взагалі. „Росія, — казав Герцен, — може оволодіти Європою до атлантицького океану, так само, як вона може

бути побідженою аж до Уралу. В першій випадку, мусить Європа бути порізненою. В другій — Європа повина бути міцно злучена в одну цілість¹“.

Ся лучність з Європою, при всяких обставинах, за всяку ціну, — категоричний імператив нашої зовнішньої політики.

IV.

Але не тільки зовнішньої, також і внутрішньої. Надзвичайно складне питання нашої внутрішньої політики майже ніколи не ставляло ся в нас принципіально. Ся політика диктувала ся знова „l'amour-passion“ — правдивою або вдаваною. А тим часом і тут страшено мстить ся зрада колективного ідеалу нації: Знайти сей ідеал не легка річ і всякі дилетантські експерименти дають ся тут в знаки, як піде. Наприклад, хотіти застосувати темп політичної еволюції Франції до Англії булоб цілковитим божевіллям і партія, котра в Англії Пітта або хочби в Англії чартизм виступила з ідеями 1789. р. або з ідеями тиранісидства — на Британських Островах сталаби в найкоротший час свідком власного банкрутства. Так само, напевно бувби зачислений до божевільних політик, котрийби в Англії старав ся оперти внутрішню політику на сих елементах на котрих опирала ся вона в Австрії: на бюрократії, клері та армії. Старати ся віднайти загальні політичні ідеї та понять нації, що базують ся на її історії та економічній структурі, котрі зачерпнуті з напів забутих традицій предків, живуть в теперішній генерації, — значить знайти колективний ідеал нації в її внутрішній політиці, ідеал, котрого реалізація єдино може забезпечити народові його незалежність.

З тої універсальної засади політичної невіддільності випливає перша найголовніша максима внутрішньої політики: мати все за ціль створення не тільки культурної але політичної нації, нації свідомої свого політичного послаництва. Коли нація зформована, — не допускати впливів, котрі нищилиб сей цемент, котрим вона спаяна в одну державну цілість. Коли нація ще не представляє зформленої цілості — нищити все, що процес такого зформлення стримує. В обох випадках ідеалом є скерувати всі помисли і стремління одиниць, груп і

¹ А. Герцень, Старий вірз и Россія, стор. 54.

племен нації до одної вищої політичної цілі. Ниттше вживав колись вираз *Wille zur Macht*. Отже, категоричним імперативом внутрішньої політики повино бути — прищепити всім складовим частинам нації — „*Wille zur Nation*“, — „волю к атечеству“, як казав Мережковський. В нас тим остатнім терміном („нація“) за часів нашого упадку і, як то не дивно, за часів відродження, нехтували. Замість него вживалося термін народ („Українська Народня Республіка“). І в сім, як не може бути краще, відбивався факт, що ми не були ще тим, що Німці звуть *Staatsnation*, лише тільки — *Kulturnation*, себто націю, що трималася разом почуттям культурної спільності, як напр. Німечина до 1871. року), а не вузами спільних політичних цілей, не волею взяти у власні руки свою політичну долю, як напр. Швайцарія, котра, хоч зложена з різних „культурних націй“, довела сю волю до найбільшого напруження. Нація в котрійся воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину ще не розвинена, або розвинена рудиментарно, власне не нація, а тільки нарід. Слово нарід (*Volk*, *peuple*, *reople*) мало у всіх народів трохи згірдливий сенс (звідси французьке „*populace*“), як щось низше, недозріле, як одна з верств нації, як російське „простонародє“, себто маса, позбавлена політичних аспірацій; а в Англії, наприклад, нації, що найповнійше втілила в собі поняття нації політичної, слово нарід (*reople*) взагалі майже цезло, як означення поняття нарід, існуючи тільки в сенсі „всі“ або „люди“ або „служба“. Лише в польській мові слово *naród* не несло в собі сего згірдливого значіння, а се тому, що *naród* се властиво по польськи нація, а народ буде по польськи *lud*, котре якраз має сенс, що в інших мовах поняття народу. І лише в Росії безперестано плуталися ці два поняття — „нарід“ і „нація“, бо там нація суверена і незалежна завше мислилася, як пановання плебса, простонародя, диктатура мастерових.

Навіяки слово „нація“ завше служило на означення чогось вищого, шляхотнішого. Се слово виражає стремління народа до гори, до вищих форм, до політичної самостійності. Се слово родилося або виринало з забутих в народів, котрі лаштувалися переходити зі стадії *Kulturnation* до стадії *Staatsnation*, котрі дозрівали до власного політичного ідеалу, коли в них прокидалася „воля до нації.“ Про *teutsche*

Nation зачинає говорити Лютер. Слово *la nation* набуває чим раз більшого значіння в політичній думці Французів з хвилиною наближення революції, коли воно, яке поняття держави стало домінувати над всіма стремліннями, ідеями і чувствами тої страшної доби, котра нищучи язикові та історичні партікулярізми зформувала Ельзасців, Бретонців, Провансальців, Полудневих і Північних Французів — в одну політичну націю. В сім самім сенсі вживається слово „нація“ і в Угорщині, в сій політичній нації *par excellence*. В уяві її великих державних мужів, Кошутів, Тісс та інших, — на всій території бувшого угорського королівства існували правда різні національності (племена), різні культурно-язикові гуртованя, як Румуни, Серби, Словаки, але одна одніська всіх їх обіймаюча мадярська політична нація з одною і тою самою політичною волею, в середині держави і на вні. Така була їх теорія (виняток робилося тільки для Хроації, котра уважалася за націю політичну), котра, як в уже згаданих випадках, досягла повного розвитку в момент найвищого напруження самоохоронного інстинкту нації: в роки безпосередню попереджаючі велику війну і підчас неї остані.

Ми про себе не можемо сказати, що ми, подібно, як неісторичні народи Австрії (Словінці, Словаки тощо) тільки народ, тільки культурницька нація. Щоби бути першою — жили ми занадто різничкованим суспільним життям, маючи все і свій міщанський і свій дідичівський стан (слабий розвиток першого — прикмета цілого Сходу Європи, не виключаючи Польщі), свою давню культуру. Щоби бути другою — занадто багато виявили ми волі до самостійного політичного життя. Дикої волі, часом викривленої, часом ніби атрофованої, ніби корчами зводженої на цілі віки, але такої, що потім прокидалася раптом знова з тим більшим розмахом, з тим більшою енергією. Українці — се ні люд, ні народ, се нація, нація політична, бо перший не має взагалі ніяких історичних традицій, як збуджений зі сну люнатики жадних споминів про свою вандрівку, другий — має традиції, але односторонні, лише культурницькі. Ми маємо повноту сих традицій, хоч може й не таку багату, як щасливійші нації, але всеж традиції, котрими живе тільки історична нація. Ми можемо не маємо традицій Сорбони і Саламанки, але маємо спомини про Київ-

могилянську Академію. Може не маємо декларації прав людини і громадянина, ані habeas corpus act'a, але зате маємо традиції Немирича і Орликівської Конституції. Може не маємо традицій Столітньої Війни і „Великої Армії“, але маємо спомини про Жовті Води, Конотоп і Полтаву. І ніхто не сміє сказати, що на сих полях або за мурами наших культурно-просвітних інституцій рішалися справи менш важні для долі людськості, або для політичної будучини нашого континенту, ніж ті, котрі рішалися в Упсалі, в Сорбоні або на зрошених кров'ю полях Фляндрії. В своїй філософії права каже Гегель: „держава — се не штучний твір, вона знаходить ся в світі, отже в сфері сваволі, випадку і помилок. Невластиве заховання може її деформувати, з одної чи з другої сторони. Але й найгідкіша людина, злодій, хорий або каліка всеж живий чоловік: афірмативний принцип життя живе в ній, мамо його хиб, а тут власне якраз розходить ся о сей афірмативний принцип.“¹ Ми може каліка серед націй. Як на обставини, серед котрих нам довело ся жити, се й не дивно, але всеж — нація з великими історичними традиціями. Плекання сих традицій політичної нації — се власне той перший категоричний імператив нашої внутрішньої політики, про котрий говорило ся в горі. Сей імператив каже нам ніколи не забувати, що головною цілю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал. Нація, що сего не розуміє, задивлена лише в культурні цінности, — засуджена скорше чи пізнійше на смерть. Ніякий культурний розвій без політичної невіддільності неможливий, ні навіть розвиток національної літератури. „Що се може бути за література, література народу без політичної самостійности?“ питаєть ся Фіхте і відповідає, що цілю літератури є вживати ся в публичне життя і старати ся зформувати його після свого ідеалу. Літератор думає, за тих, що правлять і „тому може він писати тільки в такій мові, в котрій править ся державою, в мові народу, що творить національну державу.“² Баварці не стали нацією не тому, що мали спільну мову з иншими Німцями, лише тому, що стратили свою політичну незалежність. Мають натомісць свою особну культуру Голяндці, себто такі самі Німці, як і

¹ Hegel, Philosophie des Rechtes.

² Rede an die deutsche Nation.

Баварці, тільки через те, що їм удало ся вибороти власну державність. Нація „культурна“, не маюча власних політичних ідей мусить жити чужими, звикло переложеними, чужим колективним ідеалом. Вся її культура, що не виходить поза рамки примітивного, стає перекладом в чужого. Національна психіка вироджуєть ся в скалічення. „Нація“ перестає бути повним організмом, вона робить ся сектою, як Жиди або „старообрядці.“ Роздвоєна психіка одиниці, що має нещастя належати до такої нації, шукала повноти змісту і в своїх безуспішних змаганнях кінчила або Дон-Кіхотством, як Містраль, або божевілям, як Гоголь.

З принципу політичності нації випливає недопустимість ніяких инших, що претендувалиб на вищість над ним, над принципом політичної невіддільності. В імя сеї засади відкидаєть ся поперше примат територіального зєднання всіх частин нації. Бо лише коли хоч в невеличкій частині народу жевріє ідея незалежності, коли хоч частина народу має змогу виявляти волю нації то се ліпше, ніж коли нидіє цілий мозок нації в рабстві атрофуючи в цілій нації волю до самостійного життя. З тогож принципу випливає недопустимість жертвувати політичною незалежністю задля осягнення економічних вигід для країни, бо втративши власну політичну волю, нарід не довго користатиме минимими економічними вигодами, стаючи скоро рабом переможця. Рівнож не смієть ся жертвувати політичним ідеалом в імя „соціальної справедливости“, в імя сих чи инших космополітичних, інтернаціональних ідей, бо і в сім випадку кінчать ся на уярмленю нації.

З тогож принципу випливає конечність відстоювати права нації не проти того чи иншого режиму, лише проти агресивних замірів инших націй, бо не соціальна боротьба є домінуючим чинником в міжнароднім житю, а боротьба расова, боротьба народів з народами.

Той хто сего не розуміє, якимби патріотизмом не прикривав ся, бореть ся за ідеали суспільної верстви, провінції або племені, але не за політичні ідеали нації.

Засада політичності нації тягне за собою другу важну засаду внутрішньої політики, засаду, з котрою нація стоїть і паде. Сея засада — се примат зовнішньої політики над внутрішньою, або підпорядковання остатньої першій. Всі напрямки та цілі

політики внутрішньої мусять опіювати ся після того, чи вони сприяють устояти ся нації в тій війні всіх проти всіх, котра панує в міжнароднім життю, чи ні? Внутрішні реформи, урядження, принципи, що захитують незалежністю нації на вні, мусять ся без жалю викидувати на смітник історії. І навпаки, ідеї та принципи, якимиб вони кенськими не видавались засліпленим доктринерам або фанатикам всяких „ізмів“, треба з залізною енергією проводити в життя в середині держави, коли сего вимагає інстинкт самоохорони нації, коли через них вона потрапить встояти на власних ногах, як незалежний гуртовий організм.

Організація внутрішніх сил в державі мусить відповідати вимогам її зовнішньої екзистенції, та ніколи навпаки. Се передовсім не треба забувати стороникам певної універсальної форми конституції, парламентарським або „радянським“ критикам, котрі навіть в епосі, коли йде о життя нації, коли всі її сили треба сконцентрувати в одній руці, підпорядкувати одній волі, — домагають ся „привернення конституційного режиму“, „свободи преси“ і пр. В одних випадках ці фанатики — се тільки папуги, що вміють вимовляти давно заучені слова про свободу, рівність і братерство. В других — свідомі провокатори, котрі з тих чудових слів роблять собі ще менше, ніж ті проти кого вони їх беруть в оборону. В сіх остатніх випадках, їх робота се робота людей над руїнами немілого ім державного організму. В обох випадках се демагоги, що можуть стати незвичайно шкідливими в критичні моменти напруження всієї енергії нації. Сю засаду треба пам'ятати рівнож Дон-Кіхотам всенародного братерства і міжнародного папфізму. Серед цих людей також не мало шкідників, взагаліж вони належать до класу, котру Німці називають загально-небезпечними ідіотами. До цієї категорії належала між иншим німецька соціал-демократія до 1914. р. в своїй політиці відмовлення воєних кредитів. Лежачи на центрі Європи, окружена державами, котрі всі мали претензії до її території мусіла Німечина зброїти ся до зубів. Сему приказу мусіла підлягати ціла її внутрішня політика, се мусів признати і один з найбільших ворогів Німечини, Льюїс Джордж, котрий ще перед війною сказав, що нарід, котрий знаходиться в географічнім положенню Німечини, мусить бути мілітаристичним народом. Про сю засаду думав і

знаний Штайн в остатніх днях 1813. року, коли запитаний про бажаний будучий устрій німецької держави, відповів, що сей устрій має бути такий „котрий дасть силу відпору проти загрози“¹. Сю засаду знав добре й Бісмарк, що хоч сам юнкер, монархіст і консерватист, уважав потрібним послуговувати ся навіть революційними гаслами в середині держави, коли се було потрібно до зміцнення її зовнішньої незалежності. В своїх „Думках і Споминах“ писав він: „з огляду на konieczність боротьби з колюсальною перемогою загрози, в конечнім випадку, хапати ся навіть за революційні средства, не вагав ся я ні хвилину викинути на стіл найсильнішу тоді з жарт лібералізму, загальне виборче право... Приняття загального виборчого права було зброєю в боротьбі проти Австрії та инших держав, в боротьбі за німецьку єдність, а рівночасно погроза остатніми средствами в боротьбі з коаліцією“².

І ми знаємо, що він не помиляв ся в своїх рахунках. Навіть Лясаля і його партію зеднав для себе і для держави в критичний для нації момент. Підводячи висновки сій своїй політиці старий канцлер писав: „в подібній боротьбі на життя і смерть не бачить ся зброї, за яку хапається ся і цінности, котрі через її вживання нищать ся: одинокий дорадник тоді успіх в боротьбі, рятовання незалежності на вні.“

Революція чи еволюція, загальне виборче право чи диктатура, клерикалізм чи антиклерикалізм, роялізм чи республіканізм, — все мусить підлягати категоричному імперативу зовнішньої політики, утриваленню політичної незалежності нації.

В наших умовах зміст поняття „волі до нації“ набірає специфічний характер, і тут ми підходимо до третього постулату нашої внутрішньої політики: до т. зв. традиціоналізму. Аби нація могла утримати ся на вні, мусить бути міцними сі урядження та ідеї, котрі віками довели свою пристосованість до народної психіки, досвідом довели, що потраплять бути міцним цементам суспільности. Сі ідеї та урядження випливають з того ідеалу нації, котрого головною прикметою є відстоювання своєї незалежності проти Росії. Нарід, котрого історичним завданням і цілю було не дозволити московським впливам вийти поза свої етнографічні границі, му-

¹ Meitzke, Weltbürgertum und Nationalität, ст. 182.

² Gedanken und Erinnerungen, Т. II, ст. 78.

сильно плекати в своїй внутрішній політиці ідеї, на котрих нація в своїй боротьбі зросла і зміцніла: ідеї окцидентальної культури. З прімату зовнішньої політики над внутрішньою, з вимоги політичної незалежності і традиціоналізму випливає, як логічний наслідок вимога окциденталізації цілого нашого внутрішнього життя. Можна мати різні погляди на наше минуле, як і різні культурні симпатії. Але два факти ніхто не посміє заперечити: що першим етапом або передумовою політичної сепарації від Росії є культурна сепарація та що тільки так довго могли ми опиратися російським впливам, як довго непорушно стояли засвоєні нашим народом традиції германо-латинської культури. Се вона вложила в нас індивідуалістичну психіку, її активність, котрі ділаючи, як в одиницях, так і в групах, дозволили ставити чоло російським впливам. Литовський Статут, Маґдебурзьке Право, незалежна від світської влади церква (латинсько-римський принцип) церковні братства, козацькі товариства (ідея „лицарства“, що лежала в їх основі, також чисто європейська), становий конституціоналізм, зрештою приватна власність — все се були урядження, що виробили з нації європейський тип організованого колективу, вбудованого не на московським принципі приказа, тільки на англійсько-європейським — самоуправи (Selfgovernment). Інституції, що виробили в нас велику відпорну силу, а в одиницях — сю активну психологію борця, що своє найбільш викінчене виявлення знайшла в Америці. Я вказував вище, як ся активістична психологія допомогла Україні стати запорою побідному ходові російського деспотизму, в його політичній, релігійній та соціальній експансії. Се, що було перепоною сій експансії тоді, лишило ся нею і досі. Коли інституції, що витворювали сю психіку, зникали, „московили ся“ або, що було те саме „православили ся“, нація стала наближати ся до тої медузоватої маси, якою була і є маса російського народу. Шляхта, насильно і передчасно позбавлена політичного проводу в суспільности, стала забавкою в руках самодержця; за нею пішли позбавлені права самоуправи міста і церква, що організувала таку величаву самооборону в XVI. віці, спускаючись до рівня московського „ведомства православних дел.“ Передвиборча агітація на Україні підчас виборів до катерининської комісії, разумовщина, укра-

їнська масонерія початку XIX. в., опозиція українського духовенства секуляризації церковних маєтків, слабкий відгомін козацьких традицій за часів кримської війни, селянські повстання на Полтавщині і Харківщині в 1902. р. та велика участь Українців в російській революції — були останніми вибухами завмираючої енергії нації, зведеної московськими політиками до значіння кількох десятків мільонів Плятонів Каратаєвих, що разом з 70-ма московських стали тим тараном, перед котрим тремтіла Європа.

Нам нема ніякого иншого виходу, щоб врятувати ся перед політичною смертю, як здобути назад давню активність, як вернути на стару дорогу, врятувати се, що дасть ся врятувати. Уживаючи англійського виразу, можна сказати, що внутрішньою нашою політикою, що відповідалаби зовнішній політиці сепаратизма, має стати: вестернізація нації (the westernisation „узахіднення“, „зоксиценталення“), плекання всіх живих ще в народній психіці традицій та інституцій Заходу, котрі колись зробили з нас націю та з занепадом котрих стали ми народом. Сю вимогу мусимо переводити консеквентно, в усіх областях нашої внутрішньої політики: в стисло політичній, соціальній, культурній і релігійній.

Характеристику сего західно-європейського ідеалу я спробував дати вище. Його загальні риси, се — признання вартости індивідуальности, особистого зусилля, еґоїзму в суспільній праці поперше; засади організованого колективу і самоакції подруге; енергійна оборона національним колективом своїх прав на вні потрете, зрештою, неґація російських ідеалів орди (охлократії або деспотизму) уярмлення одиниці і космополітизму.

В області політики, се значить передовсім — ідея демократії так як се слово розумієть ся на заході. Булоб тривіальністю хотіти сим словом означити суть європейського типу політичної еволюції, але на жаль з браку ліпшого терміну мусимо ним послуговувати ся. Під демократію розуміємо тут, як вже не раз зазначено вище, економічну і політичну самодіяльність, оперту на свободі одиниці. Ся демократія переходить тепер велику кризу, в котрій її вороги хочуть бачити такий самий смерк богів, як був колись упадок монархії та аристократії. Криза репрезентативної системи (парляментаризму), що викликала рецидив монархізму не лише на Заході, але й

в нас і загальний крик за новою економічною і соціальною демократією (не соціал-демократією), все се тяжкі симптоми ще тяжчої хвороби, в яку впала демократична суспільність. Але мимомо сих хвороб нікому в Європі не впадало до голови захитувати самим принципом, на котрім базувала ся досі ціла суспільна еволюція в Європі: Принципом самодіяльності і негатиї всяких форм „просвіченого абсолютизму“, монархічного чи совітського. Виняток під сим заглядом роблять хіба купки платних або збаламучених агентів кремлівського маньяка, що зрештою стрічають велику опозицію у власних краях. Сей принцип демократії не сміємо опускати і ми, що маємо усталити провідні лінії нашої політики по тій великій революції на сході Європи, котру закохані у всяких плягіятах Москалі називають російською. Ся революція привела до упадку царського абсолютизму, офіційного православ'я і політичної переваги російської народности. На Україні вона повела до уконститування власних форм політичних, правно-державних і церковних.

Що до оцінки сеї революції, панує в нас найдивніший хаос. Взагалі слово революція має в нас якийсь містичний і, що так скажу, анти-науковий змісл. В нас часто під сим словом розуміють просто великих розмірів лебаш. Революцію робило ся не тому, щоби щось позитивного досягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу на вні. Не акція, не свідомий план, а помста. Не *ut a quia*. Відповідно до сего скептично дивлять ся в нас на кожного, хто в будинку, заваленого революцією збирає цеглини на будовання нового. Се в нас називається контр-революцією, революцієюж — зрівняння з землею зненавидженої установи, щоб на місці, де вона колись стояла, як колись на площі Бастії, можна було повісити табличку з написом *on danse ici*. Контр-революцію називають ся рівнож тенденції замінити анархію новим, але всеж ладом, котрий, як і щойно повалений, незабаром зачинає зраджувати нахил до стабілізації, а значить і до консерватизму. При сім забувають, що, як в механіці, так і в геометрії революцію зветь ся коловротний рух, що кінчить ся в тім своїм пункті звідки почав ся (по французьки оборіт землі навколо сонця зветь ся *la révolution de la terre autour du soleil*). В нас революція — се рух, котрий ніколи ніякого кінця не сміє мати. Се надзвичайно оригінальне розу-

міння слова „революція“ виявило ся і в оцінці російської революції також того перевороту на Україні, котрий, мимомо декретів совітського уряду, зробили всеж таки Українці, а не Росіяни. Не можучи допустити, аби революція вернула до свої вихідної точки, наші політичні публіцисти, покликані і непокликані провідники нації та представники соціалістичних партій (а яка партія в нас не є соціалістична?) прийшли до внеску, що революція, котра відбувається в нас, се — революція соціалістична. Не могло бути більш абсурдного твердження! Бо соціальна революція, котра доконала ся на Україні, була не соціалістична а буржуазна, в правдивім сенсі того слова, так зненавидженого нашими давніми і новонаверненими, безвусими і сивобородими прихильниками Маркса та Йюффе. Се була в своїх причинах і наслідках, в самім своїм типі та сама революція, котру легалізувала славнозвісна ніч 4-го Серпня у Франції і котра скінчить ся на Україні так само, як вона скінчила ся там — витворенням поважної верстви середнього селянського буржуа, типа, котрий *mutatis mutandis*, як одно око до другого буде подібний до сего мужика, котрому присвятив стільки годин свого таланту Мопасан. Соціалістичним ідеям в масі українського селянства не було зрештою звідки взяти ся, за ними ніхто не стояв, окріч горстки мійського робітництва і неосвіченої, здеклясованої та змосковщеної, хоч і закоханий в „Кобзаря“, інтелігенції. Твердження деяких „чесних з собою“ інтелігентів з тої породи, що кожний селянин ніби з природи річий вже соціаліст, належить до сих милих і наївних дотепів, котрі охоче дарують ся жінкам і поетам, але котрі, як льогічні аргументи в рахубу не йдуть. Лишається звичайно-верства „бідного селянства“. Але вона від соціалізму так само далека, як і інші селяни. Соціальні симпатії кожної верстви означають ся не висотою її доходів, тільки тим, звідки він йде, його природою. Робітник, котрого джерело доходів — зарібна платня, якби висока вона не була, може бути соціалістом. Селянин, що черпає свій дохід з приватної власности (якимби малим сей дохід не був) лишиться сторонником засади приватної власности. В своїм „Тероризмі і Коммунізмі“ глузує Каутський з тих наївних економістів, котрі „думають, що бідний селянин має інші класові інтереси, як заможний, а такі самі, як мійський зарібник. Се так само фальшиво, як

думка сих, що малі капіталісти мусять мати інші інтереси, як великі. Малі капіталісти хочуть стати великими, а дрібні селяни — збільшити свою посілість. Се якраз їх мета а не соціалістична суспільність. І одні і другі хочуть збільшити свій дохід коштом робітників, одні через низьку зарібну платню і довгий час праці, другі — через високі ціни на средства поживи.¹

До остані уваги я ще верну пізнійше, а покищо обмежу ся на занотованю авторітетного свідощтва визначного теоретика марксизма про анти-соціалістичність селянства в його цілому.

Отже не могла революція, котру зробило се селянство бути соціалістичною, навіть в своїх замірах. Не була вона нею і фактично. Причини її лежали в недокінчености того перевороту, котрий зробив в 1863. р. Александер II. Визволення селян з наділенням їх землею привело до сего, що селяни стратили до 24% землі, котрою користали ся за панщини на річ дідичів. З тоїж, що їм лишила ся (1, 9 десятини на господарство з середному на Поділю, 1, 2 — на Полтавщині і Київщині) було фактично неможливо вести господарство, бо для того, як на українські відносини, треба було мати від 5 до 10 десятин². Бракуючі десятини старав ся селянин шукати, докуповуючи їх або, хто не міг, арендуючи панську землю. Отже та сама панщина залишила ся в суті річи і на далі та за її остаточне скасування якраз зачав своє повстання український селянин ще три роки перед т. зв. російською революцією, бо вже в 1902. р. в величезних мужицьких розрухах на Полтавщині і Харківщині, розрухах, котрі витягнули на Україну з Петербурга всесильного Плеве, котрі були прольоґом до „російської“ революції та котрі, як всі самостійно-національні, невідтримувані з Москви рухи, замовчували наші фахові історики. Отто Бауер бачить в сій н. в. революції за повне знищення панщини аналогію до європейської революції 48. р. І в Середній Європі абсолютизм зніс кріпацтво, як і в Росії. Але він зніс тільки особисту неволю. Повиність селян працювати на дідичівських ланах і обовязок платити податок панові лишили ся, аж — до 1848. р. Як в 48. р. в Середній Європі,

¹ „Terrorismus und Kommunismus“ von Karl Kautsky.

² O. Bauer, Bolschewismus oder Sozialdemokratie, Wien 1923. — D. Donzow, Grosspolen und die Zentralmächte, Berlin 1916.

так на Україні 1917. р. положено підвалини для нового буржуазного ладу, що приходив на зміну збанкrotованому феодалізму.

В 1863. р. правний титул взаємин між селянином і великим земельним власником змінено, але не змінено його економічного змісту. В 1917 змінено його економічний зміст, але ні одному селянинові на Україні навіть не снило ся змінити правний титул на підставі котрого він володів землею: титул приватної, буржуазної власности. „Особое мнение“ поетів, як вже зазначено, справи не міняє.

Соціалістичні симпатії малочисленого і малосвідомого, цілком не організованого мійського робітництва на Україні і більшовізмоманія ще менше числених російських і жидівських партій на Україні не міняють нічо в суті революції, що доконала ся на Україні в остатні роки по упадку парату. Сей переворот, відбуваєть ся тепер в цілій Східній та Середній Європі. Угорщина, Румунія, Крoація, Польща і Балканські Держави так само, як і Україна, стоять під знаком великої селянсько-буржуазної революції, котрій дала війна незвичлий розмах. Наслідок сеї війни — розпад трох великих держав, Росії, Австрії та Угорщини, і революція в Німеччині був кінцем політичного впливу земельної аристократії в сих країнах. В сих землях, котрі ми назвали скрайнім Сходом Окциденту, слабкий розвиток мійського життя і мійської буржуазії зробив се, що політичний вплив в державі лишив ся в руках земельної аристократії: українських дідичів, балтійських баронів, польської шляхти, румунських боярів, богемських великих панів, угорських джентрі і східно-пруських юнкерів. Позбавити політичного впливу сю клясу, що найбільш очевидним способом стратила колишній політичний елян, стало цілю революційних рухів. На зміну їй приходить нова кляса — селянська демократія. Се була наскрізь буржуазна ціль, що одначе не позбавляє цілого історичного процесу, про котрий мова, несподіваного ренесансу селянства, епохального значіння в політичній історії Європи. Така оцінка сеї революції означає також головні лінії зовнішньої та внутрішньої політики України. Разом з революцією війна пересунула осередок ваги економічного і суспільного життя на село, нищучи промисловість, викликаючи валюту кризу, звільняючи селянина від гіпотечарних довгів, змен-

пуючи силу міських занепадаючих центрів всякого люксову. З загальоканого білого раба, невільника міста, став селянин віско, коло котрої починає крутити ся все господарське життя країни, діткнутих війною. Нема нічо дивного, що се пересунення центра економічного життя мусить відбитися і в області політики.

В сій області конечність історична вимагає, щоби класа земельної аристократії, що перестала віддавати суспільности соціальні вартости, відложила провід нації, уступаючи його новій класі, котра має своїм ідеалом „організовану індивідуальну ініціативу“ як її називає Jules Meline, *Le salut par la terre et le Programme économique de l'avenir*. Виступлення на політичну арену селянства наступає і в нас. Класа дідичко-шляхоцька, що за часів Виговського і Мазеви віддала справді великі прислуги рідному краю організуючи його та служачи йому шаблею і пером, випустила тепер з своїх немічних рук зброю. Справжнім організатором господарського життя країни та його військовим оборонцем стає селянська маса. До неї повинен перейти і політичний вплив, а не, як того хоче Росія до нової бюрократії. Двіста літ тому ся Росія усунула організаторські класи на Україні не в ім'я недовірлості маси до політичного життя, а для тріумфу московської бюрократії. Се, що тепер стараються робити Москалі, і наші червоні мексиканці, се знов в ім'я суторосійської засади не допустити до політичного пановання нової організаторської класи, що становить величезну більшість людности, і заступити її знова московською бюрократією. Боротьба проти принципу самоуправи тоді, і боротьба проти того самого принципу — тепер. Сковання демократії, унерухомлення її активности — і тоді, і тепер. Для того не можемо абсолютно прийняти абсурдного принципу диктатури пролетаріату, пропагованої в нас економістами, вихованими на безконечних дебатах в брудних емігрантських кімнатах над лас Lemay або політиками, що черпали свою соціалістичну мудрість з популярних брошур „для дітей младшаво возраста“.

Не говорю тут про більшевизм. Для кожного, хто хоч трохи розумієть ся на загальних принципах економіки, ясно, що ся система засуджена на банкрутство. Але навіть в своїм іншому виді, в виді диктатури пролетаріату, совітська система небезпечна для нас нісенітниця. Після совітської конституції

з 10 липня 1918 р. найвищий орган республіки — се всеросійський совітський зїзд. Він вибірає всеросійський центральний виконавчий комітет, котрий знова делегує в себе Совіт Народних Комісарів. Отже сей совітський зїзд складаєть ся з висланців мійських совітів, з котрих кожний припадає на 25.000 голосуючих, та з висланців губерніяльних совітських зїздів (що складають ся переважно з селян), з котрих кожний припадає на 125.000 мешканців.

До губерніяльних зїздів посилають міста, котрі мають таким чином плюральне право голосовання на 2000 управнених до голосовання, одного посла, а повітові збори вибірають также одного посла, але на 10.000 мешканців¹. Отже вся, ніколи на практиці зрештою нестосована совітська Конституція спираєть ся, так само, як і знана вже виборча географія та арифметика Столипіна, на штучнім майорізованю демократії пануючою класою, котрою за царата було дворянство і котрою за більшевизма був в теорії пролетаріат. Як справедливо зауважив Отто Бауер „диктатура пролетаріату в Росії спираєть ся не так на отвертій погвалтованю буржуазії, як на замаскованім позбавленю прав селянства“². Зрештою навіть самі соціалісти більшевіцького автораменту не криють ся з тим, що їх політика проти села — ніщо инше, як звичайне хлополапство, як кажуть в Галичині. На партійним зїзді злучених німецьких комуністів в грудні 1920. р. отверто признавали ся промовці, що ніоден совітський режим не мыслимий без селянства, себто без його бодай неутральности, а А. Гофман мусів признати, що і середне і дрібне селянство творить проти комунізму одну масу, котру ріжними економічними уступками треба привести до залиплення опозиції комуністичним політикам. Такої думки тримаєть ся і Ленін, котрий, як вірити Уелсу, дослівно сказав йому, підчас візиту остатнього в Москві: „се може бути тяжко поконати селянина en masse, але нарізно се не представляє жадної трудности“³.

Як бачимо, апостоли комунізму зовсім не криють ся з тим, що їх цілю на селі не є безвиглядне зрештою запровадження комунізму, тільки накинєня селянству свої політичної

¹ Конституція Р. С. Ф. С. Р. в „Собрании Указов“ ч. 51. 20./7. 1918. р.

² Bauer, цит. твір., стор. 48.

³ Morning Post, 9./XII. 1920.

волі, зроблення з него безсловесної худоби, з котрою моглиб робити що схочуть червоні ущасливители світа.

Для Українців, як нації селянської, ніякий компроміс з тою ідеологією неможливий. Як тому, що вона, як кожна диктатура, як кожна негация демократії — убійча для розвитку нації, так і тому, що ся диктатура скорше чи пізнійше завше виродить ся в диктатуру російської меншости, до зведеня до нуля політичного значіння селянства на Україні. Аргументи, що політична перевага буржуазно настроєного селянства може легко повести його до союзу з мійською буржуазією, отже до упадку соціальної революції, нас так само мало обходять, як аргументи, що союз з європейськими імперіалістами може привести до їх переваги над міжнародною революцією. Сі аргументи нас не обходять, поперше тому, що український селянин свою революцію вже зробив і ніякої иншої вже не потребує. Проти совітського режиму, проти диктатури люмпенпролетаріату він, в правдивім сего слова значінню, контр-революціонер. Далі не обходять нас сі аргументи тому, що ми можемо лише вітати все, що веде до упадку Росії, з якою би то помічу се не стало ся, зрештою тому, що ні в якій мірі Українці не заінтересовані в перемозі соціалістичної революції в цілім світі. Для цілого українського селянства буржуазний лад, що панує в Англії або Америці та ідеї, котрими він пересякнутий, безконечно близші, ніж абсурдна „система“, що вродила ся в татарським інтелекті Леніна, система, що близше стоїть до способу думання ідеологів царату, ніж проводирів європейського соціалізму. Підчас одної з таємних нарад, що скликав перед запровадженням Думи Микола II, заявив Коковцев, „селяни — се віск, з которого можна ліпити як чудові, так і ні до чого непотрібні річі“¹. Так само, як царський міністр Коковцев задивляється на селянина, очевидно, і „вожд світового пролетаріату“ Аполюгети нової форми російського абсолютизму глядять на селян з кепсько укритою погордою і ненавистю, як на щось ницше, як на щось, що має лише служити фундаментом їх панованню, як колись служило воно основанню пановання дворянства. Сеї погорди не викреслити з життя ні дешевими фразами про єдність інтересів пролетара і селя-

¹ Die russische Gefahr, Heft 3. (Aus den Geheimprotokollen des Zaren.) Stuttg. 1916.

нина. Коли хочете знати, як т. зв. пролетаріат, а особливо його самозванчі ідеологи, глядять на селянина, прочитайте твори ідейного босяка Г'орького: „я всех мужиков не люблю, — каже оден з його героїв, — ані сволочи. Ані пракінулись сиротами, сидят да притворяются, но жить мажут, у них есть зацепка — земля. А я што против них? — Я мешанин... А мужика би, етаво черназемнаво баріна, ух ти! Грабь, дері шкуру, виварачивай на ізнанку“, і далі: „што есть мужик? Мужик есть для всех людей материал питательный, сиречь с'едобное животное.“

В сих словах чується вже програма другого духовного босяка, Леніна. Всі вони глядять на мужика, як глядів на него колишній барін, як на матеріал для політичних експериментів. Колись робило ся сі експерименти „в Государственном Савете“ і в Думі а потім в Совітах, але в обох випадках лишив ся він об'єктом політики. „Грабь, дері шкуру, виварачивай на ізнанку“ — се лише зпопулярізована формула диктатури пролетаріату. І таке відношення, розуміється, не вивиткове, а сумарне. Не тільки вже цітовані німецькі, але й інші соціалісти, тримаються тих самих поглядів на селянство, думаючи, що воно лише випадково прокинуло ся з політичної летаргії, та що ціною дрібних уступок можна буде його примусити продати права політичного первородства і сховати ся назад в свою клуню. Се побожне бажання леліють і російські соціалісти та їх українські підніжки, розвиваючи демагогічний прапор боротьби з „кулаками і куркулями“, мобілізуючи сільських „палыводів горлорізів“, збираючи під свій стяг під терміном „деревенской бедноты“ злодіїв, конокрадів та інших знищених екзистенції, сих, як думав Бакунін і Ленін, переконаних сторонників соціалізму.

Се робило ся в тих самих цілях, в котрих колись цариця Катерина мобілізувала поспільство на Україні проти шляхти і козацтва, аби по знищенню політичної сили, що була одинокою перепоною для її деспотизму, віддати „вивволені“ демагогічними гаслами маси до рук московської деспотії. Тоді, колиб політична сила українського панства не була зломана царатом, себто, колиб Україні вдало ся відстояти свою незалежність, тоді економічне пановання свого панства ніколи не тривалоб так довго, як воно тривало фактично. Говорять,

що указ 1783. р., що запровадив панщину в нас, тільки дав правну санкцію існуючому станowi річий. Поперше, се не цілком так. Подруге, без тої санкції, без санкції всего апарату великого самодержавного царства ніколи не набралоб кріпачтво на Україні такої сили і консолідованости. Нарешті, як і скрізь на Заході, здана на свої сили Україна скорше прийшлаб на дорогу зламання політичної та економічної домінації панства або через повстання здолу, як у Франції, або шляхом компромісу, як в Англії, шляхом перетворення станowego конституціоналізму в модерний, початки чого вже намічалися в конституції Пилипа Орлика. Так само річ маєть ся і тепер. В чіі руки українське селянство добровільно не віддалоб свою долю (як від Хмельницького віддало воно її в руки козацтва і нового панства) все се буде ліпшою запорукою його будучини, ніж повне знищення політичної активності суспільности і віддання її під курателю деспотизму. Не є виключене, що селянська реакція проти диктатури голоти приведе до українського 18-го Брюмера, але скорше чи пізнійше пановання селянства, себто більшости, мусить виляти ся в форми демократії. Можливо, що селянство піде рука в руку з мійською буржуазією, а навіть і з фінансовим капіталом. Війна, через обезцінення гроша, і кооперація знищили значіння гіпотeki і лихви, котрі тяжили над селом і гонили селянина в анти-капіталістичний табор, а потреба високого мита на збіжжя також лучить його скорше з великою промисловістю, як з пролетаріатом. Се економічне положення веде селянина часом в табор христіанського соціалізму і антисемітизму, часом в табор т. зв. клерікалізму (*Partito popolare* в Італії). Коли сі ідеології відповідають інтересам нашого селянства, воно засвоїть їх, мимо охів і ахів сторонників різних „ізмів“, коли ні — воно відкине їх, так як відкинуло вже царську і совітську ідеологію. Головнеж аби зістала ненарушеною політична активність нації, що не даєть ся ніяким способом погодити з російським комунізмом. Визволеная від свої „буржуазії“ (під котрою розумієть ся не лише клерікалів, антисемітів, але й всіх невольшевіцьких ідеологів селянства, в тім числі „правих“, кооператорів і „кулаків“), уярилена московською бюрократією маса знов політично вире, як вмерла по упадку

першої гетьманщини. Старати ся не допустити сего — значить помочи тріумфові виставленої вище тези нашої внутрішньої політики, „вестернізації“ нації, тріумфові європейських понять політичної революції.

Отже, селянська дрібно-буржуазна республіка. Такий наш ідеал. Чи економічний розвій має на сім скінчити ся? А деж „соціалістичний лад“? Говорити про соціалістичний ідеал — для того треба булоб писати нову книгу. Питання про його можливість або ні в даний момент не входить в рамки сеї книги. Можливо, що має рацію Бауер, котрий каже, „що війна, правда, створила суб'єктивні психічні преміси пролетарської революції, революціонізуючи європейські робітничі маси, але правда також, що вона істотно погіршила об'єктивні економічні преміси соціальної революції в промислових державах, що вели війну, бо розклала їх продукцію, а через те надзвичайно збільшила їх залежности від закордону, а перед всім від Америки, котра не зубожіла через війну, а ще більше збогатила ся, і через те не зреволюціонізувала ся.“¹ Може він має рацію, коли каже, що так звана надвартість стала меншою, як перед війною, а що з другої сторони суспільність мусить більшу її частину акумулювати, то в таких умовах конфіскація сеї надвартости робітництвом мало що тому помоглаби. Може він має рацію, що в таких умовах ліпше не спійняти ся з юридичним актом соціалізації. Може має з ним рацію Каутський, на думку котрого основною задачею, що тяжить над Європою буде ще довгий час не так запровадження соціалізму, як ліквідація війни, що „моментальне відновлення продукції — значить моментальне відновлення капіталістичної продукції“ та що в сім „найсильніша соціалістична воля нічо змінити не може“ (*Arbeiter-Zeitung*, 13./VI. 1920). Може обидва автори мають рацію (я, власне, так і думаю), може — ні, але одно певне: завданням внутрішньої української політики не може бути фаворізування того соціалізму, що зродив ся в незвичлих до логічного думання хастичних мозках Москалів, у людей, що в крові мають звички татарщини і кріпачтва. Європейський соціалізм може приймати різні форми. Наша суспільність справді хора і божевільний сей,

¹ О. Бауер, Цітов. тв., ст. 82, 83.

хто думає її врятувати самими багнетами. Тому, в стремліннях європейського соціалізму є багато здорового. Сей соціалізм має різні форми: етатизм, сіндікалізм, націоналізація, муніципалізація, фабіанізм, тред-юніонізм, кооперативний соціалізм або тепер так популярний в Англії т. зв. гільдійський соціалізм.¹ Всі вони — проти системи наємної платні (salariat), натхнені глибоким недовірям до парламентаризму. Деякі з них стремлять взагалі до заміни існуючої системи системою „економічної демократії“, в котрій *paus légal* (правляча верства в країні) буде ділити ся не після дістріктів, не після засади географічної, а на організації консументів і продуцентів, з повним поминенням дотеперішнього територіального принципу. Але при всіх їх різницях всі ці соціалістичні течії твердо стоять на відкиданій Москвою засаді самоуправи, репрезентації та активності мас. Навіть гільдійський рух, котрому Бернард Шоу закидує наміри заступати нову диктатуру, зв.сти ні на що „пана Кожного“, консумента (*Mr. Everybody the consommer*), на користь „пана Хтось“, продуцента (*Mr. Somebody, the producer*), але й він, сей гільдійський рух схиляється чим раз більше до вищезначених принципів. Його метою, так як вона була означена в конституції Національної Гільдійської Ліги, є знищення системи наємної праці та „запровадження *self government* в промисловості через демократичну систему національних робітничих гільдій в порозумінню з демократичною державою“¹. Розвій, взятий тред-юніонізмом в напрямку до *joint control* також не грішить проти повисших засад. Цілий професіональний рух робітництва також збудований на сих самих засадах демократії. Найдрастичніше висловив се президент американської федерації Самуель Ломперс, федерації, що числить стільки робітників, 5 міль., скільки в Росії ніколи не було пролетаріату. Він назвав ці засади засадами „свободи, справедливості і загального виборчого права“, котрі на його думку, американські „мушчини і жінки ледви згодять ся викинути на смітник лише тому, щоби подобати ся московським диктаторам Леніну і

¹ Le probleme des nationalisations et le „Guild socialism“ en Angleterre, par Edm. Laskine, Revue d'Economie politique, No. 4, 1920, Paris.

Троцькому“ (гл. Бернєнський „Бунд“ ч. 463, 1920 р.). Засади, що лежать в основі європейського соціалізму, абстрагуючи від його конкретних вимог і можливості соціалізму взагалі — се загальні засади динаміки європейського громадського життя, і яко такі мусять бути прийняті нами. В політиці — парламентаризм, а не совіти. В промисловості — національна угода, а не хаос і диктатура меншости.

Зовсім інші принципи московського соціалізму. Бо згодити ся, щоби одна партія, що зве себе комуністичною абсорбувала в собі всю соціалістичну акцію, претендувати, що вона одна повинна підчинити своїм вказівкам цілий робітничий рух, що вона має заступати всі робітничі соціалістичні організації, партії, сіндікати і кооперативи — се не європейський соціалізм. Осудити парламентаризм, як систему, що має свої дефекти — так, але відкидати загальне виборче право як джерело і средство до опановання масами політичної влади — се не європейський соціалізм. Піддати цілий робітничий рух безконтрольному диктату тайних організацій, зречи ся принципу більшости, свідомої свої сили і прав, відкидати свободу преси, особи, стоваришень, яко буржуазні пересуди, а пропагувати принцип дефетизму — се не європейський соціалізм. Се скорше ідеал, котрий присвічував попередникам Леніна, московським царям, від котрого віє тим самим духом терору і нетолеранції, тим самим дрібязковим формалізмом. Читайте напр. § 17 випрацьованих II. комуністичним конгресом умов приступлення до III. Інтернаціоналі, „всі партії, що хочуть належати до Комуністичної Інтернаціоналі мусять змінити свою назву, так що кожна партія, що хоче приступити до сеї Інтернаціоналі, має наперед носити ім'я: Комуністична Партія такої і такої країни, Секція III. Інтернаціоналі“. Чи не пригадуєть ся вам при читанню сего параграфу маніфест царя Олексія Михайловича до православних мешканців Польщі і Литви: „а ви би, православные християне, асвабодившись от злих, в міре і благоденствіи свое житіе правождали, і сколько вас Господь Бог на то доброе дело возставил прежде нашево царскаво пришествіи разделение с Поляками сотворите, как верою, так і чином: хахли, каторые у вас на галазах пастригите.“

Хиба се не одно й те саме? Правда, в умовах прийняття до московської інтернаціоналі (не Олексія Михайловича, а Леніна) стоять в тім самім § такі слова: „питання назви не є лише формальне, воно питання політичне великої ваги. Конечно потрібно, щоби кожному звичайному робітникові стала ясна різниця між комуністичними партіями і старою офіційною соціал-демократією, котра зрадила прапор робітничої революції.“ Але і цар Олексій напевне мігби додати до свого маніфесту: „питання чубів не тільки формальне, але в великій мірі політичне. Конче потрібно, щоб кожному посполитому була ясна різниця між сторонниками православного царя і номінальними його прихильниками, що зрадили інтереси православія.“ Аналогію можна булоб перепровадити і далі, бо в обох випадках ціль в суті річі була одна й та сама: знищення групи, що стоїть на чолі якогось масового руху, котрий Москві хочуть використати для себе, щоби зробити аморфну масу потульною приказам Москви. Ленін гремить проти „робітничої аристократії“ в Англії. Проти неїж виступає і Апфельбаум в відозві до французького робітництва (гл. Humanité, 18./XI. 1920). Хоч ся аристократія була соціалістична, але рівночасно і небезпечна для Москви, як самостійний чинник, що може стати їй в опозицію. Подібно було, коли Московщина зєднувала собі в XVII. в. хлопські маси в Польщі, як тепер пролетарські в Європі. Тоді в Могілевськім Воеводстві цілі повіті показували ся, йдучи їй на поміч, але Москва, як каже Драгоманів, „воліла мати до діла з неорганізованою хлопською масою, як з козаками і тому сама втримала розвиток козацтва на Білій Русі“. Подібно й тепер воліє вона мати діло з дезорганізованим робітництвом, з робітничою голотою, ніж з його свідомою і активною частиною, бо ся остатня, як колись козаки, ніколи з московським деспотизмом не погодиться. Ту саму політику обсервували ми і підчас російської (большевицької) інвазії в Галичині. Тоді організуючою силою була там галицька інтелігенція і власне вона стала тою клясою, з котрою треба було звести рішучу боротьбу, здіскредитувати її в очах селян (гл. „Факел“, орган політичного відділу 14. червоної армії з 1. серпня 1920. р., цит. з „Гром. Думки“ 10. жовтня.)

Там проти шляхти, тут проти кваліфікованого робітництва, проти інтелігенції або проти „кулаків“ — і все з найбільш темними масами, аби знищити елементи політично думаючі та опозиційні всякій деспотичній методі, що оперує лише з рабами, та щоби запанувати над масою, що причіплені до інтересів і демагогічних кличів нічо не розуміє. Се якраз властива метода також московського царату і московського соціалізму. Для того напр. і в своїм посланні до французьких робітників домагається Апфельбаум не лише вірності соціалізму але й Москві і перестерігає проти шовіністів, котрі нарікають на диктатуру Москви. Отже спершу служба Москві, далі боротьба з шовіністами, котрі інакше називають ся ще кулаками, українськими націоналістами і т. д. заповідь всіх дотеперішних панів на Кремлю... Ясна річ, що такий соціалізм повинен стрінати в нас невблаганих противників.

В політиці — демократія, в соціальному життю — закріплення здобутків селянсько-буржуазної революції та рішуча боротьба з диктаторським соціалізмом, так виглядає на практиці поставлений вище принцип „вестернізації“ нашого внутрішнього життя. В церковнім життю сей принцип вимагає визволення нашої церкви з пут російського православ'я, повернення до сих часів, коли церква на Україні була грецька, але й католицька, греко-католицька, а не „греко-кафоліческа“. Я в горі вказував на величезну роль церкви, яко чинника формуючого народну психіку. Тому церковного питання ніодин політик обійти не сміє. Не входячи в догматичні розумовання, виходимо з простого факта існування церкви, як великого культурного фактора, з факта її впливів в масах. З того простого факта якраз маємо намітити лінії нашої церковної політики: якою має бути вона в сім колюсальнім реформаторськім русі який настав на Україні по упадку Росії на всіх полях громадського життя. Зачепивши поле соціальне, політичне і культурне, сей рух розуміється не міг затримати ся і на полі релігійно-церковнім. Реформація мусіла наступити і тут. В яким напрямку піде сей реформаційний рух на Україні та який його розвиток бажаний тим хто стоїть на принципах, боронених в сій книзі?

Напрямок сей вказується знова всіми, європейськими в своїй суті, традиціями нашого церковного життя. Принявши

релігію з Візантії, Україна скоро з під залежності від константинопольського патріарха визволила ся, і з другої сторони коли східна церква, за Керуларія, звязок з римською церквою зірвала Україна за нею відразу не пішла. А хоч і зробила се пізніше, одначе старих звязків з церковним заходом не рвала, при першій можливості навязуючи знов обірвану нитку. Сим звязком з незалежною, без порівняння від східної культурнішою церквою, пересякнутою духом активності та індивідуалізму, — завдячує також українська церква і нарід сей дух відпорності, сю високо розвинену правову психіку, про котру я говорив в горі. Сі прикмети можна ще й тепер спостерігати там, де наш нарід не підпав під ярмо московського православ'я, як в Галичині з її національно свідомим і активним духом. Здобути їх назад може наша церква, як я вже сказав, тільки тоді, коли звернеть ся до своїх давніх традицій. Хочемо сего чи ні без релігії нарід поки що жити не хоче, з московського православ'я незадоволений. Одинокий вихід з того ненормального стану — не зупиняти ся, на втіху демагогам, на половині сего великого шляху реформації, на який вступив наш нарід по 1917. році, а перейти його до кінця, не ганяючись за отруйними для нації московськими візрцями, і вертаючи як в політиці, так в соціальнім і релігійнім життю до європейських засад, котрі Україна, хоч в змінених формах, але все, визнавала та котрим завдячує, що досі її не знищила московська „культура“...

Росія вмирає на наших очах. Організм сего потвору смертельно зраний в своїх трох головних підставах: самодержавю, народности і православію. Наш колективний ідеал ставляє замість першого — принцип самодіяльності, замість другого — самоовначення націй, замість третього — незалежну, навернену до своїх давніх звязків з окцидентом, церкву.

Доходячи до кінця мої спроби дати короткий нарис того, що я називаю колективним ідеалом нації, реасумую сказане. Нашим ідеалом повина бути — невіддільна нація з власним національно-політичним ідеалом. Се значить по перше, що не сміємо ставити на перший плян або чисто-культурні, або чисто-економічні, ані чисто соціальні, ані чистоплемінні („всі в куш“) потреби національного колектива. Хто продає

права політичного первородства за „Наталку Полтавку“, за принесене на ворожих багнетах „визволення“ сеї чи иншої класи нації від соціального гнету, за гварантію приналежности до великого господарчого організму, за „національне зєднання“ всіх частий нації — сей ренеґат, а його політика політика класи, племені, а не політика сувереної нації, котра сю сувереність ставить понад все. Дальше, мусимо стреміти до національного ідеалу, а се виключає щоб ми ставили понад сей ідеал якісь космополітичні цілі (світсва революція, інтернаціональний соціалізм, паціфізм). Стремлючи до власного національно-політичного ідеалу, мусимо потрете відкинути всякі, його заступаючі чужі, що зрештою виходить на одно і те саме, бо за т. зв. космополітичними ідеалами, під гіпнозу котрих попадають слабі нації та мало відпорні одиниці, криють ся звичайно суто-національні, але чужі ідеали, як під славнофілством, большевізмом то що. Конкретно — сей наш ідеал провадить до політики лучности з Європою і сепаратизму від Росії — на вні; до „окциденталізації“ нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції — в середині. До опертя на сей чи инший європейський „імперіалізм“ і до оборони аграрно-буржуазної революції — в даний момент.

Тільки ясна свідомість сего ідеалу врятує життя нації. Тільки нація, що свідомо великих задач, які має виконати в інтересах цілої людскости, втягаєть ся яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такий нації відводять ся спеціальна клітка на шахівниці світової історії. Лише ясно сформулований національний ідеал, робить з певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індивідуальних і групових воель внутрі нації, котрі інакше шукають инших центрів тяжіння.

Поставити сей ідеал вимагала від нас історія підчас великої катастрофи, що наступила в наслідок світової війни. Як сю вимогу сповнено?

V.

Роки, що почали ся від 1917., були свідками трагічних зусиль нашої генерации вибороти для нації се, що не вдало ся дідам і батькам. Як вона взяла ся до виконання великої задачі? На-се не можна відповісти, заким не здамо собі справи з

тих сил, котрими, з волею чи проти волі, довелося будувати українську державу або так чи інакше брати участь в політичній творчості нації в останні роки, починаючи від воєної катастрофи Росії. Ці сили були: селянська маса, національна інтелігенція різних класів і український Ульстер, себто національні меншости. Селянська маса хоч цілком невідготована до державного будівництва, показала себе чудовим матеріалом до нього. Глибока свідомість своїх інтересів, великий політичний інстинкт, бистра орієнтація, незломна упертість в переслідуванні цілей, організаційний сприт, змісл порядку, повна байдужість до папіфізмів, антимілітаризмів та інших „ізмів“, аристократична відраза до всяких форм охлократії, насильно накинутих їй інтелігенцію, — ось були прикмети нашого селянства. Їх не в стані зменшити ніякі наївні, скороспілі осуди його ворогів ні приятелів, що старалися представити його раз „небезпекою для Європи“ (гл. славнозвісний колись польсько-французький памфлет: „Un danger pour l'Europe“), раз „гайдамацькою дичю“, то знов бандою, ворожою всякому порядку. Останні голоси звертали ся особливо проти так званої отаманщини, забуваючи, що вона, як і жорстокі квазі антикультурні (розбирання залізниць) форми не приймала, була лише реакцією на спроби насадити в нас большевицьку державність. Реакція була страшна і в своїх формах може ніде окрім України в теперішнім світі не стрічалася, але хіба деінде існували подібні форми державности, як в пореволюційній Росії? Та чи цивільна війна у Франції, припустим, малаб інші форми, колиб їй довелося зі зброєю в руках боронити ся не тільки проти зовнішнього ворога, але й проти напівзнімчених або переповнених німецькими патріотами-жидами міст? Відповідю хай буде французьке франккірство в 1871. р., і бельгійське за цієї війни, а вони прецінь мали до діла тільки з зовнішнім ворогом ще до сего в тисячу разів культурнішим і більш людним — ніж большевики. Люди, що знали наше селянство близьче, дивилися на сі і подібні експеси, як на протест проти деґенерації державної влади, котрої значіння селянин розумів, як не кожний з інтелігентів. Так дивився на сю справу, м. і. також Стефан Баторий, котрий казав, що з тих „лотриків“, як він називав наше козацтво,

може колись повстане самостійна держава. Подібно дивилися на справу і многі самовидці Хмельниччини, що не відмовляли їй певних елементів лицарскости. Не інакше справа маєть ся і тепер та напевно на фундаменті українського селянства можна булоб вибудувати міцний будинок власної державности, колиб сей нарід не був народом без голови. Він її не мав, бо в супереч до своєї назви інтелігенція сею головою не була.

Тут переходимо до другої верстви, котра несла на своїх плечах наше державне будівництво від 1917. року. І тут бачимо дивну диспропорцію між ґенієм української раси, між глибокою мудрістю селянина, з його вродженою шляхотністю, розвиненим зміслом до дістінкції, — між цілим підсвідомим життям нації та верствою, що її репрезентувала навні — інтелігенцію. Між ґенієм країни та її інтелектом. Серед цієї інтелігенції треба спершу відділити сю її частину, котра активно з зброєю в руках віддала ся праці здійснення національної цілі. Перед нею стоїмо з німим подивом, бо всякі слова похвали булиб тут блюзнірством. Вона в останні літа одинока представляла волю нації до чину, була властиво кажучи майже одиноким політичним чинником на Україні. Яко така вона зливається з масою нації, з селянством, що робила одне і те саме діло. Зовсім що инше доведеться сказати про масу інтелігенції, котра „робила“ нашу історію останніх літ. Українська інтелігенція здавна носила на собі подвійну каїнову печатку: власного духовного каліцтва та історичного каліцтва нації. Нація була ампутована, позбавлена більшої частини своїх вищих класів. Інтелігенція терпіла на духовне каліцтво, будучи — в найвищих проявах свого інтелектуального життя, — змосковщеною до непізнання. Обидва факти склали ся на дивну гермафродітську анархістську психіку українського інтелігента. Належачи до „мужицької нації“ він скоро зачав ідентифікувати націю з класом. Се зачалося ще від „Старих“, котрі ні слова не вміли нам оповісти ні про чудові палаци Розумовського, ні про бібліотеку Самойловича, ні про Батурин, ні про Глухів, ні про їх панів, котрим стільки завдячує матеріальна і духовна культура України, і котрі скорше нагадували *grands seigneurs* в стилі Валентиняна, ніж вічно пияних дурників, як їх малює Мордовцев

або Костомаров. Се почало ся від „Старих“, що робили разом з російськими істориками з Виговського — Ляха, з Мазепи — „реакціонера“, що поминали мовчанкою конституцію Орлика і незалежницькі змагання українського панства за Катерини, що знали Котляревського — веселого оповідача і не знали Котляревського — члена національно-патріотичної організації; що цілий історичний ідеал народу хотіли представити в виді якоїсь кольосальної „демократичної“ та „антібуржуазної“ махновщини. Шевченко був тільки метеором, що блиснув в сій темряві, в котрій куняли в своїх зруйнованих храмах українофільські божки. По нім темрява залягла ще темніша. Значайно, він став національним пророком, але офіційне українство викидало з него все, що не гвмоніювало з „демократичним“ ідеалом як його розуміли семінаристи, фармацевти і ліберальні учителі „словесности“. Найглибші акорди його поезії, в котрих дивеніли мелодії стародавньої традиції та пориву до національної боротьби — не знайшли жадного відгому в нашій інтелігенції. Тужливі згадки „про степи та про могили“ були не на часі, а мрії про се, коли на сих степах „блисне булава“ — шовінізмом. „Гайдамаки“ — ляпсусом поета, фальшивим акордом, що бренив національною ненавистю. Лишали ся отже лише „вишневий сад зелений“, „ласки дівочи“ і „червоний місяць мов діжа“, та ще протест кріпака проти панщини. За се остатне і вхопили ся в нас, примітивізуючи всего Шевченка і роблячи з цілого „Кобзаря“ якийсь перелицьований „утіс Стенькі Разіна“. Ідеал, котрий створила собі українська інтелігенція з чудового богатства Шевченкової поезії був не політичний ідеал нації, а соціально-економічний ідеал кляси, ідеал Спартака, Феллахів, паріїв, китайських кулі, ідеал народів-кляс, котрим, згадюканим, не в голові були якісь політичні стремління. Почуття національності в пересічного інтелігента розплавало ся в сентименталізмі, в чувстві. Волеві моменти в поезії Шевченка, що де в чому так нагадували Франка; моменти, що творять істотну прикмету політичних націй, — лишились мертвими для української інтелігенції. Найбільш популярним гимном була „сладкозвучная“ „ще не вмерла Україна“, в котрій навіть тріумф над ворогами мислив ся не як вислід волевих зусиль нації, тільки як

якесь побожне бажання („згинуть наші вороженьки як роса на сонці“), як зникнення нечистої сили перед обличчям вічної правди або перед фіолетовими проміннями, котрими колись французький консул Еано лякав нас, а ми більшовіків. До того самого приводила також ширена з давніх часів концепція, що ми „нація без буржуазії“, твердження безконечно наївне (бо ні одної європейської нації без буржуазії нема, лише одні мають свою, другі чужу) але котре, культивоване з запалом ученими, ще більш зміцняло в нас розуміння нації, яко кляси. Іншими словами інтелігенція стратила не тільки колись її одушевляючий політичний ідеал, не тільки спустила ся до ролі „культурної нації“ якою були напр. Чехи або Словаки перед 1848. роком, але ще низше: до сего щабля, де саме поняття нації зникає, уступаючи місце поняттю суспільної верстви. В їх очах українство не було прастарою, історичною расою, що будила ся з довгого сну, сягаючи по політичну владу, се була суспільна верства, упосліджена, без традицій, що прийшла упоминати ся о свої соціальні права. В головах нашої інтелігенції українське національне відродження не викликало споминів про італійське рісорджіменто або угорські чи польські повстанчі рухи. В її пам'яті вставали не великі фігури нашої історії, не тіні забутих предків, що будували державу, тільки рухи, що сю державу будувати перешкоджали, їх ідеалом було провансальство і катальонство. Весь примітивний український націоналізм (рідна мова в школі і т. д.) засвоював ся не як постулат нації хвилево пригніченої, але не забувшої своїх прав, ні! Наша інтелігенція вибирала українську мову, як російський революціонер косоворотку або козакоман смушкову шапку. Як аксесуар не нації, а плебса, бачучи в ній, як Драгоманів „етнографічну ознаку мужицтва“, або як український Арцибашев ознаку „простоти“ (чи не простацтва?). Поворот до української мови в нашій літературі — се часто-густо не дальший тяг гетьманських універсалів або листів Мазепи, мови предків, мови традицій, ні, се було звернення до коляюка сіроми, свого рода арго, котрим пописують ся французькі симпатичні більшовізму Барбюс в своїй „Clarté“ або Ролян в своїй „Liluli“. Українська мова не була, мовою колишньої цивілізації, мовою Литовського

Статута і старих наших конституцій, се була мова ігноранта, що прийшов диктувати „панам“ свою волю. Се була мова сеї „grande capitale populaire“, котру Бакунін думав ужати для своєї соціальної революції. Її плекало ся і шанувало ся не як переказану дідами святощ, лише яко річ, що належала до босяцького, стилю до стилю масовика, ворожого, як думали, всяким буржуазіям. В своїх споминах („Грядущая Россия“, Париж січень 1920) описує Боборикін оден російський революційний кружок в Швейцарії, котрого „дами“ (зрештою з інтелігентських кругів) інакше не називали одна одну як „Варька“ і „Катка“, та щоби стати подібними до „народа“ вживали таких виразів, як „трескати груші“ і „лопати яблукі“. Вони думали, що се жаргон нової класи, 4 го стану, котрий кожний правдивий революціонер мусить засвоїти, як, на думку Толстого, кожний народолобець мусить вбрати ся в лапті та зіпун. Чимсь подібним була для української інтелігенції народна мова, котру вона все плутала з мовою пригнобленої суспільної верстви, так само як поняття суспільної верстви з поняттям нації. Таке розуміння нації знайшло м. и. своє відбиття і в літературі. Її темою стали невинна етнографія або протести проти соціальної неволі, а таких поем, як „Войнаровский“ Рилєєва українська література, окріч Шевченка, не здобула ся дати. Характеристичне для сего настрою також, що навіть таємнича фігура Мазепи, що натхнула своїм трагізмом Ліста, Верне, Гюґо, Байрона і многих інших, зацікавила лише одного — двох з наших письменників. Першою фігурою в нашій літературі 10 літ перед війною став згаданий вже мало-російський Арцибашев, котрого чисто толстовська, чисто босяцька ненависть до інтелігенції йшла в парі з неохайністю стилю і карикатурізацію мови, що часто справді спускала ся до якогось огидливого арґо. Навпаки, неменші письменники Європейці, що будили старі традиції нації, що хотіли вивести свою творчість поза вузький овид суспільної верстви або племені, торкаючи моменти чисто національні, як Леся Українка, дусили ся і гинули незрозумілі, в атмосфері літератури народжуючого ся хама, соціально-революційної фанфаронади, благодушного провінціалізму, селянського етнографізму, порнографії. Перед ними з респектом відкидали

голову, інстинктивно, як звірі в людині, чуючи в них вищий інтелект, але — охочо збочували. Не до них, великих пророків національних, летіли оплески інтелігентської юрби, не їм усміхали ся розпромінені обличчя розентузізованих земляків, не їм співали хвалу в пресі: тріумф належав ся ідеологам сперматоїдизму і поетичним горобчикам, цвірінкаючим славу сходячому сонцю „соціальної революції“.

Очевидно, що в такій атмосфері не могла зродити ся думка про власну державність, повстати національно-політичний ідеал. Живучи психологією соціальної нерести, інтелігенція наша не могла протиставити свій нарід, яко націю — другій теж нації російській. Свідомості протилежності політичних інтересів між Україною та Росією, між українським і російським народами, не було. Ворогом був режим, таї се ворогованя було властиво лише непорозумінням, що виникало з „непоінформованості“ про правдиві цілі та стремління українського руху. Ідея національної самостійності була смішним і шкідливим шовінізмом, бо так гляділа на него пануюча серед нашої інтелігенції російська соціалістична думка. Отже не тільки не мало ся власного політичного ідеалу, без котрого нація не є нація, навіть його мати уважало ся за непотрібний шкідливий люксус. Взагалі на всі політичні прояви нашого життя гляділо ся через призму московської державної ідеї: всі великі рухи минулого, як самостійницький рух українського панства, до Орлика включно, як рух уніатський, стемплювало ся, як реакцію або клерикалізм. І тільки сі з них, котрі носили московфільський характер, підносили ся до значіння народного ідеалу. Під впливом сеї московської соціалістичної ідеології навіть початки державницької думки (Р. У. П., Н. У. П. та інші) замирали і гинули. Чесноти плекані в кожному національно-державнім ідеалі, як суспільна дисципліна, державний авторитет, мілітаризм, відкидали ся, як лахмітя. Міжнародне братерство, погодження народів, їх федерація, знищення національних границь — ціле сміття засад, котрими ще до недавна дурили собі голову упосліджені верстви суспільности, забуваючи про інстинкт самопомочи і самоохорони — стали доктриною, котрою мала жити нація, що хотіла собі вибороти самостійне існування! Традиції в нас були, але до них звертати ся забороняло

пануюче розуміння української ідеї, ідеї нової класи, що підносила ся з долу, котрій яко такий ніяких традицій мати не належало ся. Таке розуміння не лишало ся без впливу і на концепцію зовнішньої та внутрішньої політики. Нація — держава, котрої інтереси означують ся її географічним або стратегічним положенням, може входити в усякі політичні комбінації, як напр. Росія Александра III, що союзничала з республіканською Францією або Росія Леніна — союзниця Кемаля і Енвера. Упосліджена суспільна верства, що бореть ся за своє визволення в даній вже державі шукає тобі союзників тільки в інтернаціональним соціалізмі, в визвольних рухах рабів інших рас. В середині нації, що стратила колись свою державу могла стреміти до її відзискання, пригноблена суспільна верства мріє тільки про зміну режиму в уже існуючій державі. Сей класовий світогляд перенесла наша інтелігенція також в сферу своєї національної політики. На зовні се була політика кокетованя з космополітичними доктринами, опозиції „клерікалізмові“ та „реакції“. В середині — політика не будови, але революції. Відхрепуючи ся від держави, як від шовіністичної вигадки, ніхто з тої інтелігенції навіть не сунув собі голову над питанням, як має виглядати ся держава. В суті річі національного ідеалу інтелігенція не мала. Його заступав ідеал соціальний або інтернаціональний. Річ природна, що в таких обставинах чужий національний ідеал заступив місце власного, як за браком власного засвоював ся Провансальським політичний ідеал Франції. Спершу се був ідеал російської державности, потім — славянофільський або антінімецький, в остатні часи — ідеал „світової революції“ — всі з московською фабричною маркою. Під гіпнозою сего в суті річі московського ідеалу знаходили ся майже всі політичні течії на Україні. Поперше соціал демократія, що була копію російської партії тоїж назви, та котра, хоч працювала також серед селянства, уважала його за причепок, за таран, котрий має розчистити дорогу до соціальної революції пролетаріату. Ще більше перенята москвофільськими тенденціями була партія українських соціалістів-революціонерів, котра, з її соціалізацію землі була на Україні таким самим дивоглядом, якби були напр. торії в Франції або Якобінці в Англії або христіанські-соціалісти в Росії, і

котра зродила ся лише з невільничої психіки українського інтелігента, задивленого, як в сонце, в сліпучі московські бані. В супереч до соціал-демократії селянство було всеж для них самоцілю, але зі своїм бакунінським анархізмом і з російською „общинністю“ вони так само далеко стояли від него, як соціал-демократи зі своїм пролетароманством. Інші несоціалістичні течії, за малими винятками, (Н. У. П.) рівнож пливали в російським руслі.

Сі партії та течії різнили ся між собою. Одні, ліберали, робили величезне культурне виховуюче діло, були справжніми прапівниками, а не героями революційної фрази, але мимо того фактично звужували розмах національного руху, відбіраючи йому всякі політичні тенденції. Другі, соціалісти, підкреслювали політичність українства, одначе вистерігали ся надати йому самостійний національний характер. І перші і другі старали ся погодити українство з існуючим або з будучим російським режимом. Свідомости великого конфлікту Европа-Росія в них не було, тим менше, що сей конфлікт вступає в свою гостру стадію. Для всіх них Україна належала до російського світа, хоч і представляла певну його відміну. Голоси, звертаючі увагу на невинучу війну, на потребу використати її в інтересах нації уходили за голоси манянів коли не провокаторів. Ідея самостійности мала кредит тільки в Галичині, але й там се була лише фраза, повторювана на всіх вічах; скорше звичайне „умонаклоненіє“, як сказалаби Катерина, без жадного конкретного змісту, а головне зовсім непередумане і позбавлене розуміння конкретних шляхів для його реалізації. Опріч сего, ся вимога завше підпорядковувала ся гаслу „пролетарської революції“ (в соціалістів) або „зєддиненю нації“ (в несоціалістів). На програмі зовнішньої політики стояли гасла, перекладені з російського, як установчі збори, славянська федерація, тощо. На програмі внутрішньої політики — подібніж плякати з маленькими ледви помітними відмінами. Але сі відміни, як „автономія“, „сейм“ були розпливчасті, неясні, ніколи в агітації не акцентовані, аби могли стати центром, притягаючим увагу мас. Різко сформулованих національних гасел в нас не було. Тому національна українська ідея не могла внайти формули, що обєд-

налаб більшу частину населення країни, як українського, так і чужого. Неясність і москвофільство в програмі зовнішньої політики не могли прикувати до українства також уваги за-границі, як до можливого міжнародного чинника. При тім ся неясність не була, як дехто думає, „малоросійською хитростю“ для улегшення легальної акції. Вона була щирою і представляла собою скорше сю „малоросійську самоатверженність“, котру подивляла ще царця Катерина в наших дідах, що так легко захоплювалися чужими національними ідеалами. Немислимий хаос і мішанина зі селянського демократизму і соціалістичної диктатури, з міжнародного братерства і націоналізму, з патріотизму і славянофільської дурійки, хитання між „королем Данилом“ і світовою революцією, між визволенням нації та визволенням пролетаріату, між Костомаровим та Іловайським — ось що панувало в головах нашої інтелігенції перед війною і революцією. Не маючи ясного національного ідеалу, котрий моглиб протиставити російському, ставала інтелігенція під впливом національним мертвим чинником: активні, що щиро переймалися російським ідеалом, переходили до московського табору, пасивні, що не хотіли сего робити — кінчали провансальством. Провансальство і москвофільство — такі були два бігуни, до котрих йшла наша інтелігенція. Такими були два береги, між котрими, як човно без керми, шамотала ся скалічена політична думка українського інтелігента в остатні літа перед вибухом війни.

Велику частину відповідальности за пануючу в нас сентиментально-космополітську, москвофільсько гуманітарну ідеологію поносила людина, що і досі є головним вождем українського націоналізму. Чоловік, котрий своєю великою інтелігенцією і працьовитістю відіграв величезну роль в розвитку нашої політичної думки, чоловік, котрого вважають своїм учителем майже всі наші партії — Драгоманів. Річ природна, що Драгоманів має великі заслуги перед нашим поколінням та ніхто йому їх ніколи не відбере. Сі заслуги були — його колюча праця, його широка освіта і се, що він вперше поставив українство, яко питання політичне (що зрештою його епіхони так само скоро, як і ґрунтовно забули) та підкреслював значіння національних традицій. Але не відбіраючи сих вели-

чезних заслуг Драгоманова треба врешті раз ствердити, що цілим напрямком і духом своєї науки він приніс надзвичайні шкоди здоровому розвитку українського націоналізму. Сі шкоди випливали з трох засадничих ідей Драгоманова: з його космополітизму, з його нереконаного і старано обґрунтованого (але не обґрунтованого) політичного москвофільства, на котре він терпів, хоч як се не стараються заперечити його ученики, далі з його неясного розуміння суті національних конфліктів, нарешті з його дивного погляду на українство, котрий трохи зближався до погляду цілої нашої інтелігенції, що дивила ся на українство не то, як на націю, не то як на соціальну верству.

Вся наука Драгоманова була наскрізь пересякнута сим неясним і туманим космополітичним універсалізмом, гілий отруйний вплив котрого ми власне тепер відчуваємо на собі. На його думку всякий націоналізм повинен був бути поставлений „під контроль космополітизму“ („Листи на Наддніпрянську Україну“, ст. 17). Сей космополітизм уявляв він собі не все ясно. Раз були се взагалі „поступові європейські ідеї“, раз знова ближче не означений соціалізм, котрому, як він думав, робили уступки і англійські „міністри і консерватори“, і „німецький імператор і Папа“ (тамже, ст. 37). Провідної думки для громадської праці він шукає не в „почутях та інтересах національних“, але „в інтересах інтернаціональних, вселюдських“ (тамже, ст. 38). Через те він відкидає націоналізм, „а надто такий, котрий себе сам протиставляє людскости або космополітизму“. Він відкидає ненависть до других народів. Для него національність допускала ся тільки „в ґрунті і в формах культурної праці“, а „космополітизм в ідеях і цілях“ (тамже, ст. 38). Він був переконаний, що се дух часу, та що тепер скрізь в Європі „висунулись на перший план тенденції космополітичні або універсальні“ (тамже, ст. 109). Таке підпорядкування національного моменту моментові „вселюдському“, підхоплене, розпопуляризоване і звульгаризоване його учениками, а особливо нашою пресою в часі між першою і другою революціями, стчинило в молодій та кволій національній свідомості нашої інтелігенції неможливе спустошення. Перше всего через те, що звичайно йшли до нас різні „інтернаціональні“ ідеї

з Росії, а йдучи звідтіля були вони звичайно тільки маскою, що прикривала їх націоналістичну суть. Так було зі славяно-філством, так було з боротьбою проти німецького *Drang nach Osten*. Так було зрештою також з — „світовою революцією“. Всі вони, ці цілком, на пів і чверть універсальні або космополітичні ідеї, а в кожному разі далекі від „вузького“ націоналізму — були плащиком, в котрім з'являвся до нас заборчий імперіалізм Росії. Респект, з котрим, між иншим під великим впливом Драгоманова, стрічалися ці ідеї в нас і страх протиставляти їм націоналістичні гасла допроставив до повної безплідності політичну думку на Україні. Пересякнутий сими ідеалами, звикнувши після вкавівки Драгоманова ставити національні постулати під контроль космополітичних, мірив український інтелектуал всі завдання національної політики „інтернаціональним“, а на практиці московським, мірилом. Соціаліст роздирав програму самостійності, заміняючи „самостійну Україну“ — „дядьком Дмитром“, живцем відписуючи програму „укр. с.-д. робітн. партії“ з універсальної російської. В сій „універсальній“ програмі шукав він також розв'язання аграрної справи на Україні. З простолінійною лєгією ігноранта російський соціаліст ділив всю людськість на пролетаріат і буржуазію. Для селянства, яке особливої класи з власною програмою серед цих бігунів не було місця. Не могли знайти для него сего місця і наші соціалісти, загипнотизовані „універсальною“ ідеєю соціалізму, „котрому навіть Папа і германський імператор робили уступки“. Вони так само, як їх російські товариші впили багато мільйонів селянську масу на прокрустове ліжко соціал-демократії. З респекту до цих „універсальних“ ідеалів вагався український інтелектуал до останого моменту, навіть підчас війни, втягати в свої комбінації „клерикальну“ Австрію або „гогенцолернську“ Німеччину, не бачучи в своїй наївності, як чудово лучилися ці самі універсальні ідеали в Росіянина Плеханова з підтриманням династії Романових. З респекту до тих самих ідей звикли в нас взагалі ховати національний прапор всякою иншою, щоби лиш не „шовіністичною“, сино-жовтою, ганчіркою. Се раз виявлялося в обороні українського шкільництва сим аргументом, що се улегшилоб засвоєння „державної мови“; раз

в порадах домагатися не національної автономії, а тільки адміністративної, під полою котрої хитрому Малоросу вдалося б провести і першу (програма Драгоманова). А особливо величезну шкоду вирядив нам сей універсалізм Драгоманова через проповідь „братерства народів“, через боротьбу з ширенням „ненависти до інших нвродів“. Сама по собі чудова засада звелася на практиці до повного абсурду, бо в сей час, коли українська ідея мала перед собою важучих на її житті безліч ворогів, їй проповідувалася поміркованість і залишення ненависти, в сей час, коли одним фронтом стояла проти нас Росія нас переконувало, що сего фронту в суті річі нема та що проти нас тільки кучка „злонамерених личностей“. Сим ослаблювалося чуйність національної свідомості, сим її ошукано і приспано аби зненацька збудити в огні революції. Тоді зачалися, розуміється, несподівані відкриття: „несподіванка“ що до московського лібералізму, „несподіванка“ що до московського соціалізму і т. д. Стукали головою о мур, розбиваючи її до крові, там де сподівалися — братерського поцілунка. Коли українська національна думка щойно кривавим досвідом останніх років зачала приходити до правильної оцінки політичної, ідеології різних верств російського народу, до свідомості засадничої ворожості російського народу до українських домагань, то вина в сему в значній мірі паде на цих наївних ілюзіоністів, котрі свідомо прищеплювали нації віру в „вселюдські ідеали“, в „солідарність працюючих класів всіх народів“ і погорду до релігії ненависти.

Другим моментом політичної ідеології Драгоманова, котрий уявно відбився на формуванні нашого національного ідеалу — було його політичне москвофілство. Він правда, в супереч з його ученикам, (особливо з першою „Громадською Думкою“ і з „Радою“) бачив в українстві не тільки культурний а й політичний рух. Але цілі сего руху він розумів дуже вузько і вважав їх паралельними з цілями Росії, і в сій була його засаднича похибка. Вже тоді російські політичні мислителі, як Леонтев (котрого, м. и. і Драгоманів рав цітує) і инші, виразно формулювали своє відношення до Європи, в котрій вони бачили засадничого противника Росії. Вже тоді бачили вони в славянстві, а в тім числі і в нас, тільки поміст, котрий

треба „відевропеїзувати“, аби по ній перейти на підбій Європи. Вже тоді вони ставили російську месіянську мету так високо, що готові були зачекати з „визволенням“ Славян і з усуненням Турків з Європи, коли се повелоб до опановання Константинополя одною з великих європейських держав. Та Драгоманів сего не бачив. Він не бачив того, що бачили його російські сучасники, а навіть їх батьки: що унезалежнення якоїсь країни від Росії (України або Польщі) може наступити тільки при ослабленню Росії та при зміцненню Європи. Ненависти до Росії в него не було і сліду, а слова Достоевського: „кожний Росіянин, що став Європейцем не може не ненавидіти Росії“, напевне звучали для него абсурдом...

Таким самим абсурдом уважав він також політику сепаратизму від Росії, і то не тільки з тих причин, котрі він подає офіційно: що він, нібито не бачив „ніяких серйозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії“ (Листи, ст. 82), ніякої поважної групи, на котрій сей сепаратизм мігби оперти ся. Сі причини не були правдиві. Вже хочби тому, що розвиваючи свій програм перебудови Росії („Історія. Польща і великоруск. демокр.“, ст. 266) він проголошує ся: „ми не вважаємо можливим вдавати ся в розмови про те, хто властиво тепер може взяти ся за здійснення бажаної нам перебудови Росії, тим більше, що, правду кажучи, всі громадські елементи, що виявляли себе за останій час, і уряд, і революціонери, і земство дуже мало збуджують в нас оптимістичних сподіванок.“ Отже „правду кажучи“ Драгоманів навіть для здійснення свого програму (котрий він протиставляє сепаратизму) так само як і для здійснення сепаратистичного програму не бачив громадських елементів, на котрі можна булоб оперти ся при його здійсненню. Навіть в земстві — ні, в сім земстві, котре спершу він представляв, яко головну остюю своєї політики. Отже, „правду кажучи“ підстав для його політики перебудови Росії було так само мало (або так само багато), як і для програму сепаратизму? Чому ж він вибрав не другий, а перший. Тому, що в него говорив переконаний політичний москвофіл. Тому, що він відкидав програму сепаратизму не тільки через те, що нібито не було верств, на котрі можна булоб оперти ся борючі ся

за сю програму — він був засадничим її противником. Бо одна річ — не допускати можливости практично досягнути якусь ціль в даний момент, а друга річ — виставляти сю ціль як пожадану, хоч і віддалену. Як напр. від самого повстання соціалізму представляє сей останній соціалізацію средств продукції яко програму максимум, суспільні реформи, яко програму мінімум. Сі ріжниці дуже добре звав і сам Драгоманів, для котрого його програма демократизації Росії також була до певної міри програмою максимум. Він сам писав: „ми зовсім не думаємо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім політичним режимом. Ми знаємо, що се праця не легка і ризикозна. Тільки ж з того не виходить, щоб наші земляки мусіли держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім недостойно поважної людини. Треба раз на завше признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі“ (Листи, ст. 51). Отже, як видно, сам Драгоманів розрізняв дуже добре — виставлення політичної мети в програмі, і можливість в даний момент за сю мету бороти ся. Колиб він відкидав сепаратизм не засадничо, а тільки з браку сих груп суспільности, котрі моглиб в даний момент бороти ся за него, він сказавби всім противникам сепаратизму, парфразуючи себе самого: „ми зовсім не думаємо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з російською державністю, ми знаємо, що се праця не легка і ризикозна. Тільки ж з того не виходить, щоб наші земляки мусіли держати в тумані свої голови. Се вже зовсім не достойно поважних людей. Треба раз на завше признати, що серйозна праця для української маси неможлива, поки ми не відірвемо ся від Росії.“ Так мусівби сказати Драгоманів, колиб він не був принципіальним противником української самостійности, колиб він не хотів „держати в тумані голови своїх земляків“. Але він був принципіальним противником сепарації від Росії. Він навіть глузував з тої ідеї! „В принципі, — писав він, — не тільки нація чи племя має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно... Схотіли дві частини Апенцелю поділитись на осібні пів-кан-

тони і живуть собі так... То чомуб не то Україні, а навіть Миргородів і Сорочинцям не бути осібною державою! (Листи, ст. 43). Представте собі, що в таким глумливим тоні говорять про свій програм-максимум соціаліст, ви будете мати відповідь на питання: чи Драгоманів був тактичним тільки, чи засадничим противником української самостійності...

Розуміть ся, що в сім анархістичнім крузі ідей не могла знайти собі місця ідея державної суверености. Де причини ворожости Драгоманова до сеї ідеї? Причини були сі, що він уважав політичні інтереси України ідентичними з інтересами російського імперіалізму, і в сім, на мою гадку, лежить найфатальніша похибка сего, зрештою ясного і тверезого розуму, похибка, що мала для розвою нашої політичної думки найшкідливіші наслідки. Він був переконаний, що Росія „виповняла і наші національні задачі“, що „такими національними задачами були м. п.: увільнення нашої країни від насильства татарсько-турецького і від підданства польського“. Сю задачу мусіла виконати Росія, бо Польща була „державою балтійського басену, і через те байдужою до чорноморської справи“, Московщинуж тягла до сего моря Донщина, і тому сю нашу задачу мусіла виконати якраз вона (Листи, ст. 18). Тому і „присяга Богдана Хмельницького цареві восточному була актом не тільки натуральним, але й цілком національним“ (Тамже, ст. 20). Тому бачив він багато спільних інтересів між Україною і Росією, напр. право колонізації країн між Доном і Уралом (Чудацькі Думки про українську справу, ст. 94). Тому експансія російська на Полудню, переступаючи через труп самостійної України, довершила ся для него „на задоволення самої України, котра дістає тепер... береги Чорного Моря“ (Іст. Польща, ст. 23). В своїх фатальних похибках йде Драгоманів ще дальше. Він уважав ідентичними не тільки інтереси України та Росії, але й інтереси Росії та всего славянства! Він думав, що „Поляки все будуть іграшкою інтриганів, поки не злучать свої долі з долею інших Славян“ (Восточная палітика Германії і абрусеніє ст. 15) і уважав „зовсім природним, що німецько-мадярські інтереси знаходять ся в противенстві до російських і (sic!) славянських!“ Він був противником розкладу Росії та вважав „моральним обов'язком перед рідним

краєм (яким?) вказати на заміри дуже живлені в німецькій літературі на королівство польське“ (тамже, ст. 62). Українські експедиції на береги турецькі в XVI—XVII. віках — се для него початок „тої російської (sic!) історичної місії, за котру взяла ся Російська Імперія по прилученю України (тамже, ст. 86). Як бачимо, коли заходила мова про зовнішню політику, Україна в Драгоманова моментально розпливалася в Росії, котру він називає навіть „рідним краєм“ (!). Для него відірвання України і навіть Польщі від Росії засадничо недопустиме, бо перечать російському імперіалізму, котрий Драгоманів ідентифікує з українськими національними інтересами. По всім сказанім в перших розділах сеї праці, нема що доводити недоречність думок, що національні інтереси України можна нібито реалізувати не проти Росії, але з нею. Оправданн ідеям Драгоманова не можна шукати навіть в сім, що в той час російсько-український конфлікт не набрав таких гострих форм та що не можна було передбачати конечности боротьби з Росією. Об'єктивні підстави сего конфлікту були, була й наша історія, що вказувала на сей конфлікт. Історія, котра свідчила, що була в нас тенденція рятувати наш стан посідання на Чорному Морі в союзі з всіми иншими державами, навіть з тими самими Турками і Татарами, проти Росії. Але для Драгоманова сі тенденції не існували, для него, для котрого Мазепа і Орлик були не виразниками національних прагнень, тільки „виключними появами“ (Листи, ст. 17). Рівнож не розумів він, що переяславський акт був актом розпачі, котрий навіть його творцем мислив ся, як щось хвилеве. Не існували для него і свідчення самовидця сих подій, Серба Крижаніча, котрий знайшов на Україні велику „палітескую ересь, что жить под православним царством Масковским горше турецкой муки і екінетскаво рабства“. Мимо голосів самих Росіян, котрі товмачили російську імперіалістичну ідею, як знищення політичної ролі славянства, мимо цілої 300-літної практики російської зовнішньої політики, Драгоманів тримав ся своїх думок. Аргументація його була досить поверхова. Він думав, що як Росія, так і Україна були заінтересовані в посіданню чорноморських берегів (що було зовсім слушно), та що через те між обома народами виростає певна спільність політичних ідеалів (що було зовсім неслухно). Бо в

такім разі мусілаб існувати тожсамість національно-політичних ідеалів Чехії та Австрії, бо чеські королі все стреміли до берегів Адрії та Габсбургів, анектуючи Чехію та завойовуючи адрійське побережжя також, кажучи словами Драгоманова, „вишовняли і національні задачі“ Чехії?! Отже не булоб ніяких підстав для чеського сепаратизму, ані для югославянського? І тому „присяга Чехії Габсбургам булаб актом не тільки натуральним але й цілком національним“?! Даліше, в такім випадку і Бельгія мусілаб не так вже нарікати на німецьку окупацію, котра лишала неторкнутими осягнуті Бельгію „національні задачі“ — володіння берегами океана? Нарешті: сам Драгоманів узнає, що Польща була державою балтійського басену. Як Україна, котра з тяжкою бідом сама ледви могла утвердити ся над Чорним Морем, так і Польща над Балтицьким. Отже, парафразуючи Драгоманова, Росія завойовуючи сі береги, а потім анектуючи і саму Польщу — ділала також в національних інтересах Поляків, бо забезпечувала їм посідання балтійського побережжя?! Се значить доводити ідею Драгоманова до абсурда? Але вона є ним в самім założенію. Причина сеї засадничої похибки була ся, що коли дві держави, або народи, мають деякі спільні об'єкти в зовнішній політиці, то се веде не до їх союзу, як вчив Драгоманів, а до ривалізації, як вчить історія. Бо здобуваючи „для нас“ береги Чорного моря, Росія думала не о сім, тільки о своїх інтересах, о стратегічнім забезпеченню експлуатації України проти можливої загрози зі сторони Європи, і більше ні о чім. Як зрештою і Австрія стоячи міцною ногою на Адрії, дбала тільки про скріплення своєї стратегічної позиції в цілях тим більше успішного пановання на і тими самими Чехами та Югославянами. Драгоманів не хотів бачити, що під взглядом економічним російський імперіалізм привіз нас не до здобуття чорноморських портів, а до колоніального влизьку, а під взглядом політичним і культурним — до ослаблення відпорної сили нації та до політичної летаргії. Перша преміса Драгоманова, що Українці самі не зуміли здійснити свій національний ідеал, і тому мусіли з волею чи проти волі, прийняти поміч Москви, привела його до ворожості до всяких сепаратизмів. Ся преміса та ще його розуміння космополітизма, що змушувало його думати, що еволюція народів

в Європі вже переростає рамки державних організацій і стремить до Федерації. Такі були його і вихованого ним покоління ідеї, і тому, коли наша суспільність стала перед страшним завданням політичної організації українства, то не могла вона нічо иншого сказати, як повторити драгоманівську клятву на російську державність. „Сей напад Німеччини, — писала київська „Рада“ в момент вибуху війни, — загрожує великим нещастям нашому українському народу і нарід наш, як підданий російської імперії (що за горда мова!), стоїть перед очевидним і простим фактом: треба боронити імперію, треба обороняти свої дома, волю (sic!), своє добро“ (ч. 163, 20. липня 1914. р.).

Як бачимо, як се зрештою все буває, думки Драгоманова, що мали хоч позір аргументації, знайшли в його епігонів дуже просту, зрозумілу для кожного мужика сінтезу: ми піддані російській імперії, отже маємо її боронити і сю „волю“, котру в ній заживаєм... Се називало ся політичним ідеалом нації!

Ідентифікуючи політичні цілі України з цілями Росії, уважаючи їх властиво за одну політичну націю не міг зрозуміти Драгоманів і суті конфлікту між обома народами. Для него сей конфлікт не був суперечкою між націями, а відповідальність за русифікаторську політику на Україні поносив не нарід, а правлячі кола. Се не дало йому можливості виробити ясну програму національної політики, котра вся обмежувала ся для него боротьбою з режимом.

Коли ми захочемо ближше підійти до питання чому Драгоманів не бачив того, що бачили многі його сучасники — Росіяни, не кажучи вже про Європейців, то прийдемо до висліду, що спершу може видати ся навіть трохи парадоксальним. Отже причина політичного москвофільства Драгоманова була та сама, що й у галицьких москвофілів старої та новітньої дати (адораторів Брусілова в 1914. р. і — Буденного чи Денікіна в 1919. і 1920.) що і в заметеличених московським універсалістським дурманом українських соціалістів і в наших мужиків катерининської доби. Причина ся була: ставлення засади егалітаризму, інтересів соціальних понад національні і політичні. Думка властива всім політично нерозвиненим верствам і соціально незріжничкованим націям, а особливо їх інтелігенції, що безперестано плутала поняття нації з поняттям суспільної

кляси. Колись наш селянин думав, що цар принесе йому волю і тому готов був зректися всіх політичних прав за сочевицю економічних полекш. Його примітивна логіка не здавала собі справа, що навіть хвилювий економічний успіх в решті решт нищить націю, котра продає право свого політичного первородства, право самій рішати власні справи. Його логіка не розуміла, що зберігаючи се остатнє право, так сказати, право національної недоторканости, нація скорше чи пізнійше ліпше урядить також свої соціальні справи у власнім, а не в інтересі чужинця. Як відомо, гайдамаки, що кликали на поміч проти своїх панів царя, нимже були повернуті скоро в кріпацтво, і скоро переконали ся в хибности своїх сподіванок. Наша інтелігенція сего переконання ще не набрала. Не мав його і Драгоманів. Він, як і В. Антонович, глядів почасти на українську націю, як гляділа на неї наша інтелігенція перед війною: майже як на соціальну верству. В своїй сповіді, писав колись В. Антонович („Основа“ 1862. р. ч. I, ст. 94—95): „я перевертень і гордий з того, так точнісінько, як буду гордий в Америці, коли ставби аболіціоністом з плянтатора“. Огже, Поляки — се не нація, а плянтатори, Українці — також не нація, а невільняки, і одні і другі — просто соціальні верстви, що веуть між собою боротьбу. Трохи подібний погляд на сю справу мав також Драгоманів, котрий, як і Антонович, ставляв економічні і соціальні інтереси на перший план, жертвуючи для них ідеалом політичної самостійности. „Колиб я був Поляком, — писав він — я благословлявби небо, що остале польське повстання не вдало ся і в той самий час перешкодило завершенню системи маркіза Велепольського конституцію для Королівства Польського. І в однім і в другім разі Польща моглаб стати конституційною державою, в злучі з Росією чи ні, але з перевагою в представництві аристократії... котра ніколи не потерпілаб нічо подібного тому устрою селянського стану в Польщі, який запроваджено в 1864. р. московським урядом. А забезпечення мас народа — се такий здобуток для країни і національности, для котрого варто навіть багато перетерпіти“ (Восточ. Паліт. Германії, ст. 132). Який сенс сеї вражаючої своєю наївністю тиради? Її сенс — примат ідеї егалітарности над політичною свободою і національною незалежністю, ідеї, котра змушувала многих

Росіян тішити ся, що спроби „верховників“ в XVIII. в. обмежити царську власть не довели до нічого, бо „дворянський парламент“ також ніколи не давби волі селянам; ідеї, що дала початок легенді про „народного царя“, ідеї спільної всім політичним москвофілам від сосницького гайдамака XVIII. в. до галицького соціаліста XX. в. ідеї, котра змушує також деяких наших учених тішити ся, що Петро I. зламав українське панство; ідеї верстви, кляси, а не нації, ідеї східних паріїв, а не Європейців, для котрих навіть сурогати політичної свободи, самодіяльности дорозшії всякого щастя під деспотом.

Не потребує тут вказувати на нестійність аргументації Драгоманова, що нібито незалежна Польща не моглаб так скоро прийти до селянської реформи. Його твердження найліпше збивають ся такими фактами, як 1648. рік на Україні, або варшавська конституція 3-го Мая, котра, якби поверховно не розв'язувала селянське питання в Польщі, всеж таки ставляла селянина в ліпше положення ніж в котрім він був тоді в Росії. Тут важно сконстатувати тільки дивний факт, що Драгоманів був взагалі сторонником „народної монархії“, сторонником незріжничкованої суспільности без пануючих кляс, але зате з одним деспотом на горі, котрому не нині то може за сто літ, але захочеть ся ущасливити своїх підданих якоюсь великою реформою. Тепер на большевіцьких експериментах ми можемо переконатися до чого доводить така політика „просвіченого абсолютизма“, політика натхнення, що не спирається на політично розвинену і активну суспільність. Большевізм навчив нас бачити, в які форми виливаються в політично аморфних суспільностях соціальні реформи, коли по першім „вундеркінді“ (Александрі II.) не знайшло ся в 1917. р. другого, котрий міг би довершити діло свого попередника. Напевно ні в самостійній Польщі, ні в самостійній Україні, де, як скрізь в Європі з рудиментів політичної свободи повстала демократія, де нарід не стратив би політичної активності, — не довело сяб селянам так довго ждати на своє остаточне увільнення, як в Росії, бо аж до 1917. р. Драгоманів сего всего не бачив. Читаючи ще раз вже наведені цитати з него, так і чується за ними відгомін старої давно знаної ідеї: „нема визволення без Росії“. Ідеї з котрої зробилась ідеологія Росії — центра світової революції, Росії — визволительки народів, ідея російсь-

кого месіанства. Зіставляючи в одну цілість всі писання Драгоманова, відносять ся вражіння, що він справді був недалекий від цієї ідеї. Росія — для нього — здійснювала наші національні ідеали і соціальні ідеали польського селянства, а ворогами цих націй — були Туречина, Німеччина і Австрія вся Європа, та ще їх власні інтелігентні класи, ті самі отже, що й вороги Росії . . . Як се все знайоме, і як мало виграють ці ідеї в їх обоснованості навіть тоді коли в числі їх оборонців знаходимо Драгоманова! Не дивно, що з такими думками сумнівав ся Драгоманів хто ворог Поляків, чи московський уряд чи весь нарід? Не дивно, коли він думав, що „наклін до православія (себто пропаганда платних московських атентів — Д.) може послужити в Галичині якраз свободі совісті і поділу церкви від держави“ (Листи, ст. 30. та инш.). Куди може довести ясний зрештою розум, затуманений ідеями московського месіанства і космополітизму!

Сей космополітизм і туманий соціалізм, замість націоналізму, невміня поставити особного українського політичного ідеалу, плутанина ідеала національного з ідеалами суспільних верств і, в наслідок сего, неспосібність оцінити суть російсько-українського антагонізму — ось були найголовніші хибні науки Драгоманова, що були в значній мірі причиною умового каліцтва цілої нашої інтелігенції останніх двох генерацій. Недавно ювілей Драгоманова обходили, як ювілей пророка „нової України“. Тривожна ознака закам'янілості нашої політичної думки . . .

Зпахати відповідальність за ідейний сунбур, що панує в головах нашої інтелігенції на самого Драгоманова було б, одначе, неслухно. Бо його ідеї були зпопуляризовані і звужені цілою хмарою його епігонів, а в першій лінії чоловіком, що недавно став на чолі партії соціалістів-революціонерів, а перед тим з всею енергією підтримував віру в російський лібералізм і зневіру у власний нарід, та про котрого буде мова пізніше.

Не більше ясности і одностайности і в політичній ідеології виказав також український „Ульстер“ (Ульстер — англійсько-бритійська частина католицької Ірландії, її національна меншість, упертий противник сепарації Ірландії від триєдиного королівства). Ся наша „національна схизма“ скла-

дала ся: з російської мійської інтелігенції, безумовно по російськи буржуазно чи соціалістично настроєної, в своїй масі інертної; з жидівства та з чужого національно капіталу і великої земельної посілости.

Жидівство на Україні, як зрештою і скрізь, було на стороні пануючої нації. Може тому були глибші причини. Певна покровність жидівської та російської психіки: психіки обох народів, що досі залишили ся майже народами номадами. Такі покровности у владі Жидів і Москалів справді мають ся. І одні і другі такі самі буквоїди, одні й другі — страшенні догматики і формалісти. Перші — привязані до букви своїх святих книг, другі — вічно готові счинити суперечку задля хибного розуміння того чи иншого слова в Маркса, або задля полишення одного слова в титулятурі царя, як се робили посліди перших Романових, роблячи з того не раз навіть casus belli. Як Жиди, так і Москалі — в своїх власних очах „вибрана нація“, і коли майже всі жидівські партії приступили до більшовізму, то чи се не тому, що в крові цієї раси лежить месіанська ідея? В своїм гето вони чекали Месію на білих коні, поза гетом — бачуть вони його, як Блок, йдучого за червоним прапором. Обидва народи в суті річі ненавидять теперішнє життя та його втіхи. Обидва — надзвичайно ексклюзивні і се був ніхто инший, як жидівський соціаліст Юлій Урі, котрий за більшовізмом своїх земляків в Росії добачав той самий нахил до месіанства. „Треба мати, — писав він в сприяючій більшовікам Humanité (один з грудневих номерів 1920. р.), — треба мати справді зарозумілість моїх російських одновірців, треба бути переконаним, як багато дітий гето, що вони тільки сини Давида, що вони тільки посідають „правдивий закон“ аби мати нахабство говорити всім великим партіям: не увійдете до Інтернаціоналі поки не приймете спершу наші услівя і нашу тактику. Не кожний, хто хоче увійде в землю обіцяну, бо тільки чисті допущені туди. Треба спершу відчитати символ віри, сліпо йти за святим письмом, інакше лише здалека зобачите Сіон-Москву“. Зближення Жидів до Росіян ще пояснюєть ся їх любовю до скрайностей і не один Жид в нападі щирости признаєть ся, що Жидам, як нації пригніченій нема рації „чіпляти ся за сучасні форми культури, за сучасний, порядок життя“. Навпаки їх національний ідеал

веде скоріше в сторону „катастрофічних можливостей“, бо тільки катастрофічний перебіг історії зможе в найкоротший час принести жидівству повне національне визволення (Жидівська Трибуна, Париж, 2. VII. 1920. р., ч. 27).

Якби там не було, чи мої припущення оправдані, чи тільки гіпотетичні, одно певне, що жидівство на Україні, як свою месіанською філософію, так і своїм русофілством, так і своїм космополітизмом (наслідком розпорошення раси) мусить ворожо ставити ся до української національної ідеї.

Іншою була позиція вищих верств українського Ульстера. Капітал, мимо деяких націоналістичних тенденцій, що виявили ся перед війною, був чужий ідеї української державности, але при відповідній політиці, опозиції сій ідеї не робив би. Земельне панство мало за собою великі національні історичні традиції. Відгомін котрих чутно ще навіть в XIX. віці. Сі традиції тили ще в деяких родах, як в спольщених, так і в змосковщених, навіть за наших часів, але в великій своїй частині наше земельне панство було цілком полонене російською державною ідеєю. В сій його ворожій українству позиції укріпив його також новий український рух, котрий виступав в першій лінії, як рух соціальний, не дбаючи про створення державної ідеології, в котрій знайшло ся місце — нехай під суворими умовами, але для всіх клас суспільности. Такий український рух, в котрім наше панство бачило лише „гайдамачину“ не міг стати притягуючим центром навіть для найбільш ліберальних і українофілських верств вищої земельної аристократії на Україні. Ся тенденція українського руху, що не потрапив стати відразу на державницький ґрунт, скріпила і без того ясно виражені москвофілські симпатії Росіян на Україні, а Поляків — заморозила в їх „неутральности“. Многі готові були погодити ся зі знищенням Ульстера, але ні в яким разі зі знищенням самих ульстерців, кожної їх ролі, навіть співробітництва в публичнім життю.

Так мала ся справа з суспільними елементами на Україні в 1917. р. Маса селянства спрагнена соціальних реформ, але під ваглядом політичним консервативна, ксенофобна, ворожа всяким космополітичним і „гуманим“ гадкам. Національна схизма — неввіруча в свої сили, загрожена соціальною і національною революціями, але інертна і готова на компроміси; національна інтелігенція — пливаюча в своїй більшості під

прапором непродуманого, сино-жовтого соціалізму, далека від яких будь мрій про власну державу, з увагою скерованою виключно в сторону соціальної революції, антимілітаристична і, як се не звучить парадоксально, позбавлена всякого революційного розмаху, бодай в особах своїх вождів.

І се в той момент, коли славянофільство, германофобія та „американізація“ Росії — ідеї, що мали зліпити різні народи Росії в одну російську націю, з одним політичним ідеалом, — одна по одній банкрутували, коли об'єктивні умови і удари зовні категорично вимагали на „окраїнах“ падаючої імперії повстання нових власних центрів політичної волі!

Зачав ся період шукання наосліп, неясних поривів, хаотичної організації сил, без означеної мети. Період надання певних форм стихійному піднесенню мас, що йшли здійснити об'єктивну вимогу часу: створення нової київської держави. Період так званого національного будівництва.

VI.

Політична нікчемність російського елемента на Україні, як що до числа, так і до якості, зробила се, що з вибухом революції, в дуже короткий час влада в краю, оскільки в сі часи взагалі можна було говорити про владу, перейшла до української інтелігенції. Люди, котрі до ідеї української державности відносили ся, як до гасла контр-революційного, котрі готові були орієнтувати ся на всякий російський фронт: війни з Німцями, революції, а ніколи на фронт національно-український, сі люди попали в трагі-комічне положення — будувати національну державу. Розуміючи під націю раз пролетаріат, раз „трудове селянство“, раз знова „трудящий нарід“, до котрого в виді великої ласки з поміж інтелігенції допускали ся лікарські помішники, — більшість сих людей, ділетанти з виховання і демагоги в душі, льогічно прийшли до висновку, що будувати їх державу, під котрою розуміло ся щось в роді центрального комітету партії, можуть тільки сі, хто уважав себе за представників сего мітичного „трудящого народа“. Монополь державного будівництва дістав ся отже до рук соціалістів, а що елемент справді державно-творчий і вправлений, неділетантський і недемагогічний знаходив ся тільки в рядах „буржуазії“, котру треба було прецінь стерти на порох, то

ділетантство і демагогія стали паспортом кожного кандидата на державний пост. Розуміють ся, страх за буржуазію, що притягнута, до роботи, могла киришити, не гравби великої ролі в людей з большевіцькою енергією. Але власне сего бракувало нашої інтелігенції, напханій туманами універсалістськими ідеалами і драгоманівським страхом перед всяким насильством і терором. Боючи ся сеї буржуазії більше як ся остатня її, наша інтелігенція відкинула всяке співробітництво інших груп. Як в Щедрина в „Современной іділлії“ була корпорація „странствующих палководцев“, котра скоро знайшла „применение і в других ведомствах“, так повсталала з соціалістичних партійників в нас „корпорація странствующих палітків“, що одні мали монополію на ведення державних справ. Скоро до сеї корпорації будь що будь патріотів прилучила ся плеяда нових людей, ново-навернених грішників. Як колись до Січі, збігали ся під новий український прапор люди різних переконань, сумнівного минулого, необмежених апетитів на будучину і нічим незахитаної віри в своє провіденціальне для України значіння. Як сих, що йшли до Січовиків, питали ся тільки чи вірують в Святу Тройцу, так і ново-навернених питали ся лише чи вірують в соціалістичне Євангеліє і до якого соціалістичного „толку“ належать. Тоді Сезам отвірав ся і корпорація українських політиків заповняла ся різного рода парвеню, що приносили з собою всі додатні та уємні сторони сеї симпатичної породи людей: неперебірчивість в средствах, карєрєвництво, зарозумілість „случайних людей“, манери *poivreux riches*, і почуття особистої гідности „з Івана пана“. Попри ідейних і старих Українців виринули люди, котрі в упорядкованих „буржуазних“ державах звикло сидять не на лаві міністрів, а на лаві обжалованих. Але вони вели свої інтереси, не оглядаючись на боки. Українська суспільність була за безкритична, поже до вождів корпорації „странствующих палітків“, то вони на всякі рекримінації мали стереотипову педринську відповідь: „мераавец, но на правільной стезе стайт“, що в данім випадку значило: „але належить до соціалістичної партії“. Многі офірєвали свої послуги нації, але вони були або „буржуа“, або „Поляки“ (себто не православні) або аристократи, що носили якесь славне в нашої історії ім'я, як перший український посол при Вати-

кані, як голова галицько-української церкви або, як останній тетьман. Таких ненавиділо ся найбільше, ненавиділо ся з цілою злостію жаби, що не могла стати волом, з ненавистю нових богачів до старого пана, котрого інтелігенцію і всяку иншу вищість над собою вони в глибинах своєї душі мусіли признавати. Маса робітників не знаходила доступу до „корпорації політиків“, бо, як вже сказано, не були соціалістами. Се не значило, що в слово „соціаліст“ вкладав ся якийсь певний означений зміст. Далеко від сего! Соціаліст міг виробляти скоки, котрих позаздривби цірковий блазень: нині, разом з „Новим Временем“ виступати в обороні російського імперіалізму, завтра — тримати „революційний фронт“ з Керенським, позавтра — як провідник українських комуністів або ес-єрів, пропонувати свої послуги московській Чрезвычайці, що працювала Україною, далі знов каяти ся перед „всем честным народом“ в своїх похибках, передполуднем — бути на утриманню військового міністерства одної з „імперіалістичних“ держав, пополудни міністром республіки. Все се міг робити соціаліст і мимо сего лишати ся соціалістом. Як той самий цірковий блазень, чи коли „виступав“ з обличчям насмарованим крейдою, чи рожевою пудрою, все лишав ся тим самим блазнем. В усіх сих хитанях в одиниць, вже публично розшифрованих, безперечно грало ролю розумовання Дона Базіліо Бомарше, котрий все був прихильний тій стороні, що мала *des arguments irresistibles dans ses roches*, в многих грали ролю амбіційки людей, що не могли дарувати своїм політичним противникам, що сі, а не вони, віхали або збирали ся віхати або думали, що відуть до української столиці на білих коні. Але в маси партійників головною причиною їх хитань був застрашаючий брак всякого політичного ідеалу і свідомости метод до його реалізації, подруге — повне неуміння передбачати події та на підставі комбінацій виводити лінії своєї політики. Кожний з них міг докладно довести, чому для робітництва потрібні вісім годин праці, але як практично перевести сю реформу, аби не потерпіла видатність продукції, — не знав ніхто. Що вся земля мусить відійти до „народа“ — знали, але як зробити, щоб не пішла в нівець ціла земельна господарка і повязаний з нею промисел — не мали найменшого поняття. Знали, що армія — се „збраря в руках кляси експлоататорів“, в копій-

кових брошурах читали, що її треба замінити на „міліцію“, як се мусіло бути в кожному шануючій себе „соціалістическом атечестве“. Але, як зробити, щоб ся міліція фігурувала не тільки в партійній програмі, але була здібною до оборони краю, яко дисциплінована сила — про се ніхто не мав поняття. Знали, що „буржуазна фінансова система“ збудована на „визиску працюючих мас“, але як видумати таку нову систему, щоб не ахнули ні спеціалісти, ні ляки — сего ніоден „товариш-міністр“ не знав. Всі, навіть запитані зненацька в сні, могли дати моментальну і нехибну відповідь про се, що, де, коли і як треба руйнувати, але нікому не був ясний проект будови. Не було також її пляну. Сей плян не повстав навіть тоді, коли з права на ліво і з гори в діл краяла ся політична мапа Європи, коли над Росію вже висіла смерть, коли в кривавому хаосі війни падали тисячолітні держави і вставали з мертвих напів забуті народи. Навіть в сей момент світової катастрофи вагала ся наша інтелігенція виступити з ясним і власним національно-політичним програмом. Вона се зробила, але проти волі, пхнута масою і подіями. Мимо страшних лекцій революції не хотіла інтелігенція розуміти суті російсько-українського конфлікту, бо соціалістичний мозок відмовляв ся розуміти таку річ, як конфлікт двох націй, двох рас. Він знав тільки боротьбу кляс, всякаж боротьба між народами, що повинні прецінь любити оден другого, була певно сатанською грою „визискувачів“ або фортелем „тайної дипломатії“. Сі примітивні погляди, переплітаючись з закоріненням майже в кожного інтелігента москвофільством привели до сеї політики угоди, що характеризує весь розвиток подій на Україні навіть в сей час, коли вона була в стані війни в Росію. Навіть проголошуючи самостійність, наші сціалісти не могли відірвати ся від думки, що справа України тісно звязана з справою Росії, з котрою вона має — як се думав і Драгоманів — одні й ті самі зовнішні політичні інтереси: боротьба з німецьким „посуваням на Схід“ підчас війни, „спільний революційний фронт“ за Керенського, „фронт світової революції“ — за большевиків. З Росію могли ми сперечатися і навіть воювати, але коли ходило о Європу, о Польщу, або о „антантський імперіалізм“, тоді ми виступали разом в Росію. Тоді наша суперечка з Росію була — „домашнім спором“, („старий спор Славян между

сабою“), до котрого чужинцям було зась і котрий на всяку інтервенцію зовні міг не в одного нашого соціаліста викликати патріотичну відправу подібну до „клеветникам Росії“ Пушкіна. Ті немогі моменти, коли наші правлячі круги отверто та ясно виступали проти Росії треба завдячувати не свідомому пляну, а, як пізнійше побачимо, або енергії більш ясно видючих одиниць, або частійше, упертому натискові мас, котрі пхали москвофільську інтелігенцію в антіросійським напрямку. Самійжеж інтелігенції ходило не стільки о боротьбу з російським народом, як о боротьбу з режимом або навіть з його хибами, з незначними дефектами, зрештою досять доброго механізму: спершу з непослідовністю російського конституціоналізму, далі з нещирістю Керенського, потім „похибками“ большевицького централізму (як давнійше з „похибками“ царського централізму на Україні), о боротьбу з „чорносотенщиною“, з „пятаковщиною“ і т. д, а ніколи з Росію, яко такою. Доводило ся, що український конституціоналізм (автономія) ні скільки не суперечить російському, українське „радянство“ чудово дасть ся погодити з російським советізмом. Взагалі — що українська державна ідея дуже легко дасть ся зреалізувати в порозуміню з російською, а не проти неї. Ся наївна віра і брак власного політичного ідеалу привела до сеї політики зігзагів, і гопсання, котра так характеристична для нас, до політики сидження між двома кріслами або скаканя з одного на друге, про котру буде мова пізнійше. Подібно зігзагувала також наша внутрішня політика. Так як на вні не знали, на яку силу треба оперти ся, так не знала інтелігенція наша, на якій клясі в середині країни мусить вона будувати свою силу. Зачали ся безконечні гопсання і тут, які робили вражіння, що нашою політикою керує пара особистостей, котрим щасливий випадок дозволив втікти з дому божевільних. В парі з тою нерішучістю що до цілий їх політики, йшла нерішучість і що до її метод. Тут було безконечне хитання між революцією та угодою, між політикою революційних жестів і таємних переговорів в передпокоях, при чім революцію ніколи не мислилося як національну, а переважно, як соціальну, що ще більше затирало границю між нашою та російською політикою. В обох випадках — і в пляні політичної роботи, і в методах звикло йшли на помацки шарпаючись з одного кінця в другий,

не ведучи маси за собою, але йдучи за нею. Глибшою причиною сего всего було безпорадне невміння передбачати події. В нас не передбачали світового конфлікту, ні еволюції московського лібералізму в сторону імперіалізму, ні націоналістичного підкладу більшовізму. В наслідок сего будували політику не на схоплених тенденціях політичного розвитку, тільки на натхненню, на політичних плітках, на заявах Савінкова або Раковського, приходячи від них в телячий захват — аж до нової блямажі. Все се приводило до якоїсь простітутції думки, котра робила для чужинців неможливим розібратися в нашій політиці. Одна й та сама особа, одна й та сама часопись могла протягом найкоротшого часу змінити свою політичну фізіономію без найменшої видимої причини, без того, щоб в політиці наших сусідів зайшло щось таке, чогоб не можна було бачити ще вчора. Самозакоханість сих „політиків“ доходила до того, що гримнувши в брудну калюжу, до котрої вони летіли, як до чистого озера, вони ще глузували з тих, що за двадцять кроків бачили в калюжі калюжу і не потребували в ній аж вилежувати ся, щоб пізнати, що се не прегарне озеро. Хаос думок, брак ясного ідеалу і метод політичного будівництва, страшена революційність на словах і наївна угодовість на практиці — такі були характеристичні риси нашої офіційної політики останніх літ. А поза нею йшла власною дорогою політика народніх мас, уперта, з інстинктивним, але завше вірним розумінням своїх цілей і метод до їх досягнення, недовірлива, чужа всяких змін, оперта на почуття великого расового антагонізму і своїх правдивих, невидуманих всякими „есами“, класових інтересів. Коли під натиском мас, окремим енергійним одиницям удавало ся хоч на хвилину привести в координацію з бажаннями сеї маси офіційну політику, результати були блискучі. Колиж або під впливом ходу подій, або втручення соціалістичної інтелігенції, сю координацію загублено, наступав знов кавардак, котрому не передвиділо ся кінця.

Але спочатку сего не було видно. Спочатку, в медові місяці української свободи, в мартові дні 1917. р. про се не думали. Се була доба руйнації, себто доба, до котрої українська інтелігенція ніби була створена. Одріч того, під впливом рішучого настрою мас, вона не сміла вести соціалістичної полі-

тики, виступаючи тільки, як оборонця демократії. Так їй вдало ся стати в Центральній Раді каліфом на годину, стати на час нібито керуючим органом революції. Несподівано для неї самої. Зізди селянський, військовий, національний оден по однім виносили довіря до Ради. Політика, якої вони від Ради домагали ся була політика національна і революційна. Такі домагання, як творення національного війська, скликання Українських Установчих Зборів, ставлені організованими українськими масами, були виразом волі нації створити з Києва осібний центр політичної волі, незалежний від Росії, подруге — створити сей центр самовільно, не оглядаючись на петербургський уряд, котрий ще до того сидів дуже не міцно, zagrożений всякими заповідженими і незаповідженими револютами. Для політика, що будував свою тактику на тенденціях хвилини, завдання, здаєть ся, було ясне; поглиблювати розбуджений „національний шовінізм“ і ввести назріваючий конфлікт в рамки конфлікту Україна-Росія, звязуючи міцно політичні та соціальні гасла національної революції. Далі, робити революцію — революційним шляхом. Але Центральна Рада сего не зробила. Рвати в російським урядом вона не хотіла, бо до самостійности відносила ся так само неприхильно, як і Росіяни. Ще менше хотіла вона „ослабити єдиний революційний фронт“. Бодай такий погляд має знаний український історик Поприщин, що недавно випустив трохтомовий твір про відродження нації. „Ми одразу, без вагання, без торгування повірили в революцію“ (гл. т. I, ст. 42), запевняє нас з обеззброючою наївністю автор книги, в котрій несмачна вульгарність стилю успішно конкурує з грубою примітивністю думки. А коли хто вірить комусь, як він може з ним бороти ся? „Зразу одпали всі інші способи увільнення, всі орієнтації на зовнішні ворожі Росії сили. Український сепаратизм тоді помер“ (яка шкода, акурат перед тим, як йому треба було вродити ся!). „Ми (себто Поприщин та його близькі) так щиро, так безоглядно були закохані в свободолобність руської демократії“ (т. I, ст. 42, 43), як розміряний мартовський—Українець. „Щож до самостійности, то її навіть уважали небезпечною для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всієї Росії“ (ст. 44), і борони Боже, повалити свободолобного вожда нової Росії — незрівняного декляматора Керенського. Правда, воля

народа виявляла ся величаво, але „стотисячні маніфестації“ всеж таки не зовсім переконували! — „Хто його зна, а може се так собі, а в дійсности українство то є собі купка інтелігентів, яка гвалтує, робить шум і лякає спокійну совість чесного російського демократа?“ (Ст. 67.) Сумнів був поважний і свідчив про глибоку віру українських соціалістів в українську справу. Опріч того, як було йти на перебіг? „Ми ж не мали до того ні матеріальних, ні духових сил. Військо, отой штик, яким нас погрожували ще раз знищити (і котре, додав від себе, за пару місяців розлізало ся як руді миші по своїх хатах), було не нашим, хоч може частками і складало ся з українського елементу. Вся адміністрація, всі органи управління (котрих, знов додав від себе, також за пару місяців розігнала на чотири вітри нова большевіцька революція) були також не наші“ (ст. 91). Правда, маніфестації та все нові величаві маніфестації йшли своїм порядком, але „ми“ старали ся ввести їх в льояльні рамки. Тому, коли зійшов ся всеукраїнський національний візд 5—7/IV. 1917. р., то першою найбільш невідкличною справою соціалістичної інтелігенції було доводити „стурбованим Росіянам, що конгрес зовсім не має на меті проголошувати себе Установчими Зборами і брати державно-політичну владу в свої рука“ (ст. 90), а щоби заманіфестувати льояльність конгресу, до Тимчасового Уряду і Росії, то його голова, а теперішній президент партії ес-ерів „поцілував представника уряду Суковкіна“ (ст. 97—8). Розбурхана маса могла лише під впливом „шовіністів“ попусувати сю ідію, і тому Центральній Раді, себто тимже „нам“ нічо не лишало ся, як для рятунку Керенського, — pardon! революційного фронту, робити революцію з чорного ходу та йти на переговори з Тимчасовим Урядом. Правда, як запевняє нас вже цитований Поприщин, тоді вже совети були сильнішими за уряд, і „влада дійсно була в руках не уряду, а совета, бо совет спирав ся на озброєні військові частини, на революційно рішучий пролетаріат, а правительство тільки на піддержку того самого совета, та й то з умовою, „остільки-оскільки“ (ст. 155), але мимо того соціалістичні представники відродження України виїхали до Експеленції Керенського, щоби представити йому „українські жалі“. Що робити? Льокайський кодекс моралі має свої правила — і „коли відродження нації повинно добу-

вати ся крім усяких інших способів і пониженням, і соромом, то українська демократія (себто — „ми“) щедро заплатила, як усієї російської нації, так і її найпоступовішій демократії“ (ст. 157). Хто сказав А мусить сказати Б. Хто цілував ся з Мілюковим і Суковкіним, мусів цілувати і Керенського...

Як перед парським урядом, котрому вона доказувала, що запровадження української мови в школі улекшить завоювання „мови державної“ і зробить з Українців льояльних підданих, так тепер благала „українська демократія“ Тимчасовий Уряд піти на деякі уступки, щоби „ся стихія (українська) стала найвірнішим, найбільш одушевленим чинником волі Росії!“ (ст. 163). Ах, се були ще шасливі дні першої любові, коли соціалістичні противники українського сепаратизму офірували свої послуги не „світовій революції“, не „ділу пролетаріата“, а просто на просто — Росії! Перед її волею, обіцяли вони, клячатиме вся вдячна українська нація, революційний порив жотрої „ми“ всіми силами старали ся загальмувати.

Так стало ся, що замість надати сій волі, що шукала чину, ясну мету, „ми“ звернули ся до Тимчасового Уряду (дні котрого були вже почислені), з петицією, суть котрої була: сподіванка (не домагання!), що „Тимчасове правительство висловить в тім або иншій акті принципіально (тільки принципіально!) своє прихильне відношення (не волю законодавця, а тільки відношення!) до сего постуляту!“ (автономії) (ст. 164). Мова гідна революційної демократії що, счираючись на розбурхану масу вела від імені сеї маси переговори з засудженим вже на смерть буржуазним урядом! Така гідна, якби се була не петиція Центральної Ради, а суспілка Союзу „Визволення України“ до цісаря Вільгельма, інших німецьких князів і — німецького народа, „прийти і володіти нами“. Але може се була тільки дипломатична форма, за котрою, в разі відмови, була приготована инша? Ні, ніякого страхіття ми не домагали ся. Ми тільки скромно хотіли, щоб правительство... висловило... своє прихильне відношення... Тільки принципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви імено до автономії України ставте ся „прихильно“. Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба ждати здійснення сего постуляту, не вирішайте його навіть тепер не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви „прихильно ставите ся“ (ст. 166)... Така

автентична інтерпретація революційного кроку революційної української демократії... Наші предки, хочби ті, що в катеринівській законодавчій комісії домагалися того самого постулату, вели трохи гіднішу мову. Але вони не були соціалістами, їм не треба було рятувати революційного фронту, їх положення було легше. Хоч переслідування, на котрі вони себе наражали були поважніші від сих, котрим підпалиб соціалістичні делегати Ради, колиб захотіли промовляти до Тимчасового Уряду мовою, відповідаючою, коли не товаришівській то загально-людській гідності. — Перші наслідки демаршу були такі, що його в Петербурзі просто не зрозуміли. Тимчасовий Уряд не міг собі просто представити, що в такий момент, момент практичних дій, знайшлися люди, які приїхали з Києва до них займатися теоретичними дискусіями і прохати, щоб видано принципову декларацію про автономію. В Петербурзі питалися „який розмір сеї автономії уявляє собі Рада? Які права, які обов'язки, які взаємовідносини між автономною Україною та Росією?“ (ст. 166) і т. д. На се делегати Ради відповіді не мали, бо ніякого проєкту автономії з собою не мали. Дискусію довелося відпочити. Тимчасом, власне, тепер більш ніж коли будь-моглаби стати Рада на революційний шлях. Бо ніколи, як тепер не була українська маса готова вступити на сей шлях. Селянський зїзд, що якраз в сей час радив в Києві, готов був на крайні кроки. Справоздання делегації з її подорожі „викликало таке обурення, що воно перелялось через край і заляло навіть Центральну Раду. Для чого, навіщо вона посилала делегацію випрохувати милостий від сих віковичних ворогів нашого народу? Не проханнями, не переговорами, не справедливою треба з ними балакати, а кулаком!“ (ст. 174). Подібний настрій був також серед учасників II. Військового Зїзду: „піднесений, розпалений, рішучий, який не раз вибухав у гострих пропозиціях, промовах і вигуках на адресу Уряду“ (ст. 200). Зїзд навіть ухвалив „Центральній Раді в сій справі (автономії) до Уряду більше не звертатися, а негайно приступити до твердої організації в краю... себто до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу“ (ст. 202). Разом з тим настроєм все яркіше виявлялась безсиласть уряду, котрий не хотів балакати з Радою в той час, як сам був безсилый зреалізувати заборону Укра-

їнського Військового Зїзду, котрий мимо сеї заборони вийшов ся. Але мимо сего Рада не відразу вступила на шлях, котрий їй вказував і настрій людности і безсиласть уряду. Вона роздумувала над тим, щоб сталося, колиб революційний рух в широких розмірах удалося викликати. Се можна булоб зробити, отвираючи напр. фронт і зеднуючи собі популярним гаслом мира військо, на котре потім можна булоб опертися в боротьбі з російським урядом. „На се ми мали досить сили. Обурене національне почуття українських воєнків... допомоглоб нам. Миб зруйнували фронт. Але що далаб нам і всій Росії така акція одчаю? Розгром російської армії? Відновлення Гогенцолернами дому Романових?“ (ст. 192). Аргументи, котрих не злякалися більшовіки перелякали на смерть українських патріотів „всєї Росії“ і змусили їх до поміркованости. Тим більше, що „національна організація війська була під той час потрібна не як технічна, фізична, чисто військова сила, а як моральна, як ще один доказ нашої дозрілости“ (ст. 139). Полуботківців відправлено на фронт, а Рада вживала всего, „аби не внести серйозного заколоту уряду демократії“, аби стлунити новий порив до формування національної української армії. Тай се було цілком логічно. Бо нащо була потрібна ся армія в боротьбі з уюханою російською демократією, коли „ми“ мали за собою „справедливість, правду, совість, цілу купу гуманітарних ідей, виводів науки, здорового розуму“ (ст. 90), до котрих не моглаж лишитися ся глухою російська демократія!? Для маси не Петербург, а Київ став вже фактичним центром, до котрого летіли її думки та її воля, тоді як над „нами“ північна столиця тяжила ще тяжкою зморою, немовби її збудовано не на запорожських кістках, а на твердих черепах української соціалістичної інтелігенції. В сей переломовий момент „ми“ справді дали „ще оден доказ нашої дозрілости“!

Самочина організація армії, самовільна політика в справі миру і отверте опертя на революційні маси проти цілком захитаного вже і підмінованого уряду — ось була тактика, що сама накидала ся бігом подій. Се була тактика національно-революційна, і тому власне Рада її — не вибрала. Замість національної тактики вона мала соціальну, замість революційної — угодову. Та й звідки мала взяти ся в сих людей сама ідея національної революції, коли майже ніхто з них не розу-

мів українсько-російського противенства, як конфлікту між-національного? Коли винуваті за сей конфлікт спихали вони на режим або злу волю кількох одиниць? Коли директивою для наших політиків була прецінь „воля Росії“, коли їм треба лише переконати своїх панів, що створення осібногo центру політичного в Києві інтересам Росії ні скільки не суперечить? Коли їм ходило не о боротьбу з російською демократією, але о союз з нею, коли кликання помочі в чужинців було „зрадою Росії“, коли на їх думку великими подіями мали керувати не великі, зроджені моментом, кличі, що порвалиб за собою маси, а млява мішанина революційно-москвофільсько-соціалістичних ідейок, приправлених „загально-людським“ сентиментальним космополітизмом? — Отже Рада рішучо стала на шлях компромісу. А що зовсім ігнорувати незадоволення мас не було можливо, то рішили спинити ся на півдорозі. Першим дороговказом на сих манівцях, по котрих судило ся блукати Раді аж до її упадку, був її перший універсал — „рішучий крок“, на котрий проти її волі штовхнули Раду радикально настроєні маси. В сім маніфесті не розриваючи з російською державою, не відділяючись від „всієї Росії“ признаючи над собою власть неіснуючого російського парламенту і більш ніж проблематичних Російських Установчих Зборів, і запевняючи, що „нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю“, заявляла Рада, що хоче сама збудувати автономний лад на Україні. Не для того, щоби се було святим правом нації, а тому, що „нас привеволено“! Такою мовою говорила установа, на одно слово котрої „сотки тисяч Українців, які були в армії, готові були на найбільші жертви“! (ст. 226). Разом заявила ся декларація про Генеральний Секретаріат: тумана, довга, благородна і сентиментальна, без ясних гасел, без ясно вираженої волі сі гасла перепропадувати в житя. — Мимо сего на оден момент здавало ся, що зрештою вдало ся революційним масам зіпхнути Центральну Раду з її угової позиції. Показало ся інакше. Переляканий уряд пішов на переговори, і Рада, котра щойно ухвалила самовільно творити правно-державні підстави політичної конституції України, — згодила ся на се. О, „ми“ не були такі дурні! „Ми“ знали... „що переговорами та угодою з урядом ми охолоджуємо температуру самочинності і революційності мас, що вводячи в „казьонні“ норми нашу боротьбу,

ми самі себе знесилюємо (ст. 275), все се „ми“ знали. Але на жаль се знав також центральний уряд! Так обидва противники, „буржуазний уряд“ та українська „революційна демократія“ рішили сісти при мировім столику, що й скінчило ся ганебною угодою та другим універсалом, в котрім Рада „рішучо відкидала проби самочинного здійснення автономії України (до котрого кликала вчора) до всеросійських Установчих Зборів“, признавала себе не органом революційного народу, але Тимчасового Уряду, і відмовляла ся від творення національної армії. Звичайно, що з подібними представниками „революційної демократії“ російський уряд не потребував вже церемонити ся. Угоду зломлено, а замість неї Центральна Рада отримала (4./VIII. 1917. р.). Інструкцію Генеральному Секретаріатові, котра обмежувала власть Ради, зменшувала кількість секретарів, відбирала Україні кілька найліпших провінцій та, після компетентного пояснення українського автора угоди, була „цінічним, безсоромним і провокаційним зломаням угоди 16. Мая — отвергим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки“ (ст. 319 — 320). Остатнє було зрештою неправдою, бо Тимчасовий Уряд зовсім не потребував сих здобутків видирати: з грацією люкаря принесла їх йому сама українська „революційна демократія“ в особі її вождів, як офіру на вістар єдиного російського революційного фронту! Даремне робітничий зїзд, що радив саме тоді в Києві, обіцяв своє повертя Раді, даремне „з усіх кінців України посилались протести проти поділу єдиного народу, проти шматування національного тіла“ (ст. 48. II). Даремне „в оден голос кричали Ген. Секретаріатові: „беріть владу в свої руки! Та будьте ж сильні, тверді, будьте справжнім Урядом!“ (ст. 55. II). Даремним мemento була большевіцька революція в Петербурзі, що показала навів безсилість Уряду, перед котрим збирала ся компромітувати себе Центральна Рада, даремні були розумовання, що „наша згода на інструкцію виявить і перед Петербургом і перед нашими масами нашу слабість, що поділає на маси пригнічуючо, а на Уряд підбадьоруючо“ (ст. 333). — Рада інструкцію ухвалила прийняти, бо відкидаючи її, вонаж „зірвалаб з неукраїнською демократією“ (ст. 336), сталаби — страшно сказати! — „нелегальною організацією!“ „Прийшовби розрив фронту і поява Німців!“ (ст. 336). Розрив з російсь-

кою демократію „народні маси зрозумілиби по своєму, переходячи від слів до діла (а сего власне так бояли ся „ми“!), а розвитку їх поступовання ми не могли передбачати!“ (ст. 336). . . . Страх вождів „революційної демократії“ перед нелегальністю і перед ділом народних мас, страх зрадити Німцві спільну вітчизну Росію, страх перейти від балаканини до чину в момент, коли все, починаючи від Тимчасового Уряду аж до фронту, хитало ся і розвалювало ся, страх виступити на нелегальну дорогу в той час, коли стерла ся всяка різниця між легальним і нелегальним, коли до сеї нелегальности виразно кликали і маси і революція — сей страх вплинув на рішення Ради 22. серпня 1917. р., що на все лишить ся дивним прикладом трусости і тупости вождів української демократії. Від сего дня, властво, і починаєть ся повільний упадок популярности Центральної Ради в масах. Характеристично і се, що найбільш активним оборонцем сеї капітуляції, що віддавала Росії кілька цінних українських губерній, в тім числі і донецький басейн, був той самий провідник української соціал-демократії, (автор цитованих записок), котрий два чи три роки пізнійше кликав грім і пекло на людей, „продавших“ Галичину урядові, в фактичнім посіданю котрого вона вже знаходила ся . . .

Від свої політики угоди за всяку ціну Рада очуняла тільки тоді, коли на троні Тимчасового Уряду зробило ся порожнє місце: по поваленю сего уряду більшевиками 20. листопаду 1917. р. „Силою обставин Україна фактично відрізала ся від Росії . . . Центральній Раді лишало ся тільки відповідним актом зафіксувати сей стан“ (ст. 74, II). Але вона сего не зробила. Вона й тут злякала ся „взяти всю владу в свої руки“, вона й тут запевняла в своїм третім універсалі, що Україна не хоче відділяти ся від Росії. Одиноке позитивне що в сім універсалі було — се проголошення України Народною Республікою, але в федеративнім звязку з неіснуючою Росією. Опріч сеї капітальної дурниці (проголошення федерації) стрічаємо їх в універсалі ще дві. Друга була ся, що Рада знов не важила ся взяти питання миру в свої руки, упоминаючи всіх „громадян України . . . стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу“ хоч жовтневий всеукраїнський

військовий зїзд отверто кликав до сего Раду. Третою дурницею було скасування приватної власности на землю. Не дивно, що третій універсал, як з сумом зауважує той самий Поприщин в своїх записках, „уже не зробив такого сильного вражіння на населення, як перший“, бо він „явив ся не результатом безпощадної боротьби“. Причини, що вивели на світ сей універсал були „зовнішні, не залежні від нашої волі обставини робітничо-селянської революції в Росії“ (ст. 80, II). — Рада зачала явно падати в очах населення. В області зовнішньої політики вона віддала ініціативу Росії, в області внутрішньої — також не могла знайти клясу, на котру повинна була оперти ся. Сентиментальне українофільство забороняло їй виступити провідником переважно змосковщеної мійської голоти, як се зробили більшевики, а їх „соціалізм“ перешкодив їй зорганізувати середнє селянство, одинокі справді ворожу Росії силу. Замість сего вони зрадили його собі земельним законом, що був наругою над цілим устроєм українського села і над здоровим розсудком, і що на віки лишить ся памятником безглузлого ділетантства українських соціалістичних кол. Не зєднавши собі мійської голоти, вони не залякали і мійської буржуазії, національні меншости. Замість веднати їх собі ясним програмом державного будівництва, кинули їм нікому непотрібну національно-культурну автономію (Жидам і Полякам) або навіть самостійність (Криму), що свідчило знова про повне дитинство Ради та її застрашаючу безпорадність в рішеню державних справ. Армію адеморалізовано агітаційною вакханалією, решту довершило адміністративне безголовя ділетантів, що стояли „на доброй стежє“ і безконечна балаканина в партійнім клубі в Педагогічному Музеї. Не помогли ні проголошення 4. Універсалу (вимушене, як свідчать всі історики-актори сеї доби), ні, рівнож вимушене запрошення Німців до краю, що не було виконанням наперед уложеного пляну, а політикою „sauve qui peut“, ратунковою акцією тремтячих за свою владу, переляканих на смерть людей. Не помогли ні запізнені спроби змінити земельний закон, котрий треба було подерти на кусники, ні геніальні спроби деяких „самоотвержених Малороссов“ погодити ся з більшевиками, що вже сунули на Україну, ні інші скоки і викрути. Цен-

тральна Рада агонізувала. Владу, що валила ся з її рук піднесла спершу Москва, а потім — гетьман. Ганебний, що в кожній поважачої себе людини викликав згідливу ірмасу, уряджений Німцями процес кретина, що за згодою майже всіх партій називав себе премером Української Народної Республіки, був моментом, що довершив моральне банкрутство вираючого ладу. Як далеко від революційного патосу мас були всі ці партії, котрі толерували своїм міністром-президентом сего чоловіка, зі слезами в очах благаючого в окупантських судіїв „снисхождєнія!“ Центральна Рада мала успіх, доки грала ролю агітаційного клуба, підбурюючого маси до початкової роботи революції, до руйнації, і доки вона не важила ся виступати з намірами ущасливити Україну соціалістичними експериментами. Коли ся доба минула, роля Ради, як самостійного чинника, скінчила ся. Перший універсал видано під натиском мас, третій — в наслідок упадку уряду Керенського, четвертий — знов проти волі Ради. Мир в Бересті литовським і закликання Німців так само були вимушені. В зовнішню політику не внесла Рада ніякої організуючої, ясної для маси ідеї. В політиці внутрішній вона обмежила своє завдання на гальмуванню революційної енергії пробудженого націоналізму. Безперестано оглядаючись на Петербург вона відівчала маси глядіти на Київ, як на осібний центр політичної волі. В противність до німецьких і австрійських „іногородців“ вона, як пияний плота, чіпляла ся фантасма вираючої російської державности. Спершу, в політиці „єдиного революційного фронту“, далі „утримання зовнішнього фронту проти Німців“, зрештою в своїх перегонах з більшовіками вона сирізь перебирала на себе ролю папуги, що рабськи малювала чужі національні ідеали. В сім мусіла програти, бо природа любить економію, і коли Україна устами своїх революційних провідників хотіла робити те саме, що і Росія, показало ся, що публіка воліє оригінал від кепського плякіата. Для ведення одної і тої самої кампанії ве треба було двох генеральних штабів. Рада не зрозуміла імперативних наказів національної політики, а її прекраснодушність і нехїть до всего, що (як армія, державний примус, гієрархія,) було кінечним акцесуаром державної волі, засудило її на повну імпотенцію. Скачучи між „кулаком“ і люмпенпролетаріатом,

між оселедцям і капіталом Маркса, між Айхгорном і Леніном, парікаючи і на одного і на другого, не спосібна переняти ся великим патосом ні одного, ні другого, вона скінчила тим, чим кінчать звикло люди, що сідають між двома кріслами: вона опинила ся на землі. Весь початковий успіх її політики полягав на дивнім *qui pro quo*. Тимчасовий Уряд бачив в ній речників революційного народу, а не угодовців, переликаних духами, яких вони самі викликали. Маса селянства йшла спершу за нею, бо за „соціалізацію“ бачила тільки конфіскату ділячківських маєтків і збільшення свої приватної власности. Німці бачили в ній представників славянської Італії, що переходила добу свого *risorgimento*. Але се *qui pro quo* довго тривати не могло, і коли зрештою в українським парламенті побачили агітаційний клуб, в міністрі-президенти — неграмотного молодика, а в председателі Палати — перелицьованого на українське Менеля з „Прекрасної Олени“, гра в піжмурки скінчила ся. Колиб опріч розгону Центральної Ради і процесу її скопромітованих діячів не було ні Крутів, ні бомбардування Києва — можна булоб жалувати, що шановна інституція зі своїм славутним президентом не застала в живих Жака Оффенбаха . . .

Так до влади прийшов український Ульстер. Можна розуміти обурєня людей, котрі просили в Німців „не правосудія, а снисхождєнія“, що їм замість сего „снисхождєнія“, дали — гетьмана. Але треба признати, що їх наріканя на німецькі баїгети, що дали Україні нового володаря, — принайменше облуда. Бо ці баїгети закликала Центральна Рада, а не гетьман. Тільки їм завдячувала вона своє істнованя, від самої німецької інвазії, на сих баїгетах, хоч і протестуючи, баянисував також президент Ради, ріжнючи ся від гетьмана тільки тим, що навіть в сій невигідній позиції мріяв про се, щоби дати світові приклад соціалістичної республіки. Опріч того треба рівнож признати, що переворот завинила та сама безглузда земельна політика Ради, проти котрої в остатні місяці її істнованя отаєрто зачало повставати селянство. Обєктивно думаючи, ми мусілиб тішити ся з перевороту, бо тільки він заощадив нам огидливе видовище українського повстання проти демократичної української влади. Бо се не була

вина гетьмана, що маса селянства, налякана всякими соціалізаціями, посунула юрбою до „Союза Земельних Собственников“, шукаючи там охорони для своїх приватно-власницьких інтересів (факт, повторення котрого ми бачимо на Угорщині, де правительством Горті знаходиться підтримку в навченого експериментами Куна селянства). Розуміють ся гетьмана хотіли мати Німці, і сам акт його вибору в цірку не мав в собі нічого величавого. Що робити! Колиж в останні дні квітня Педатоґічний Музей більш нагадував цірк, ніж сей великий незграбний будинок на Миколаївській, де став ся памятий акт 29. квітня 1918 р. . . . Авспіції, під котрими зачав своє пановання новий володар країни, були як найліпші, бо гетьманська старовина, гетьманська армія, навіть гетьманський деспотизм, весь блеск гетьманського двору безперечно більше відповідали і нашим традиціям і селянській психіці та, що особливо важне, тривожній хвилині, котру переходила потрібуюча міцної руки країна, аніж анемічно-соціалістичний парламент кепських промовців. І навіть особистий ворог нового пана, вже цитований автор ваписок про відродження нації, не може не признати, що „гетьман в перші дні по перевороті мав виразний намір надати владі національно-український характер“ (ст. 29, III). Умови, в котрих розвивалась селянська революція на Україні, давали геніальному кондотеру блискучу можливість повторити на українських степах бонапартівський експеримент, закріплюючи за селянською масою всі соціальні здобутки революції, накладаючи збавений намордник на довгоязиких „ідеологів“ та інших герзів, що „стояли на добрій стежі“, а з другої сторони, коли треба, розстрілюючи навіть наших герцогів Енгієнських. Сей образ власне і вживав ся, як я думаю, всім щирим українським прихильникам гетьманщини. До тогож не тільки момент, але й особа гетьмана здавалась найбільш придатною до сеї спроби. Він мав особисту відвагу, з професії належав до стану, з котрого все виходили давні гетьмани, не лякав ся почуття відповідальности. Як многі йому подібні історичні діячі, був він homo novus, але з другої сторони, овіяний всіми традиціями старого українського імені, міг він своєю особою навязати перетягу нитку між обома Українами: старою і новою. Його ім'я усувало конечність

штучними церемоніями прилучати себе до старих, імпонуючих народові споминів, без чого напр. не міг обійти ся Наполеон прстягаючи руку до Габсбургів і до корони. Він міг справді зачати нову добу української історії. Замість того він зачав тільки оден з її епізодів, і то не найдовший. Щоб виповнити своє завдання бракувало йому дрібнички: геніальности. В сім ціла суть і причина його невдачі, бо всяку нову еру в історії народа зачинали тільки геніальні натури. Одиноке, що йому вдало ся — се зломити на час політичну силу „ідеологів“, що зрештою не було так тяжко зробити і на довший час, колиб їх погромця повів ясну селянську національну політику. Але якраз сего він не зробив: герцогів Енгієнських не тільки не розстріляв, але навпаки масами спровадив до країни, доручаючи їм правити нею і, що найгірше, відновляти „старий порядок“, той самий порядок, котрий ще більше, ніж апсцен regime за Наполеона, відійшов в країну споминів. Через те він дав знова силу „ідеологам“, котрим вже легко було, спираючись на розбурхану масу, скинути свого противника. Особливо, коли він ставлячи точку над останім „і“ та проголошуючи свою злочину „федерацію“, вимажав себе раз ва все з памяти своїх колишніх прихильників. Богато завинили в неудачі гетьманської спроби, звичайно, і наші політики. З сектантсько-революційною нетерпимістю, з міною Марків Антоніїв, за котрими стояв весь нарід, відмовили вони йому всякої підтримки, і хоронячи свою невиність (вони були переконані, що ще її не стратили) не взяли ся до одного, що було на потребу: стати опорою новій політичній комбінації, розуміють ся, роблячи тільки національно-селянську революцію, а не революцію голоти. В той час обставини, що зложились на Україні нагадували почасти сі, в котрих опинилась Франція по скиненню Наполеона III. Там повсталась „республіка бев республіканців“, бо перша Камера III. Республіки мала монархічну більшість, хоч розуміють ся, про відновлення царства не могло бути й мови. Щось подібного зайшло на Україні в 1918. р., коли навіть найбільш завзяті противники української республіки мусіли вдавати її прихильників і працювати над скріпленням ідеї їх переконанням безумовно ворожої. Завданням українських політиків було використати се положення.

Вони сего не зробили, загортаючись в тогу принципіальності, полишаючи спершу кадетам, а потім навіть правдивим російським монархістам надати свій зміст перевороту. Сі останні не вагалися для діла пожертвувати своїми засадами і стати на платформу ім ненависної української державності. Сім способом справа, що лежала в руках одиниці найбільш здавалося укваліфікованої до сповнення задачі моменту, відкриваючи перед Україною великі перспективи, опинилася в руках тупого і мстивого українського Ульстера, котрий скорим темпом довів її до катастрофи. Сторонники бувшого гетьмана напевно не без апробати його самого роблять заходи, щоби знов поставити сю людину на ту височину, на котрій він, як показав досвід, не зумів балансувати. Запевняють, що він „покажався“ і тепер потрапить зробити ліпше. Колись граф Шамбор, претендент на французький трон, сказав своїм землякам: Ensemble et quand vous voudrez, nous reprendrons le grand mouvement de 89 („Разом з вами і коли ви схочете, ми зачнемо наново великий рух 89. р.“) Сей заклик, здається не знайшов великого відгону. Не знайде його з певністю такий заклик українського претендента. На жаль історія не знає „поправок“. Вона їх не допускає ні для одиниць, ні для сістем.

По трагічнім кінці режиму 29. квітня „ідеологи“ знов прийшли до влади. Прийшла до влади Директорія, а з нею і ціла хитка, непевна, безцільна політика, здавалось, на віки похованої Центральної Ради. Зачалася знов безплінова метушня. Селянство стало отверто на противольський бік, про що свідчили і повстання, що скоро по тім зачалися, і постанови т. зв. Трудового Конгресу. На Директорію се все не мало ніякого впливу. Вона ніяк не могла зрозуміти суті селянської революції в краю, і мріяла про свій переворот, переворот, як його назвав Бакунін „великої протонародної наволочі аналіфетів, не діткнутих майже буржуазною цивілізацією“. Але вона чула, що се „наволоч“ не є ніякий політичний чинник на Україні, селянські маси, до котрих вождів Директорії тягли спомини українофільської молодости, — були „буржуазні“. Таким чином Директорія опинилася між російським сіном і українським вісом в неfortunім положенні Буріданового осла.

З одної сторони видавалася глумистична Деклярація, котра думала „лікарськими помічниками“ зачарувати більшовицького опиря і довести йому політичну бездоганість нової влади на Україні, з другої — заряджувалася мобілізація проти Совітів. З одної сторони провадилася війна з Росією, з другої салдатськими радами розкладалася армія. Переговорювали з більшовіками і рівночасно з Антантою, переконуючи одних в своїй соціалістичній, другу — в своїй буржуазній невиності. При всім тім наївно думали, що Совітам справді ходить тільки о запровадження рад на Україні, тоді, коли на ділі їм ходило о захоплення для Росії (а не для світової революції!) донецького вугля, подільського збіжжя, чорноморських портів і галицької нафти. В той час, як Росія ставляла (дійсно, а не pro forma) конфлікт в площині національній, Директорія наївно думала розв'язати його в площині соціальній. Тому в той час, коли Росія нищила їй вже непотрібні, по докінанні розкладі царської армії, совіти в армії і в політиці, заступаючи їх дисципліною в війську і диктатурою комісарів в цивільній управі, — нуждені київські плягіатори думали виблагати собі московську ласку радами і „Трудовими Конгресами“, шкідливими нам і непотрібними Москві. Вони, а особливо їх тодішній інспіратор, щиро вірили, що більшовіки будуть захоплені сістемою виборних рад, котрі він хотів запровадити; ті самі більшовіки, котрі давно відкинули засади виборності в себе вдома. Думали, що ті самі більшовіки, що розігнали російську Конституанту, вітатимуть з ентузіазмом заповіджені в „Деклярації“ Українські Установчі Збори. Думали, що там повірять в їх революційну фразеологію, що не побачать з під незграбно накинutoї львиної шкури довгих вуз філістрів угоди. Помагали свої політиці Директорії майже всі партії, бо коли сю Деклярацію читаво в гетьманському палаці, за нею висловилися (окрім хліборобів-демократів, котрих зрештою до національного Олімпу не впускали) всі партії. Всі партії, з властивим їм сервілізмом перед всякою владою, обіцяли підтримувати явно абсурдну Деклярацію, котру навіть не можна було наввати програмою. Лише представник одної з партій, що належали до національного Олімпу, виголосив типову для своєї партії „опозиційну промову“, в котрій, як в одного з салтиковських героїв, було „все чере-

дом сказано: с одной старани нельзя не сознаться, с другой — надо признаться, а в то же время не следует упускать із віду"; що мовляв, декларація Директорії до нічого і приведе країну до руїни, але партія з почуття національної карності буде помагати Директорії в її ділі: себто в допровадженню країни до руїни. Се була політика „опозиції“ звана нам вже з часів Центральної Ради, котра, як тоді, так і тепер, диктувала ся браком півільної відваги, і котра в обох випадках привела до катастрофи... Люди, що стояли на чолі політики, сеї катастрофи не передбачали. Вони думали, що зрештою найшли правдивий шлях, а коли Росія, не зважаючи на протести і реверанси Директорії, робила далі своє, себто воєний підбій України, обурення Манілових революції не знало границь. Відслонення правдивої фізіономії совітського уряду що до України, видало ся ім таким самим чудом, як переміна пуделя на чорта для Фавста. „Замість допомоги нам“, Росія почала наступати на українську територію, „цілком ігноруючи Директорію“ і „виявляючи проти українських військ навіть деяку ворожість“ (цит. записки, ст. 159, III). Директорія запитувала: навіщо Совіти посилають армію на Україну, і „що се має значити“? Червона Шапочка питала ся в „бабусі“: „навіщо ти маєш такі великі зуби“? — І навіть коли прийшла на наївні запити наївних вождів „революційної демократії“ відповідь з півночі, подібна до сеї, яку отримала від „бабусі“ дурна Червона Шапочка або від Запорожців султан, навіть і тоді Директорія на дала себе збити з пантелику, з свої уговою позиції. І тоді вона ще вагала ся стати на становище, на яким давно вже стояли Совети — на становище національної боротьби. Як за вічної пам'яті царата, як в юні дні флірта з російським лібералізмом, так і тепер уважали вожді нашої „революційної демократії“ сі противенства, що виляли ся вже в форму війни, за непорозуміння, за дефекти режиму, котрі відповідно направлені, установилиб найкращу згоду між „братніми народами“. Тоді порозумінню сих народів перешкоджали „нововременці“, тепер — як зі зворушуючою ацирістю стверджує Поприщин, — „пятаковці“, а в ніякім разі не сам режим, не сама Росія. Як за часів Керенського, він і тепер готов був зробити з України „виразника волі

Росії“. Чому жби ні? Прецінь заключаєж він, ще перед повстанням договір з представником совітської влади в Києві! Прецінь зроблено висланцеві Директорії в Москві „уважний і щирий прийом!“ (ст. 223, III). Прецінь „бабуся“ так перебрала ся в спідницю і хустину, що хіба лише ясновидячий або „схолястик занадто вже хоробливо перейнятий національним чуттям“ (ст. 43, т. I) мігби в під бабусиної спідниці „вглядіти возчий хвіст...“. Ся москвофілська іділя тягла сяб не знати як довго, колиб їй не поклали край з одної сторони Росія, що на щастя знала ліпше від наших угодівців, що її національні інтереси не дадуть ся погодити з незалежністю Києва, з другої, колиб, як свого часу Центральній Раді, Директорії не вказали її шляху самі народні маси. Тимчасом політика Директорії йшла зігзагами. Коли ворожим до большевізму показав ся навіть директоріальний дивогляд Трудовий Конгрес, коли показало ся, що льокальні совітські організації, що їх насаджувала Директорія, відкидали ся селянами і навіть мійським робітництвом, як про се свідчить один з вождів наших с.-р., ініціаторів сеї вакханалії (*La lutte sociale et politique en Ukraine, Prague 1919*). Директорія зробила зворот направо в сторону парламентаризму і Антанти. Але ся остатня дуже добре розуміла, що новий тяг українського уряду був такою самою особистою політикою, політикою *saute qui reut*, як і радянська політика угоди з Німцями. А що Антанті бракувало сил, щоби занявши Україну, бодай робити міну, що її признаєть ся, то і одесько-антантська комбінація скінчила ся таким самим фiasco, що й комбінація з аптекарськими помічниками. Відпускаючи „правий“ кабінет і віддаючи владу наново скомпромітованим соціалістичним партіям, Директорія ясно задокументувала, що права комбінація була вимушена, і що вона твердо рішила, як досі, так і на будуче своїми блискучими експериментами пустити в непамять славу Буріданового осла, рішила не звертати ся консеквентно ані на право, ані на ліво. Але що накинута боротьба з большевіками вимагала свого продовження і всеж таки якоїсь стабілізації влади, то ся остана і перейшла силою факту до рук тільки одного з членів Директорії. Директоріяж як установа перестала існувати. — Жозеф де Метр в своїй книзі

„Du pare“ говорить, що „les révolutions commencées par les hommes les plus sages sont toujours terminées par les fous“ (революції, що зачиняли ся наймудрішими людьми кінчали ся звичайно божевільними). Колиб прийняти, що повстання проти гетьмана зробили не Січові Стрільці та збунтовані вже від кількох місяців маси селянства, а пятиголова Директорія, то до неї сі слова де Метра не стосують ся, бо сю революцію почали ті самі люди, що її й скінчили. Хиба лиш до одного з них не можна застосувати нечемного епітета автора „Du pare“. Се власне до того, котрий по упадку Директорії перебрав владу в свої руки. Йому закидають ся багато злочинів і дурниць, але він мав тільки одну одніську хибу, котра одначе в людині того положення, в котрім він опинив ся, важила більше, ніж сотки інших: се була за слаба людина. Він мав ідейний запал і патріотизм, був великий артист і позер в душі, що в данім випадку ні скільки не шкодило і мав коли не енергію, то сю „хахлацьку впертість“ в переведенню своїх цілей, котра могла допроваджувати ворогів до шалу. Але він був за слабкий. Він був за панібрата з оточенням, котре його висунуло, а сего юрба ніколи не дарує. Таких, як він, юрба може любити. Але корить ся довгий час, навіть ненавидючи, звичайно иншим. Ось напр. таким, як князь Дмитрій Ставровіч до котрого говорить один з дієвих осіб в „Бесах“: „Ви мой ідеал! Ви нікаво не аскарбляете, а все вас ненавидят. Ви смотріте всем равней і вас все баят... К вам нікто не падайдют вас патрепять по плечу. Ви — ужасний арістократ. Арістократ, кажда идют в демократію, обаятелен.“ Сего „обаяніл“ якраз не мала людина, про котру тут мова. Він не став понад масою, лишаячись звязаним з нею тисячою ниток. Ні, він лишив ся в ній, лишив ся одним з їх. Річ непростима для чоловіка, що має аспірації вожда! Я бачив його колись за гетьманщини у великій юрбі, тоді, коли він ще не став самостійною зіркою, сяючи тільки в хвості якоїсь великої чи малої медведиці, у величезній, святочно настроєній юрбі оваційно його вітаючи і, — я бачив, як він цілував ся з кількома з оточення. В сей вечір я почав сумнівати ся в сій людині, в котру мені *faute de mieux* хотіло ся вірити. Бо народній вожд не сміє

цілувати ся ні з ким (річ йде розуміеть ся про бридну половину людського роду), він може когось цілувати, ніби спускаючись до него, уділяючи йому ласку. Сего він не вмів. Він був занадто їх, аби не позволяти клепати себе по плечу. Він мав в собі за багато старого „фільства“, та „ізмів“, за багато сентиментальної любові до народу, коли людині, що хоче зробити щось велике, звичайно вистарчає любити тільки свою ідею. Се все не дало йому змоги зрозуміти як треба момент, хоч він його розумів ліпше від многих, і хоч в нім було, попри всі його хиби, більше державного зміслу, ніж в головах многих членів с-д., с-р., с-ікс і с-пет. партій разом взятих. Він знав, що треба змобілізувати український „шовінізм“ і вести неблагану національну боротьбу з всякою Росією. Він знав, що лише ослабленням Росії та опертям о Європу можна будувати Україну. Він мав цілительну відвагу — річ надзвичайно рідка в нас — витягати всі висліди з свої політики, яких се жертв не коштувало. Він рвав (хоч і не пірвав) з клясовістю і провінціональністю нашої політики. Він був тим, котрому сю ідею боротьби з Росією в найнеможливіших обставинах удало ся зорганізувати, і довгий час вести, і тільки особиста задрість або тушість його противників може не признавати йому сего. Але багато він не бачив. Не бачив, що часи Гарибальді минули, що сій силі, сій дикій енергії, котру розвинула большевіцька Росія треба було протиставити щось рівнозначне. Але для того в ній було за багато м'якості і шляхотности. Так само і в політиці внутрішній бракувало йому сего геніального пінізму, з котрим відносив ся напр. до своїх якобінців перший Бонапарт. Він не розумів, що там, де йде о життя нації, півмірами не осягають ся жадних наслідків. Що в нас, як і в Франції, по Директорії повинен був би прийти Консулят, але не Парлямент, Передпарлямент, Трудовий Конгрес, або який инший дискусуючий, балакающий і нікому непотрібний партійний клуб. Більше того, умови моменту були того рода, що колиб війна з Росією засталаб нас у Виниці чи в Кам'янці якусь подібну до французької Ради Пятисот колецію, то їй треба булоб зробити її 18. Брюмера. Він думав про се, але переговорював, втягаючи в справу ширші круги. Добреб удало ся їх ініціаторам 18. Брюмера, 2. Грудня або 29. Квітня, колиб вони

тримали перед тим наради з партіями! Він дочекався розпаду збольшевіченої Діректорії, замість взяти в сій справі ініціативу, робив „міністерські кризи“, ухвалював „конституції“ та пактував з „партіями“ (що нерідко зраджували справу), там де вистарчилиоб тільки злегка вдарити навіть не кулаком, а долонею по столі, щоби переконати „громадську думку“ в слушності своїх поглядів. Переконалаж колись анемічна Деклярація Діректорії маленьким натяком на „саботажників“ наші праві партії в правильності своїй позиції! Переконалиж большевіки наших боротбістів! Але на сей жест він не був спосібний, а коли навіть і робив його від часу до часу, розстрілюючи сего чи иншого (хоч не заше тих, кого треба), то так перед тим свою неріпучість вимучував людей, що вони ще перед смертю божеволіли. Він мав всі задатки стати українським Монком, коли, на жаль, Україна не мала своїх Стюартів! Для того був лише розмах — без удару. Початок — без кінця. Добра воля — без тої залізної волі, котру мусять мати люди, що мріють про великі цілі. — Так стало ся, що мимо скасування Діректорії, власть не зробила ся, як сего вимагав момент одноличною, а перейшла до рук двох партій с-д. і с-р. В очах сторонного глядача, сі патрії вже досить себе скомпромітували, щоби грати наново ролю в політиці. Події одначе показали, що ніщо на Україні не є так тяжке, як скомпромітувати ся політичному діячеві або партії. Часом навіть найбільш героїчні зусилля в сім напрямку не досягають ніякого наслідку. Так стало ся і тепер, партії прийшли до влади знова. По всіх експериментах з большевіцькою Росією, по всіх недвозначних заявах своїх анти-большевіцьких симпатій (зізди за Центральної Ради, навіть радянські, на Україні, вибори до обох конституант, трудовий конгрес, повстання) — здавалось лінія української політики, що до Росії, мусілаби вияснити ся навіть для соціалістів. Здавалось ясно було, що російській національній ідеї на Україні, треба булоб протиставити такий самий впертий і безпардонний націоналізм, знаний на соціалістичнім жаргоні під іменем шовінізму, котрий робив дива в Латвії, Естонії, Фінляндії, Франції, Сербії, Польщі та Грузії. Націоналізм, котрий, боронячи свою землю від „зайдів“, відчував наш селянин. Але власне суспільну вагу сего чинника важко

було поняти соціалістам. Лімановський сказав колись, що польський соціалізм, се патріотизм розпечений до червоности. Червоний прапор наших соціалістів був навпаки — старий триколовий російський, з котрим вони парадували ще вчора, і котрому большевіки віддерли білу і синю частину не роблячи його від сего менше російським... Лінія політики диктувала ся самими обставинами. Треба було, по упадку Австрії та ослабленню Росії, всіми способами підтримувати від занепаду новий блок проти Росії, від Фінляндії через Польщу до Чорного моря. Треба було використати антиросійський настрій Румунії та Польщі. Треба було всіми способами помагати тому, щоби з обох тенденцій закордоної політики сих держав — антинімецької та антиросійської, перемогла ся остана, треба було для сего не порушувати справи Бесарабії, та, коли Біла Русь не потрапилаб виявити державного хисту, навіть відкривати в сім напрямку перспективи для польської експанзії, котра в сій країні всеж більш бажана як російська, хочби для того, що ангажує раз на все польську політику в усіх проти-російських комбінаціях. Треба було використати слабкість в суті річі осамітненої Польщі, посв'яченої майже з усіма сусідами, не маючої піддержки Англії, маючої розбіжні інтереси з Малою Антантою, — аби навіязати з нею добрі відносини, тим більше, що привид російсько-німецького союзу, небезпечного також для нас, повинен був би нас навчити ліпше розуміти не лише антиросійську, але й протинімецьку тенденцію польської політики, як і антилитовську, бо ся остання також перестала бути байдужою нам з хвилиною, коли Литва почала кокетувати з Москвою та Берліном. Треба було вже раз зрозуміти, що мимо всего нам потрібна не сильна Росія, але сильна Європа, що остання не опиратиметь ся за всяку ціну повстанню нового політичного центра в Києві, як Росія. Треба було зрозуміти, що французький „імперіалізм“ оскільки він виступає проти політики німецько-російського зближення позитивний чинник для нас. Що ні Антанта, ні Польща, ні Румунія не валилиб української держави, колиб їй вдало ся яко тако уконститувати ся, що се робилаби напевно і лише Росія. Що політика „соборности“ проти суверености (а вона все мусить йти проти суверености) так само наївна, як булаб

нею політика балканських Славян, колиб вони хотіли малу Сербію та малу Болгарію (з перед 1912. р.) прилучити назад до Туречини в ім'я „зєдинєня“ цілого сербського, взглядно болгарського народу. Що навіть хвилева невдача орієнтації на Європу ні скільки не вищить правильности сеї орієнтації взагалі, як не знищили її ні невдача Сагайдачного під Москвою, ні Мазепи під Полтавою... Офіційна наша політика, політика Директорії йшла, інстинктивно і зігзагуючи, в сім напрямку, але, під фатальним впливом керуючих соціалістичних партій, безперестано робила екстратури. Не вміючи відділити справи України від справи Росії, вони схиляли чоло перед кожною видуманою в Москві „інтернаціональною“ доктриною, за котрою ховав ся національний інтерес Росії, чи се ходило о „єдиний революційний фронт“, чи о „німецьку небезпеку“, чи о „антантський імперіалізм“. Дійшло до сего, що проводирі українського соціалізму засвоїли не за страх, а за совість навіть лєнінську ідею „визволення“ азійських народів, спускаючись до положєня сих українофільських дурників старої дати, що, замикаючи очі на російську політику на Україні, приплескували „визвольний“ акції Росії на Балканах... В країні сі соціалісти відзначали ся рецїдівом большевікоманії, утруднюючи, яклиш могли, боротьбу війська і нації з Росією, висловлюючи ся в безчислених „нарадах“ та „конференціях“ всіх міст Волині й Поділля за „совітську владу“, кілька разів пробували навіть робити поветаня на річ Росії, закладаючи „комітети зради“... пардон, „спасєня республіки“, заводячи „ревкоми“, зачинаючи деморалізувати большевіцькою пропагандою навіть Галичину, як се робили „світила“ галицької та буковинської соціал-демократії, котрі за се дістали теки міністрів в польноофільським антибольшевіцьким кабінеті, роблячи такі підлі, нікчемні та провокаторські виступи, як поміч оказана Росіянам проти української армії в осєни 1920. р. в Галичині, розкладаючи свою пропагандою армію, або як деякі „незалежні“ (мабуть від здорового розсудку) та „боротьбісти“ переходячи отверто до табору ідеологів російської чрезвычайки. Вони звали се компромісом, не вміючи добре відрізняти компроміс від компромітації. Вони прикривались обставинами, забуваючи, що є, як казав Берне, невідьлики

обставин, котрі не тратять права називати ся порядними людьми, і льокаї обставин, котрих може виправдати хїба лиш їх льокайська совість... Своїми компромісами і своїм льокайством вони в великій мірі загальмували процес кристалізації єдиного національного фронту і в значній мірі улегшили роботу Росії на Україні.

За кордоном робота сих політиків йшла ще лїпше. Се була робота офіційна і неофіційна. Першу робили послані спеціально Директорію екстраординарні і просто ординарні дипломатичні місії, що етаблювали ся в різних європейських центрах. Сі місії, послані до країн Клемансо, короля Альберта, Льюїда Джорджа та інших дістали від тодішнього міністра закордонних справ Високої Директорії наказ „високо держати“ в сіх країнах „прапор соціалізму“, і м. и. добивати ся узнаня української простонародної республіки. Початок їх діяльности був, можна сказати, блискучий. Про них заговорили всі в Європі, а часописі друкували про них (переважно в *chronique scandaleuse*) цілі колюмни. Поминаючи кілька світлих винятків, ділила ся корпорація, що займала ся закордоною політикою, на дві категорії: Перша, що тримала ся думок вихованців Гаргантюа, після котрих *soy... reigner, laver et nettoyer étoit perdre temps en ce monde* (чесати ся, мити ся і чепурити ся — значило тратити час на сім світі). Що треба лишє займати ся божественною справою служби рідному краєві, причім, подібно до раблевського монаха танож плутали сю божествену справу, сей *service divin* з *service du vin*, відсвіжкуючи у вдячній заграниці призабуті спомини про перших висланців московського царя. Друга категорія не тільки не тримала ся гадки першої але, навпаки, була переконана, що „чесати ся, мити ся і т. д.“ — є єдиноке гідне дипломата проважєня часу, котре ще до того обезпечує повний успіх справі. Що займати ся чимсь иншим — є неєдозволєна втрата часу. В єднім обидві категорії цілком погоджували ся єдна з другою: обидві були певні свого провідєнціального значєня для України і тяжкої конєчности нести для неї свій важкий хрєст. Мабуть сим пояснєть ся і засноєна в нас в дипломатичній службі, зрєштою знана тільки в судівництві, засада невіддалєємости з посади. Щоби сказати правду, ся певність свого великого

післаництва прийшла нашому дипломатичному корпусу не відразу. Цілковито не правдиве твердження ніби переконання в своїй непомилності кожний наш дипломат діставав від уродження. Спершу вони не чули ся покликаними і як Станарель Молиєра, нерав звертали ся до своїх мучителів з благальним запитанням: „Скажіть на Бога, панове, чи ви таки не помиляєте ся? Чи напевно я лікар, пардон, дипломат?“ Але дружний хор партійних товаришів розвіював рештку сумнівів, і вони, сі дипломати мими волі, брали ся за свою роботу з апломбом молиєровського „*Médecin malgré lui*“, дивуючи, не згірш як остатній свою латиною, свою політичною штукою, весь світ... Зрештою відповідальності за сю штуку вони на себе, як і Станарель за свою, брати не могли. Як сей остатній, зможуть вони на страшнім суді відповісти суворому прокураторові: „я не знаю звідки прийшла до них (до пославших їх) ся фантазія, але коли я побачив, що вони за всяку ціну хотіли, щоб я став дипломатом, я рішив стати ним“...

Всі вони були великі демократи, і яко такі мали страшний потяг до — титулів. Цілком як провінціональний французький буржуа до стрічки почесного леґіону, причім, за браком титулів правдивих (звідки їх в демократичній державі взяти?) користували ся видуманими, виписуючи всіх їх на візитівках, котрі подавали приймаючим їх або не приймаючим закордоним „колеґам“. Один ставав таким легким способом доктором, другий професором і т. д. Перший титул вибирали найчастійше, але й другим не гребували. В Сполучених Державах Америки і тепер ще існують університети, де можна навіть заочно купити докторський, а кажуть що й професорський титул. Оповідують, що один янкї звернув ся до одного в таких університетів з просьбою уділити докторський титул його коневі, але дістав відповідь, що хоч університет і роздає часом титули ослам, але коням ніколи... Очевидно недавньому зацепленню свободних американських звичаїв на визволений Україні треба завдячувати також кольосальне збільшення в нас в останні часи числа професорів. Але, як сказано, користали з того привілею переважно дипломати, та й те лиш перший час, бо по кількох місяцях блискучої кар'єри, такий політик мав вже від вдячного рідного краю

цілий ряд титулів, котрі, з додатком апсїєн, видруковані оден по другім, викликали правдиву констернацію, а як думали носителі сих титулів, навіть поважання в закордонім політичнім світі. В своїй політиці всі сі апсїєн'и, всі сі „бывшіє люди“, вражали широтою розмаху. Одні (як плела чутка) видалені за границі держави, при котрій були „аккредитовані“ виповідали їй війну на превелике здивовання свого уряду, другі, по не довгім розмислі, переміняли ся нагло з представників України, що вели війну з большевіками, в представників большевіків, що вели війну з Україною, треті — просто переходили на бік Росії, „визволительки зарубезних галицьких братів“, малпуючи старого Дудикевича, отвираючи обійми Денікінові, четверті, на котрих тяжив неспростований публичний закид підтримвня „федералістичної“ політики гетьмана, (гл. „Хліборобська Україна“ стр. 75) призначали ся на одну з найвідповідальніших дипломатичних посад — для оборони не „федерації“ з Росією, але сувереної України. Пятій представник „меншости“, усильно конферував з сторонниками Денікіна за границею і за се був призначений послом до найважнішого тепер політичного центру в Європі, і т. д. до безконечности. Чужинці, придивляючи ся сій політиці мали вражіння, що знаходять ся на масковім балю, окружені „прекрасними незнакомками“, правдивого обличя котрих ніяк не можна розпізнати... армія, котрій „дипломатичні“ і „закупочні“ місії мали улегшити її тажке завдання, надаремне чекала на їх поміч; на поміч людей, котрі свої партійні гасла — „пролетарі єднайте ся“ і „в борбі здобудеш право своє“ давно замінили на нове: *o cives, cives, respublica quaerenda primum est!* Додати до сего згадані вище „дипломатичні“ подвиги, що заповняли сторінки берлінської, віденської та паризької *chronique scandaleuse*, і будемо мати образ дипломатичної роботи висланців Директорії за кордоном. Хоч, правда, що до остатнього, то вони не були винні. Як Дон Жуан Хосе Цоріля міг кожний з них сказати про себе: „світ свідком, що я не маю облуди. Що я тому винен, що де я не прийду, приходять зі мною і скандал?“

Неофіціальна праця українських висланців за кордоном, або радше праця неофіціальних висланців перевишала най-

буйнішу уяву. Берлінська група Укр. Соціал Демократії виносила резолюцію на користь окупаційної російської армії. Дон Кіхот українського комунізму представляв „значну частину“ сих, що зі зброю в руці боролися за свою і свободу рідного краю, з властивою собі елеганцією стилю — „безсумнівними падлюками“ (америк. Свобода, ч. 108, 1920. р.). А його вірний Санчо Панза запевняв німецько-мадярську публіку, що „ніхто на Україні не боїть ся злуки з Росією“ та що така злука „може нам лише бути пожадана“ (Die Ukraine, Budapest, 30. IX. 1919. р.). Інші знова запевняли міжнародний пролетаріят, що проголошення непідлеглої України наступило тільки *contre son gré* бо лише тоді коли стало ясним, „що всі зусилля партій що до утворення федеративної Росії не вдали ся“ (гл. Меморандум Укр. С. Д. на інтернаціональний соціалістичний конгрес в Люцерн, „Вперед“ 1. X. 1919. р.), а один з українських делегатів на сім конгресі поучав згодом Румунів, що „він знає, що більшовики жалують своє торішнє відношення до Українців“ та що Україна, як тільки її займе армія Бронштайна „стане знова свобідною“ (Clopotul, 21. XII. 1919. р.). Органі злочинного туподумства управляла галицька соціалістична преса особливож її головний орган. Його пропаганда на річ Росії була так витревала, що якби окупанти України мали замір заложити у Львові більшовіцьку „Прикарпатську Русь“, котра баламутилаб громадську думку країни, обрабляючи її на річ Росії, то вони безперечно мусілиб доручити се славне завдання центральному органу української соціал-демократії у Львові. Нині сей шановний орган поручав Польщі визнати „суверену українську радянську республіку і заключити з нею почетний мир“ („Вперед“ 5. IX. 1920. р.), в той час коли проти сеї „сувереної української“ республіки вів збройну боротьбу цілий український нарід. В другім числі переконує свою публіку соціалістична „Прикарпатська Русь“, що визнання міжнародного провідисвіта Раковського головою українського уряду булоб „важним елементом в творенню української державности“ (8./IX. 1920. р.) Далі совітська Росія та окупована нею Україна трактують ся як „союзники, проти котрих скерована світова реакція“, а на звістку, що більшовіцький Муравйов-Вешатель в Києві „тор-

жествено зобов'язав ся не вмішувати ся у внутрішні справи України“ — соціалістичні редактори впадають просто в телячий захват! (10./I. 1920. р.). Потім наводять ся провокаторську, брехливу, обраховану на безмежний ідіотизм читачів заяву Троцького про незалежність України під заголовком „Троцький за незалежну Україну“ (Вперед 21./XII. 1919. р.) — без жадної примітки редакції, котра тутже офірує окупантам Україну яко „спільника з невичерпаними запасами“ (17./I. 1920. р.), тій Росії, в котрій „пролетаріят повинен шукати візирів“ (13./VIII. 1920. р.). Ще далі наводять ся мирову пропозицію російського генерал-губернатора в Києві до Польщі під заголовком — „третя українська радянська мирова нота“ (18./III. 1920. р.). І се пише та сама газета, що дісталаб спазми злости, колиб хтось поважив ся називати українським уряд, котрий, припустім, повставби в Києві з панів Дем'янчука, Кона або хочби Дашинського... Так з дня на день переконувало ся широку публіку, що Україна властиво вже повсталала, що купка російсько-румунсько-жидівських авантюристів, що нищать вогнем і мечем країну — її правовитий уряд, що люди, що борються за визволення України від ярма зайдів, се просто психопати. Так вмовляло ся в загал, що провокаторські пропозиції Росії що до миру, котрі робили ся лише в мисль засади *reculer pour mieux sauter*, — щирі пропозиції, та що одинокими противниками миру всего мира се власне ті, хто бореть ся проти окупантів. Так ширила ся з дня на день, з місяця на місяць злочина робота деморалізації та дезорієнтації, котрій моглиб позавздрити платні агенти Росії. Так, в сей час коли ті самі орди Калмуків, Китайців та інших комуністів, котрих вже бачила Галичина в 1914. році, знов лізли за Збруч, щоби знищити культурний доробок нації та її інтелігенцію, — в той час сему походові приплескувала купка божевільних, що називала себе українською партією, і що напевно булаб образила ся, якби її назвали її справжнім іменем... Се незначить зрештою (як непосвячений в таємниці психології сих людей мігби подумати), що вони повівали тільки червоною хоругвою. Далеко від того! Не лише в слідуючім, в однім і тім самім числі шановної часописі можна було прочитати також випад проти більшовізму,

та його апологію. Се була просто якась проституція думки, що віддавала ся всяким ідеологіям, нотуючи „з денникарського обов'язку“ найбільші дурниці без найменшого слова критики. Коли соціалістичним редакторам протягом цілої їх „освічуючої“ діяльності удало ся в головах їх читачів зробити таку саму саламаху, яка панувала, замість переконань, в їх власних, то роки невсипущої праці потрібні будуть щоб направити деморалізаційну „працю“ соціалістичних політиків сеї доби! Не знати яку заплату дістануть вони від збаламученої ними суспільності, але що кожний з них заслужив на ордер „красной звезды“ з власноручним написом Нахамкеса „от благодарной единой і неделимой Расії“, се певно. — Особливож заслужив на сю почесну відзнаку Мальбрук українського комунізму, що вернувши із походу, видав лист до мертвих, живих і ненароджених земляків своїх на Україні і не на Україні сущих. Се була велика спроба, ся його подорож, — на вислід котрої з затаєним віддыхом чекали всі наші комуністи, спроба „примирить с собою правительство“, як хотів свого часу зробити Костомарів, а за ним і „найбільший“ наш історик, що з юнацькою моторністю, протягом найкоротшого часу переробив карколомну еволюцію від скромного автономіста до федераліста, від федераліста — з болем і скреготом зубовним — до самостійника, а від самостійника спершу до большевіка, а там до попихача і льокая московського уряду. Але химерна доля хотіла, що в своїх заходах примирити українство з Росією комуністичний Мальбрук не осяг більше щастя як його славні попередники. Ох, хтож його знав, хтож міг думати, що там все, але то все, зовсім інакше виглядає як представляв собі жадібний владі Мальбрук! Прецінь він „мав змогу зазнайомити ся тільки з декларативною програмовою стороною діяльності керуючої партії“, як нещаслива Маргарета, котра лиш тоді зазнайомила ся з чедекларативною стороною діяльності Фавста, коли було вже за пізно... Наївна Гретхен і „чесний з собою“ Мальбрук чули тільки „сладкозвучні“ серенади Фавста і Леніна, а не бачили того Мефіста, котрий був видний всім, не сліпим, глядачам драми. Мимо терору над селом, Мальбрук „вірив, що комуністична партія України... походить з ши-

роких пролетарських мас села і міста“. Він та його вірні, кажучи словами йогож однодумців, (Нога Доба, піт. з Волі, т. I, ч. 3.) „ведені за ніс всякими лавочниками (себто крамарями) революції приймали в найкращій вірі декларативну сторону російських комуністів, з розбалушеними очима і з роззявленими ротами“... Отверезіння прийшло, і, викинутий за двері большевіцького раю, наш Мальбрук міг повторити історичні слова — „все страчено опріч чести“, як сказав шулер, спущений сходами в діл. Але показало ся, що і сей досвід пішов на марне. Правда в листі до народжених і ненароджених були скарги і квиління на „централізм“ (нотки знайомі ще від 1905. р. і ранійше), але вина в усім злі була не Росія, навіть не режим, лише його хиби: „пятаковщина“, „централізм“, не звертання уваги на „особливости українського життя“, різкі „помилки“, але зрештою ніяка инша партія як комуністична України виратувати не потрафить! Отже, нема Бога опріч Бога, а Магомет пророк його! Сему Богові треба було молити ся, йому приносити в жертву все: власну державність, суверену волю демократії, ба — коли буде треба — навіть і мову. До сего останого правда сам Мальбрук не добалакуєть ся, але з тим більшою відвагою робить се оден з „малих сих“, людина, правда зламана життям, але, в своїм соціалістичнім фаху, з безперечною ерудицією, з поважними супроти своєї партії заслугами, і, що особливо в данім випадку пікантно, людина з виробленим національним чувством. І мимо сего останого він пише (піт. з Народного Слова, 28./X. 1920. р. Пітсбург), що відданість наших соціалістів духові інтернаціоналізму була така велика, що „колиб з Москви прийшов указ на Україну, в інтересі оборони обох радянських республік, в інтересі побіди над Польщею, в інтересі революції, скасувати в укр. рад. республіці не тільки такі комісаріяти, як господарства, військовий, шляхів і т. д., але й комісаріят освіти, мало того, коли в сих інтересах треба булоб скасувати українську мову на Україні... то українське робітництво і селянство... булиб і на сю жертву пішли“... Навіть стоячого на боці бере люті! Виявити стільки відданости „інтернаціональній“ ідеї, стільки невідлипливої готовости торгувати своєю гідністю і честю нації — і замість по-

хвали дістати такий жорстокий удар! А удар що дістав Мальбрук в товаришами в Москві був справді тяжкий, від котрого, на щастя, довго не прийде до себе українська мальбруцька партія...

C'est un coup bien rude.
Rude a recevoir
Malgré l'habitude
Q'on peut on avoir...

Хоч з другої сторони, наївно булоб думати, що свій експеримент відбере скомпромітованому божкові його учеників тайних і явних. Він „покаяв ся“ і — в ім'я „щирости“, коли не в ім'я розуму, вірні вернуть до него. Бо він належать до сеї оспіваної Салтиковим породи „іскренних лінунов“ котра так часто здibuється в нас. „Лічно, — пише про них Салтиков, (Благонамерення Речи) — каждый із етих гаспод может визвать лишь ізумленіє перед безграницістю челаवेशескаво тупоумія“, але все претендуватиме на провід в нації „в ім'я какой-то лічної іскренности („чесности з собою“) до каторой нікаму нет дела і перед каторой тем не менее сотні глупцов астанавліваються с разінутими ртами: „ето дескать, іскренность, а іскренность надо уважать“... Коли се правда, комуністичний август ще довго лишиться „улюбленцем публіки“, котру разом з собою ще не раз викупає в „багні смердючій“, що здаватиметь ся йому прегарним озером.

Слідами соціальних демократів і комуністів йшла в нас і друга, близька їй партія, партія соціального непорозуміння, або як вона сама себе називає, партія „соціалістів-революціонерів“. Проводирі сеї партії також не раз і не два відважно виступали ділом і словом проти російського комунізму і його „політики“ на Україні, але, лише щоби перестеречи Росію перед „похибками“ режиму і улекшити для себе „приміреніє с правительством“. Старий льокай московського лібералізму, а тепер шеф партії соціального непорозуміння, каже виразно, що „якби не були похибки большевіцьких провідників на Україні, якби не вилазила Україні боком діяльність їх агентів, належить всяко оминати конфлікту з большевізмом, шануючи загально-людську вагу“ експериментів крем-

лівських садистів! (Укр. Голос, 11. VIII. 1920. р. Вісник). Часом радить здитинілий ес-ерівський Далай Лама перейти навіть в опозицію до Росії, але не в ім'я інтересів України, лише „щоб принаймні всеречи в очах української людности від компромітації комуністичні гасла, відділяючи їх від хибної централістичної політики російських большевіків“ (тамже 28. VII. 1920. р.). Можливо, що се ес-ерівським політикам і вдавало ся, але що їм напевно не вдасть ся ніколи, се „зберегти в очах української людности від компромітації“ себе самих і свою партію! Та над сим головний хамелеон партії не думає. Як давніший його головною цілю було погодити українську національну ідею з ідеєю російської державности, так і тепер. Тоді він накликав уряд до уступок лякаючи, що „помилкова“ політика російських правлячих кол пожене Україну на шлях революції. Тепер — він звертає увагу Копів, що їх „похибки“ кинуть Україну на шлях — контр-революції (Укр. Голос, 27. XII. 1920. р.). І тоді, і тепер — інтереси російської державности стояли для него на першій площі, в конфлікті Росії з Європою все радив він вибирати першу все одно, чи царську, чи „буржуазну“ Керенського, чи большевіцьку. Як для ідеолога нерозвиненої верстви або племені — для него національні і політичні домагання були „добічними“ (Борітеся і т. д., ч. I, ст. 17), а проголошення незалежности вовсім не було таким вже немивучим. „Проголошуючи сю незалежність ставило ся величезну кропку над і, може більшу ніж треба було“. Бо все, що потребував український нарід — „можна було забезпечити і в федералістичній формі“. Щож до незалежности, то „се гасло було підхоплене гіршими елементами української людности і елементами бандитськими“ (тамже ст. 47). Під сим взглядом, отже: обидва провідники обох наших соціалістичних партій виявляють зворушуючу тожсамість переконань: „падлюки“ і „бандити“ — ось хто — показуєть ся — хотів будувати непідлеглу українську державу... Відкриття цікаве, але не нове. До него додумали ся вже давно і „Кіевлянин“, і „Новое Времє“ а тепер і Троцький, і Ленін. Для всіх їх — головне завдання се боротьба з тим „бандитизмом“, для всіх їх одинокє джерело культури і поступу се Росія, з котрою наші соціалісти принципіально „відкидають боротьбу, явну і тайну“ (тамже ст. 48),

ні словом, ні помпшпенієм. Думати, що щастя країни можна досягнути в боротьбі з Росією — се наївна похибка, противно, показується, що „без порозуміння з Росією“ сего добити ся не можна (тамже ст. 48). Особливож без порозуміння з большевіками, бо посивілий на службі московським панам льокай „вдячно пам'ятав, що з російських партій самі тільки большевіки ще перед революцією визнали за Україною право на самоозначення“ (тамже ч. 2, ст. 5), а Троцький своїми заявами „давав надії на щире порозуміння“ . . . всім, кому довголітня праця або інші причини висушили мозок, коли він в них був . . . Зрештою суть нашої політики се ніяка самостійність, головне — „вивести на шлях світової революції“ Україну, на шлях „загально людських культурних інтересів“, котрі дивним дивом стало покривалися з російськими! Не інакше думав прецінь і безсмертний Тарас, котрого „соціалісти з повним правом можуть уважати своїм апостолом і пророком“ (тамже ч. 1), хоч він ніколи в Центральній Раді не сидів і з Копом переговорів не проводив. Отже завше з Москвою, з Москвою, „куди з вірою і з любов'ю (але певно без — софії) дивиться весь трудовий світ“ (тамже ч. 2). Таке було гасло „товариша“ екс-председателя Центральної Ради. А коли, прислухаючись до гуку невтаваючих повстань на Україні, зачала стара Європа відсвіжувати напівзабуті історичні спомини, а в Україні бачити правдиве заборолло проти реакційної, царської чи совітської, Росії, — в сей момент не заважав ся здитинілий провідник партії соціального непорозуміння, поклясти ся в органі російського Жиди Рапапорта, в паризькій Юманіте, що проти коханої Росії Україна ніколи не піде . . . Цілком, як пару років тому, коли шановний діяч запевняв редакторів Речі, що на царат Україна руки ніколи не піднесе, ніколи не піде проти свого укоханого „атечества“. Даремна праця! Бо що ес-ерівський патріарх, посивілий в боротьбі за соціалізм, промовляє в імені України — хто йому повірить? Що говорить в імені своєї партії? Напевно, але хто і коли посуджував її вожда о пересаджене почуття власної та національної гідності? Хто сумнівався в його та його товаришів вірності „соціалістическому атечеству“? Хто не знав, що їх мрію все було привести Україну в „федерацію“ совітських республік, сего блискучого товариства, до котрого, під егідою Росії, належать вже такі культурні

нації, як Башкири, Татари, Кіргізи, Чуваші, Карели, Вотяки, Черемиси, Калмуки, Азербейджанці, Хивинці, Бухарці та Хорусмізи? Чи се не булаб велика шана, якби й нас до сего товариства, до сего нового, і сам разом вже правдивого соціалістичного інтернаціонала, зволили прийняти? І чи задля такого великого щастя не варто, як казав колишній провідник галицької соціал-демократії, навіть рідної мови відречися, а замість неї засвоїти одну з „федеративних“? І чи сей інтернаціонал не криє в собі о много більше виглядів соціального поступу, як такі варварські країни як Англія або Франція?

Я бувби несправедливим, колиб захотів твердити, що славні діячі славної партії соціалістів-революціонерів все вели одну лінію в своїй політиці. Се вони робили ще менше як їх соціал-демократичні компаньони. Правда, думати льогічно жаден з соціалістичних аяксів не вмів, се була вже їх органічна хиба. Але всеж ім не бракло спосібности відріжнити гусяче пір'я від каміного муру, особливо коли вони стукали ся о него головою. Але розуміється не перед сям. Перед сям, вони, подібно вже згаданому Мальбруку, звертали увагу тільки на „декларативну сторону“. На „неясні звістки про побачення“ ес-ерівського патріарха з Копом в Берліні, на „звістки з Кієва про зменшення терору“, на „наказ Троцького російським військам на Україні“, на „признання Леніна в помилках московської совітської політики на Україні“, і т. д. (гл. Лист до парт. товар. У. П. С.-р. комітета кам'ян. орг. Воля Т. І, ч. 7./VIII. 1921. р.). Заяви, звістки, чутки, плітки, власні бажання — ось на чім будували свою тактику дві соціалістичні партії на Україні, допроваджуючи країну до гибелі, а себе до морального банкрутства і політичної компромітації! Аналіза політичної природи якоїсь (в данім випадку большевіцької) нової системи, і випливаючих з неї наслідків, базованя на сім власної тактики — на сім не розуміли ся наші баби Палажки від політики. Вони не були „доктрінерами“ і найдурніший провокаторський жест Леніна, „заява“ про мирні наміри, „признання“ самостійности і т. д. ділали на наших соціалістичних Мальбруків, як сало в лапці на миший. За ґратами вони „спостерігали“ свої похибки і „каляли ся“, але лише — до нової, більш спритної провокації противної сторони, і об'єктивно

беручи, їх діяльність в останні часи служила тільки зміцненню і утрваленню московського пановання на Україні.

В повнім банкрутстві не лише їх цілої дотеперішної політики, але також їх вихідної точки мусіли вони нарешті самі признати ся. Вони самі признають ся, що їм не вдало ся захопити провід національним рухом на Україні „через несприятливі умови революційної боротьби на Україні, і в першу чергу окупації України совітською Росією“, через що був нарушений „нормальний розвиток класової боротьби на Україні“, а маси „деморалізовані“, „відірвані від їх справжніх провідників“ і кинуті „в бік контрреволюції“ („Борітеся“ і т. д. ч. 5, ст. 48.). Іншими словами, їм, соціалістам не вдало ся проводити масами просто через те, що боротьба на Україні прийняла не вимріяний ними, фантастичний „класовий“ характер, а такий який і повина була для кожного не сліпого прийняти — характер расової, національної боротьби. Претендувати, що справа соціалістів не вдала ся лише через ненормальний біг подій, се все одно, якби паціфісти і сторонники вічного мира поясняли своє і свої доктрини банкрутство не їх непристосованістю до життя, але тим, що розвиток міждержавних відносин „приняв ненормальний характер воєнних конфліктів“... Якбиж він сего ненормального характеру не прийняв, паціфісти, „справжні провідники“ народів напевно „взялиби державне будівництво в свої руки“, так само як і соціалісти-революціонери... якби прокляте життя не захотіло йти дорогою иншою від приписаної наївними адептами наївної концепції... В своїй, повній грації, наївності панове „революціонери“ навіть не розуміють, що коли тут можна говорити про якусь ненормальність, то тільки про ненормальність їх умових спосібностей. Одному з делегатів іспанської соціалістичної партії, що говорив з Леніном, сказав сей останій (гл. Times 20./I. 1921. р.): „ми ніколи не говорили про свободу. Ми виконуємо диктатуру пролетаріату в ім'я меншости, бо селянська класа не пролетаріят, і ще не є з нами. Ми виконуватимемо диктатуру над нею, поки вона не скорить ся“. Так про наміри Леніна мусів думати і всякий, хто мав несоціалістичний мозок в голові, і тому кожний, хто хотів, як се робили соціалісти, погодити совітський режим з інтересами більшости української нації, був: або

сторонником російської диктатури над нашим селом, або — м'якко виражаючись — людиною безконечно наївною. Як між сима двома категоріями „політиків“ поділяють ся наші соціалісти, не моя річ рішати. Але одно певне, що і одні, і другі об'єктивно помагали скріпленню московської диктатури і державности на Україні. Сеї їхньої заслуги перед нащадками історія не забуде...

Помалу-малу вернули на лоно „спільної батьківщини“ і жидівські соціалісти на Україні. Після компетентного свідчення одного жидівського політика у „Волі“ жидівське робітництво, в результаті останньої кризи, готове було стихійно кинути ся в обійми большевізму, шукаючи в ньому шляхів до радикальної зміни того соціального і економічного рабства, що є неминучим наслідком перебування Жидів на чужих теренах, між чужими більшостями; що жидівське робітництво дивило ся на совітську систему на Україні як на найскорший шлях до соціалізму. І справді, незыбтим фактом є, що майже всі найвпливовіші жидівські партії погодили ся і пристали до большевізму, а з ними, після свідчення того самого автора з „Волі“ і жидівська інтелігенція, вголодніла за владою, бо досі все була віддалена від державного механізму. Констатуючи сі, зрештою і без того відомі факти, автор висловлює навіть побоювання, що його земляки зачнуть з занадто великим поспіхом хапати комуністичні посади, і не зуміють затримати необхідного такту в міжнаціональних відносинах, викликаючи антисемітські настрої серед людности. Побоювання автора в значній мірі вже справдили ся і великий процент жидівських соціалістів перейшов на сторону большевіцьких Муравйових-Вешателів на Україні, або, вживаючи евфемічної термінології паризької „Жидівської Трібуни“ (ч. 59, 1921. р.) на сторону... „романтиків“ і „утопістів“.

На превелике диво загальна прострація, в котру почала падати наша інтелігенція не пройшла без сліду і для наших правих, націоналістичних кругів. Мимо досвідів минулого, давного і недавного, в опублікованій кілька місяців тому програмі наших „хліборобів-державників“ стрічаємо такий уступ: „наше географічне положення, спільне історичне минуле (sic!) і спільні економічні інтереси (?) вимагають, щоб ми з Росією та Білорусією (мабуть з Білою Русією?) як зовсім окрема та

суверена Українська Національна Держава, заключили тисний мілітарний та економічний союз". Про той самий союз говорить ся ще раз низше (гл. До українських хліборобів, вид ініціативної групи „Україн. союза хліборобів-державників“ Відень 1920, ст. 9 і 13). Що се? Ляпсус? Певно ні, бо його повторюєть ся. А коли так, то чи думали щось автори сеї наївної книжки коли сей уступ писали? Яке спільне історичне минуле з Росією в країні, половина котрої належить до неї, яко її складова частина, заледві двісті років, а друга сто і кілька? І навіщо нам економічний та мілітарний союз з Росією? Коли для того, щоб, в ім'я преславної програми „соборности“ привести з помічю Росії під московське ярмо Галичину, Буковину і Бесарабію створюючи для Росії домінуюче становище в Європі і тим самим нас навіки їй закабальючи; то пощо всі ті фрази про Суверену Українську Державу, написані ще до того з великої букви? Колиж ні, то пощо ся московфільська фразеологія? Тим більша, що в наші часи „тисний союз“ і „федерація“ се такі нюанси, що дуже скоро переходять один в другий?! На подібні манівці збочує наша „права“ ідеологія не тільки в наведеном прикладі. З другого джерела довідуємо ся, що суторосійська концепція мобілізації народів Азії для зміцнення Росії та для ослаблення Європи, а з нею також нас, — се геніальна ідея, варта уваги (гл. Хлібор. Україна збірн. I, ст. 90), що про європейську культуру, від котрої єдине може нам прийти рятунок, можна говорити тільки в знаках наведення, ба що її гибелі треба навіть бажати, як сего бажали російські славянофіли і більшовіки (тамже ст. 98). Подібна саламаха, яку знаходимо і в головах наших соціалістів, те саме безкритичне засвоєння московських доктрин, ті самі нотки, що звучали в „федераційнім“ маніфесті гетьмана.

Під гіпнозою московфільства опинила ся також Галичина, де воно в наші часи переживає свій ренесанс, що викликає в пам'яті „незабутні“ часи Дудикевича і Глібовицького. Тут ми маємо до діла з типовим маломісточковим патріотизмом, що ідею нації замінює „ідею“ провінції, що за деревами не бачить ліса, зі зявищем, котре Стендаль в Італійців називав *patriotism d'antichambre*, передпокойовим патріотизмом, що інтереси свого шматка землі ставив вище інтересів нації.

Одиною мудрістю їх політики сеї доби було: „хоч гірше, та инше!“ Все ліпше від того що є. Більшовіки, правда, не принесуть нам повного національного визволення... але колиб се сталось („визволення“ більшовіками) малиб принаймні одно — факт об'єднаного і одноцільного фронту (Укр. Прапор, 4./XII. 1920. р.). Яка шкода, що Росія ще за Катарини не забрала Галичини! Бо тоді політичні нащадки Кониського вже від 120 років роскошувалиб „фактом об'єднаного фронту“, а навітьби дочекали ся визволення селян — в 1863., а конституції — в 1905., замість 1848. року... Що то булиб за щасливі часи! А ще ліпше коли „перекоївши ся через Кавказ більшовіцька струя піде на Персію, Мезоцотамію та Індію... і зачне стукати до порогів великих англійських володінь в Азії“, „бо се зверне нарешті очі коаліції на нас“ (тамже). І яка шкода, що ми досі сего не знали, що тільки зміцнення Росії коштом антантського „імперіалізму“ прискорять визволення української нації! Тоді ми моглиб заощадити собі забавки в якісь там легіони, а разом з Дудикевичем віталиб „російських орлів“ на Карпатах... Коли існує така проста метода визволити Галичину з під польського пановання, як віддати цілу Україну під владу московської Чрезвычайки, чомужби сего не зробити? Для нас, як вже сказано, перше стремління не визволення з політичного ярма, але „об'єднання з прочими нашими земляками, з цілою соборною Україною, а для сеї цілі немає в нас ніяких замалих жертв“ (Укр. Прапор, 11./VII. 1920. р.). Нема чого зупиняти ся навіть перед принесенням в жертву державної суверености. Бо що вначить сувереність 40 мільйонного народу в порівнянню з визволенням в під польського пановання 4 мільйонів Галичан, сеї еліти нації, котра дала нам попри Сагайдачного, ще Дудикевича і його партію та цілу хмару русификаторів нещасливої Холмщини?... Зрештою і більшовікиж не звірі, бо „якраз поширення більшовізму є умовою повного визволення нашого селянства“ (тамже). А хочби інтелігенцію більшовіки яко „буржуазію“ навіть знищили, то... головна сила нації не кляса, що представляє політичні стремління народу, її можна на ново здобути, як свідчить хочби приклад Наддніпрянщини, котра, хоч і по двохсотлітній перерві (над нами не капає!), а всеж її вдобула, та ще яку вишколену і політично виро-

блену! Суть і остоя нації — се люд, се хлоп, що порпаєть ся на своїм куснику землі, а його прецінь большевіки не зачеплять, хіба роблять вони що нашому селянинові на Наддніпрянщині? Лишать сю хлопську силу нам, і ми яко нація і далі існуватимемо, блискаючи всіми формами національного життя, яко самостійний чинник в сімі народів — ось як напр., також позбавлені інтелігенції, Білорусини, Капуби або лужицькі Сербі! Треба бути кретином аби так простих річий не зрозуміти! Отже віват Москва! Най приходять! Що не прийде по Польщі, „се буде як не повне визволення, то в кожному разі бодай надійний початок до него“ (Укр. Прапор, 4./VII. 1920. р.). Буде і в Галичині так як на великій Україні, де прецінь, як всім відомо, знаходить ся „большевіцька влада майже виключно в українських руках“ (Укр. Прапор, 10./III. 1920. р.), де проти сеї влади повстають тільки авантюристи та жменька збаламученого селянства, що немає таких блискучих і далекозорих провідників, як галицькі москвофіли, еліта серед еліти. А зрештою, „нам байдуже який прапор буде в Києві віяти“ (Укр. Прапор, 19./XII. 1920. р.). „Нам“ важно, аби всі в купочці були! Прецінь „нова Росія зорганізуєть ся без огляду на се, чи відновить її Колчак, Денікін чи хто инший“, прецінь „вона мусить збудувати ся на основах конституційно-демократичних“ (22./VIII. 1919. р.). Се не великий ідеал, правда, і можна було його мати ще й за Миколи II., але політика мусить бути реальною, „мусить перш усього наступити зєднання всіх українських земель“. Чи тут говорить передусім ненависть до Польщі? Ні, передусім „передпокойовий патріотизм“, бажання бути всім в купочці. Галичини не можемо зречи ся „навіть тоді, колиб якась справжня, наглядна, реальна випробована державна могутність за ціну відступлення Галичини запевнила нам у всіх подробицях негайну реставрацію української держави за Збручом“ (Гром. Думка, 2./II. 1920. р.). Накидати українську політику Галичині — се злочин, накидати вузько-галицьку орієнтацію цілій країні, бажати, щоби для „визволення“ Галичини вся Україна узнала владу денікінських або соціалістичних окупантів — се добре! Самостійність — се гасло „падлюк“ (с. д. Мальбрук), „бандитів“ (с. р. Мальбрук) або людей наївних, що „не

розібрали ся в політично-соціальній орієнтації Драгоманова“. Бо „прецінь найважнішою річю розважити з котрої сторони грозила і грозить небезпека масам, більша небезпека втрати землі як економічної підстави і простору для експанзії“ (Гром. Думка, 26./VI. 1920. р.). Наплювати нам на самостійність, що відбирає нам Зелений Клин, ex oriente lux! Туди маємо йти, до укоханої Росії, де стільки простору, хочби вона, як друга Катарина і перший Ленін обернула сего сувереного властителя землі в парію і раба, „хочби евентуально навіть під національно-культурним і політичним взглядом був здержаний його (народу) розвиток ще на один або два етапи“ (тамже), на одно або два покоління... Правда колись „ми“ також вірили в прімаат гасла самостійности, але тепер, всадити ніж в спину армії, що боронила від московського заливу країну в „нас“ називаєть ся не провокацію, а щобиєте знали — героїзмом! Правда, і „ми“ колись посилали проти Росії якісь легіони, Січові Стрілці, котрі боронили австрійської, навіть майже „виодрембньоней“ Галичини проти Москви, створили навіть культ сеї жменьки завзятих, але, як теперішні події показують, „ми“ їх шанували не за те, що вони робили, а за те, що вони, „родимці“ робили... Не культ ідеї самостійности, але звикле і примітивне — і якеж провінціональне — співчуття зі своїми, що терплять... Тепер „ми“ вирости, тепер „ми“ вітаємо армію Буденого, а українські війська, що від московських горд „очищують українську територію тратять назву національної сили“ (Вперед, 23./IX. 1920. р.). Закидаєте „нам“ зміну переконань? Зовсім не слухно. Прецінь писавжеж ще п'ять років тому орґан найвпливовішої галицької партії під керівництвом одного з найбільших її дипломатів, що відступав країну Денікінові: „зазначимо що з всіх можливостей які можуть зустріти український нарід наслідком війни, ніяка не є для нас така непримирима, як власне помирення з польською державністю“ (Діло, 26./X. 1916. р.). А треба пригадати, що иншою можливістю, котру волів будучий прихильник Денікіна була в той час перед-революційна царська Росія... „Ми“ zostали ся кон-секвентними! Давно як сего инші не розуміють, не розуміють, що експанзія Росії була все „нам“ на користь, що вона ще в році 1863. і 1795. „зробила нам безмірну наці-

ональну прислугу" (Укр. Прапор, 19./II. 1921. р.), що — як і
личить „люкаям обставин" — треба при виборі орієнтації
все уважати не на інтереси нації, тільки на се, „котрий а
ворогів має більше шансів на успіх" (тамже), котрий силь-
ніший...

Такий був ідейний білянс української інтелігенції по
кількох роках визвольної боротьби. Білянс, коли не розпач-
ливий, то в кожному разі надзвичайно вбогий. Хаос в думках,
брак пляновості в акції, брак ясно сформулованих цілей.
І все се підбито часом голосною самостійницькою фразеологією,
дзвінкою як в несфіта і такоюж нетрівкою. Що могла серед
такого оточення зробити маленька, в порівнянні кількості
очайдухів, що гинули масово в ім'я вимріяного ідеалу? Що
міг зродити центр, що, хоч зігзагами, хоч наивно і недотепно,
але всеж провадив самостійницьку лінію в останні два роки?
(при загальній нашій пространії та мізерії се була велика
річ.) Що значила галицька армія, чини котрої збуджувати-
муть подив в найдаальших генераціях — супроти короткозорої
політики галицьких політиків? Що могли зробити титанічні
зусилля народу позбавлені керуючої волі та інтелекту, що від-
кривби йому сенс його власних чинів і його мету?

Шукаючи за причинами сумного білянсу наших ідейних
і політичних змагань, мусимо на першій пляні згадати невміння
віднайти, відчувти колективний ідеал нації, ні так різко за-
значити його, щоб він став притягуючим центром, до котрого,
як до сталого, непорушного осередка стремілаб мільйони по-
одиноких воль в краю, і щільна увага заграниці, котра булаб
бачила в сім центрі свідомий свої ролі чинник, з котрим на-
лежало, з волею чи проти неї, числити ся. Не маючи вироб-
леної програми на вні, українство не могло ввійти, яко певна
означена величина, навіть таким важним чинником в євро-
пейську політику, як маленька Сербія або Бельгія. Не маючи
виробленої програму в середині, ні що до сего на якій клясі
спирати державне будівництво, ні вміня сповувати одною не-
клясовою і ненаціональною, а державницькою ідеологією всі
національності країни в одну націю під прапором од-
ного державного ідеалу, українство не могло осягти, консолі-
дації внутрішніх сил края. Далі, навіть сей, на швидку зроб-
лений, вічно мінливий сурогат національного ідеалу, що ство-

рив ся в нас, не проклямовано і не утримувано з цілою, по-
трібною в таких випадках, остротою. Знана річ, що консе-
квентна, валівна, сама в собі переконана афірмативна воля
потрафить зацепити свою концепцію масі навіть коли вона
є абсурдна. І навпаки, сполучення найясніших ідей зі слабою
афірмативною волею їх пропаторів — не має часто практич-
них наслідків. В нас була і одна і друга хиба, та коли про
українство все таки виробляла ся як в країні так і поза
нею, певне досить ясно представлення, як про ясно означений
політичний чинник, наділений виразною афірмативною волею,
то тільки мала частина була в сім заслуги свідомих зусиль
інтелігенції, а величезна натомісь — інтуїтивної, часто на-
мірам інтелігенції ворожої, акції мас. Ся інтуїтивна акція
мусіла знайти свій вираз в ясній формулі національного руху,
формулі, котру мусіла дати інтелігенція і котру вона не дала.
Подібно як не знайшли ми її, сеї формули, і в XVII. віці.
Описуючи сю добу і походи козаків на Туреччину пише Куліш
(Історія возсоединенія Руси ст. 214): „бракувало одного" щоби
надати козацькій акції значіння першорядного політичного
факту — „аби в козацьких головах повсталася гадка про само-
стійне царство, але її вони ніколи не мали, вони були далекі
від сеї думки, як обскуранти або як соціалісти". В
геніально-простій формі дав тут Куліш і причини, чому наші
предки в тої доби не могли піднести своїх інтуїтивних зусиль
до значіння певного свідомого політичного програму охопити їх
ясною політичною формулою, але рівночасно він подав також
причини того самого лиха і теперішньої генерації! Зі смутним
інстинктом бет ся ось котрий вже рік маса нашого селянства
проти російського стремління економічно підбити країну,
проти російського стремління створити систему, щоб три-
мати його в політичній неволі і т. д. Щоби надати сим ха-
отичним зусиллям нашого селянства свідомість мети і організо-
ваність — відкрити йому глибший сенс його боротьби, треба
було лише усвідомити се селянинові, так як колись усвідом-
лювало ся страйкуючому робітникові, що він бореть ся не
тільки проти економічного визиску, але й проти системи ца-
рату; усвідомити агітацію та ясною політикою. Але се власне
якраз занехала наша інтелігенція, і якраз з тих самих при-
чин, на котрі вказує Куліш: провідники нації не змогли

знайти формули масового руху — „як обскуранти або як соціалісти“. Як обскуранти, як люде з недорозвиненим політичним змістом ставили вони на перший план не політичне пановання української нації в країні але моменти низшого порядку: „злучення всієї території“, „Зелений Клин“, жертвуючи за се сувереністю нації, волюючи політичний деспотизм і політичне пановання чужого народу від вільної конкуренційної гри свободних націй. Яко соціалісти, ставили вони на перший план не політичні інтереси українства, але „інтернаціоналізм“, „вселюдське братерство“, інтереси мітичного „міжнародного пролетаріату“ і т. д. Вони боронили або піднаціональну ідеологію, ідеологію племені, що журять ся тільки безпосередніми економічними потребами нації (ідеологія Галичан), або ідеологію наднаціональну (соціалісти), що підпорядковували національний ідеал соціалізові або космополітизові (Драгоманів). Вони не мислили в крузі ідей держави, котра накидає громаді свій авторитет і дисципліну, а в крузі ідей суспільности, котра з тим всім стало провадить війну. Провідники української нації властиво тільки й робили се остане, показуючи зайвий раз, що вони себе почували не державними будівничими, а суспільністю, громадською верствою, котрої одиноким завданням бороти ся з чужою їй державою. Вони навіть тоді сеї боротьби не залишили, коли їй довело ся вести проти власної держави, ба навіть тоді ні, коли держава вже була ними зруйнована, коли зрештою настав, здавалосьби, час для відбудови. Надзвичайно характеристичні для сеї психології м. и. вискази вожда ес-ер-ів про принципіально вороже відношення його партії та й взагалі української інтелігенції до держави та всіх її атрибутів, як примус, армія, дисципліна, повага влади і т. д. Се власне та психологія, з котрої повстала типова аполітична психіка індусів та інших підбитих народів Азії: Індуси напр. і досі з погордою дивлять ся на меткого, вічно занятого ріжними практичними та організаційними справами Британця, вважаючи все се непотрібним гаянням часу, віддаючи ся вищій на їх думку культурі або й „стовпництву“. Подібні погляди на політичні народи і подібну погорду до них (до Європейців і Японців) мають також Китайці, і се страшний симптом, що ся атрофія політичного інстинкту, чи то в формі ріжних „ізмів“, чи в формі „обску-

рантизму“ ширить ся в нас . . . І се якраз в сей час, коли нарід кричить за ясною політичною формулою! Коли на Україні йде страшна боротьба не верстви з верствою, не інтернаціонального соціалізму з інтернаціональним капіталізмом, але раси з расою, боротьба двох виключаючих себе націоналізмів. Наївно думати, що се все похибки, котрі легко забудуть ся. Ні, се принципіальне питання, бо нація, що зрікаєть ся власного національно-політичного ідеалу, мусить засвоювати собі чужий. Якби не твердив Драгоманів, що Росія виконняє нашу місію, тягнучи до Константинополя, — російські „орли“ нас, української ідеї, не потребують до виконання сеї місії. Якби не доводили наші „еси“ конечність совітської системи на Україні, до її реалізації не потрібно спеціального українського національного чутства і його незалежного огнища в Києві. Під якоюб маскою інтернаціоналізму або космополітизму не заявляли ся російські політичні стремління в нас, вони реалізуватимуть ся Росіянами. Українаж тоді лише житиме, яко самостійний чинник, коли вона, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці виступить з власним національно-політичним ідеалом. А здійснення сего ідеалу, як я в сій праці старав ся довести, можливо тільки проти Росії ніколи разом з нею. Росія, казав Герпен, може перемочи Європу, але й може бути переможена нею. В першій випадку Європа мусить бути розеднана, в другім злучена в одну цілість. Сі слова мусимо як гасло памятати. Памятати, що жертвоування політичним моментом, всякі спроби вирішити нашу справу шляхом зміцнення Росії, всі сі „федерації“, „тісні мілітарні та військові союзи“ — все се робота не на користь України, але Росії . . .

Головну відповідальність не лише за руйну держави, але й за се виродження політичної думки в нас поносять соціалістичні партії, соціалістичні герострати. Бо їх анаціоналізм — се не припадок, а щось, що випливає з підстав їхньої доктрини, а цитовані в горі слова одного з їх провідників про зраду своїй мові, а тим самим і нації, як того вимагатимуть „інтереси соціалізму“ — симптом, показуючий, що в кожному соціалісті є зародок того національного ренетатства, котрого допустили ся тисячі „малоросів“. Як зрештою і в кожному, після виразу Куліша, „обскуранті“, ревігуючим з власного політичного ідеалу нації. Ся ревігнація привичила соціалістів

дивити ся на самостійників як на хоробливих людей, на „падлюк“ і „бандитів“, привела Драгоманова до ідеалізації російсько-православної агітації в Галичині, а його adeptів змусила бачити не тільки в російській експансії до Чорного моря, ало й в поході Паскевича і Суворова — полагодження українських інтересів. Лише один маленький крок — і маємо „малороса“ Савенка з його апологію не лише Катарини, але й Петра, маємо Дудикевича...

Можна було б багато дарувати соціалістичній інтелігенції, якби ми мали до діла з витривалим противником, котрий знає що він хоче і куди йде. На жаль сего не можна ствердити в данім случаю, бо стільки морального хамства і політичного люкайства найгіршої сорти, такої великої дози духового босяцтва, що виявила т. вв. демократична інтелігенція трудно деінде стрінуту. Героїв компромісу, недоковрих революціонерів, геніальних політиків, вірячих в „добрі наміри“ Леніна, як останій темний мужик вірив в царя, блукаючих наваманя між Європою та Росією, між Лігою Націй та третою інтернаціоналею, тупих і зарозумілих ділетантів, кримінальних злодіїв, премерів, благаючих на колінах „снисхожденія“ в окупантів, і не викинутих за се ні з партії, ні з товариства, зідіотілих стариків, „дякуючих“ большевікам за їх працю на Україні, жебраків шмагаючих в передпокоях московських окупантів, публіцистів, огиджуючих самостійницьку ідею та роблячих пропаганду на річ держави, що була в стані війни з Україною, платних агентів чужих урядів, як славновісний Союз „Визволення України“, — ось кого видала українська соціалістична інтелігенція нашої доби! Покоління невільників, без власної та національної гідности, котрим після слів поетки, навіть на волі „бридкі мозолі нагадують хто вони такі“... І навіть в її упадку, в неудачі сеї інтелігенції тяжко мати співчуття з тим шумовинням революції. Впадаючи в гріх і „каючись“, не свідомі суті тої великої боротьби до котрої вони яко учасники хотіли примазати ся раз по одній, раз по другій стороні, приймаючи міцні удари, вони навіть не знали, за що їх приймали і навіть йдучі на Голготу — мали роздвоєне сумління, чи правою дорогою йшли, бо — „путь на Голготу велична тоді, коли тямить людина за що й куди вона йде“ (Леся Українка), а в ідеологів нашого духового

босяцтва сеї тямки не було. Вони нагадували скорше сих недолугих героїв, котрі „без одваги і бою на путь заблукали згублизу, плачучи гірко від болю“ давали „себе тернові раниць“...

З того осередка, позбавленого мудрости політичного передвидження і, головне, почуття особистої та національної гідности, — вийти вже нічо не може. Ідеологія, вироста в змозковщенім, невільничім соціалістичнім „підполю“ вмирає на наших очах, і не ми жалуватимемо за тим! Так, колись і вони, її adeptи, горіли великим вогнем боротьби і протеста, але — були вогні тепер лиш стелить ся дим... Щоби в сім димі та задусі не зачаділо наше нове покоління, мусять вийти на сцену інші люди, носители та представники иншої ідеології та иншої класи.

Якої?

VII.

Україна разом з цілим європейсько-американським світом переходить ту тяжку кризу, котра не скінчить ся з упадком большевізму бо не з ним вона і почала ся. Сю кризу передбачав ще Нітцше в першій книзі свої „Wille zur Macht“ в 1887. році. „Се що я оповідаю, — починає він свій клясичний твір, — се історія двох будучих віків. Я описую се, що наступає... повстання нігілізму“. Такий і наголовок першої книжки твору: „європейський нігілізм“. Се зявище, котре ми тепер називаємо большевізмом, прийшло до нас в проповідях Ляменне, в музикальній демагогії Ваґнера, в малярській штупці футуристів, в літературі Барбюса і Ромен Роляна, в політичній акції Айзнера і Леніна, з тривогою передчуване ще Спенсером і Мережковським, Гюґо і Бодлером. Знаменує воно революту тої бакунінської, „простонародної наволочи“, того власне „торжествуючого Хама“, котрий, захоче одної днини перевернути до гори ногами світ „во ім'я равенства, завісті і піцеваренія“. Представлений інтелігентським шумовинням, людьми з кримінальними провинками проти „буржуазного ладу“, як Собельзон-Радек, соціалістичними волоцюгами („інтернаціоналістами“), як Рапапорт, та парю гістеричних жінок, як Кляра Цеткін і Балабанова, сей нігілізм загрожує похлинути також нас. Герольдами його на Україні — Росія та її агенти. В нас ся повинь нігілізму

загрожує не лише як деінде, руїною цивілізації, але і самому існуванню нації. Розглядаючи ся в силах, які моглиб ставити чоло сій небезпеці, приходимо до висліду, що сею силою може в нас бути тільки селянство та відповідаюча його інтересам і способів думання ідеологія. Коли в наслідок війни не наступивби сей ренесанс селянства, один з найбільш несподіваних її результатів, довело сяб справді розпочати над будучиною західної культури. Бо міський пролетаріат, в супереч сподіванкам його перших ідеологів, не приніс зі собою нових богів, не сказав нового слова. Ті самі суто жолудкові інтереси, той самий тупий і вузький матеріалізм, та сама хіть пановання над більшістю нації, та сама клясова диктатура меншости, яку він закидає буржуазії, те саме нерозуміння ідеї солідаризму. Його противник, міська буржуазія занадто слаба і в многих країнах за труслива, щоби виключно на своїх раменах витримати оборону європейської цивілізації проти нових варварів. Аристократія, що прицепила масам багато великих ідей, як поняття честі, суспільного обов'язку, патріотизму — майже зникла, а там де існує тратить керуюче становище. Серед двох інших суспільних сил, що поруч з аристократією, творили ще до недавня підпори порядку — монархії та церкви, остання переживає в розбурханім війною світі не-заперечуване навіть її противниками відродження, як інституція, що вносить в суспільність елемент карності, авторитету і дух антиматеріалізму (річ йде про католицьку церкву). Колиб їй вдало ся підняти ся того завдання, котре вона виконала по упадку римської імперії, се можна булоб тільки вітати, але навіть в сім випадку вона мусілаб шукати клясу, на котру, як колись на феодалізм моглаб оперти ся. Отже сама в собі не може бути тою силою, котра моглаб відмолудити і врятувати від катастрофи світ. Даремне думати, що і монархія моглаби стати сею ідеєю, що знов зумілаб споїти в одне розлізлі елементи суспільности. Монархія без аристократії — властиво нічо, і не їй дати хворому національному організмові моральні костури, котрих він так потребує. А особливо в нас монархія не може бути ніякою панацеєю. Я не засадничий противник сеї форми політичного устрою і дуже тішив сяб колиб ся форма (в виді національної монархії) в нас історично повстала, або колиб наш нарід засвоїв той самий темп

політичної еволюції, що Англія, з її глибоко вкоріненим монархічним чуттям. Признаю, що і гетьманська установа мала виразні прикмети поняття монархії (принципальна доживотність суверена). Але попри все те сумніваю ся, щоб монархічні проекти мали в нас вигляди на здійснення. Головно через те, що не маючи коріння в народі, як інституція нова, вона, національно-українська монархія, булаб стало наражена на повний брак авторитету, на безнастані хитання, як про се свідчить історія новокреованих європейських монархій не тільки на Балкані, але також в Італії. В сих обставинах не виповнилаб вона одну з найбільш істотних своїх функцій на котру її прихильники кладуть натиск. Щоби не перечисляти старих прикладів (Батенберги, Обреновичі, Петровичі, Віди) досить згадати остатні випадки в Греції. Коли там досить поважну роялістську кризу викликала — одна малпа, то щож допіру потрафилаб зробити в нас кількох соціалістів-революціонерів старшого і молодшого віку?! Наша монархія не виходилаб з криз! Про її запровадження можна було хіба ще думати в разі перемоги центральних держав, а разом з ними і монархічного принципу, але тепер! Що инше, розумієть ся, міцна центральна влада на Україні, в чім віддавна є велика потреба, але з монархією се не стоїть ні в яким звязку, і плутати ідею гетьманську, як се робить дехто в нас, з монархічною, так само смішно, як плутати її з ідеєю вбраного в фрак і лякрові півчеревики „президента республіки“, як се робили наївні демократії, що хотіли погодити гетьманщину з соціалізмом. Ся тверда влада, розумієть ся, більше ніж коли будь потрібна нам тепер, тай опозиція проти неї булаб слабшою з боку всяких „істів“, котрі, як андалузькі бики ніколи не кидають ся на тореадора лише на червону хустину. Але нашим „легітимістам“ власне залежить не на твердій владі, але на монархії, а ся ідея не тільки, зреалізована, не далаби сподіваних її сторонниками наслідків (зміцнення державного авторитету, тощо), але навіть як предмет агітації принеслаб дуже велику шкоду. Колиб результати такої агітації були подібні до сих, котрими скінчила ся пропаганда *des incroyables* (золотої роялістської молоді) останніх часів Конвенту і Директорії, що замість до реставрації монархії, привела до консуляту, а потім до імперії — можнаб ще було толерувати акцію на-

ших монархістів. Але на се не має виглядів, і — в даних умовах — всяка монархічна агітація на Україні буде неминуче агітацію на річ російської монархії, одинокої знаної масам форми. Для того навіть всякі розмови про монархію в нас надзвичайно шкідливі та справі української незалежності ніскільки не допомагають. Особливож в сій формі, в котрій ся агітація в нас ведеться її неfortunними менерами, що виступають більшими легітимістами, ніж ними були коли небудь, *camelots du roi*. Гаслом останніх було: *le roi est mort, vive le roi!* гаслом наших монархістів натовісць стало: *le roi est mort, vive le mort!* Легітимізм, що витягає своїх кандидатів з пантеону політичних мерців — се нежизнева течія...

Кожний, хто хоче знайти чинник спосібний привернути рівновагу розколісаной та занархівованой суспільности, шукаючи міцної остой проти ростучого нігілізму, мусить отже лишити „поваплені гроби“ і звернути ся до селянства, розуміється не так, як се робили збанкрутовані соціал-демагоги, котрі ні з ідеологією, ні зі способом думання селянства нічого спільного не мають. Отже звернути ся ні до монархії, ні до „великої простонародної наволочі“, лише до тої верстви, що творить в нас (і не тільки в нас) більшість людности, себто до — демократії. — Тут мушу зробити застереження. Розумію під словом демократія зовсім, але то зовсім що инше, як наші фахові демократи, не належу рівнож до тих, що падають перед ідеєю, вираженою в сім слові на коліна. Своє відношення до неї я найліпше виразивби словами Нізо: „демократія — се факт, котрий треба прийняти, чи він нам подобається чи ні... Не можучи його знищити, треба взяти його в карби, урегулювати, бо, незагнущаданий і нерегульований, він зруйнує цивілізацію“ (гл. *De la Démocratie en France*, розд. VII). Політичні спіритисти, що хочуть тінями давнини заворожити небезпеку нігілізму, не вірять в можливість урегулювання демократії, називаючи се завдання квадратурою кола. Я так не думаю, бо є демократія і демократія. Демократія „Бесів“, Шігієвщини, московського „нічево“, демократія Русо, сего великого плебея, як його в оден голос звуть Нітцше і Карлейл, демократія вагнерівського „Смерку Богів“ — се одно. Демократія Беттоєвенової „Ероїка“, демократія французького або болгарського селянина чи канадійсь-

кого фермера — се друге. Демократія Савойця чи Гасконця, що в 1914. р. лишав ся дома, говорячи північним Французам: *c'est votre guerre*, се одно, демократія німецького соціал-демократа Франка, що впав, як доброволець в однім з перших боїв в 1914 році — се друге. З одної сторони демократія паціфізму, егалітарізму, антимілітарізму, охлократії, жолудкового соціалізму і класової боротьби, демократія загальної нівеляції та обоготворення числа, сентиментально-анемічного народоправства, з другої — демократія праці, гієрархії, суспільної солідарности, обовязку і — міцного п'ястука. Демократія розсаджуюча і — скріплюча суспільність, демократія руйнуюча і — будуєча. Ся друга демократія теж стоїть за рівність, тільки її рівність не рівність слабих, що хочуть принизити до свого рівня сильних хочби за ціну загального рабства. На першім місці стоїть в неї почуття свого права та ідеал свободи. Вона нічо не хоче знати про викликаня звірячих інстинктів мас, ні про те, щоб всі, і великі і малі, і люди праці і ледарі, і талановиті і нездари, мали одну і ту саму нагороду, одне і те саме значіння в суспільности. Вона проголошує натовісць право кожного, хто більш сильний, витревалій або інтелігентній добивати ся в рівних умовах до найвищого щабля суспільної драбини. Ся демократія признає рівність в конкуренційній боротьбі життя, але рівність що до точки де перегони починають ся, а не там де вони кінчають ся. Ся рівність вимагає, щоб всі конкуренти стояли в одній лінії, коли біг починаєть ся, але не гарантує хворим і недолугам, що прибіжать до цілі разом зі сильнішим сусідом... Демократія „істів“ не знає иншого регулятора в суспільности, як низько-матеріалістичні інстинкти мас або сваволя пана над отарою рівних рабів. Демократія про котру я говорю се демократія самодисципліни, вищих ідей, котрі, як „родина“, „рідний край“, „суспільна солідарність“ роблять з агломерату різнобіжних воль один громадський організм вищого порядку. Охлократична демократія як також і абсолютізм підкреслюють в області економічній — момент поділу багатств, в сфері політичній — момент егалітарізму; демократія про котру я говорю — елемент продукції, праці та елемент свободи і самодіяльности. Типовою країною сеї останної демократії північна Америка. Характеристичні її черти знаходимо також

в селянських демократіях взагалі, а в українській зокрема. Се селянство є якраз одинокою силою, що потрапить внести в поняття демократії коректури, без котрих, як казав Гізо, готова згинуть вся наша цивілізація.

До сеї сили маємо звернути ся також ми. На жаль ми не маємо в цілій нашій белетристиці ні одного філософа селянської душі. Кілька геніальних спроб Стефаника, кілька нарисів Франка, приповідки Руданського, отсе і все, рештаж або (розуміть дуже ціна) етнографія, або соціально тенденційні (в свій час також потрібні) оповідання в дусі знаного романа Бічер Стоу. Колиб ми мали свого філософа селянства, ми зобачилиб, що весь світогляд нашого селянства нічо спільного не має з так званою демократією.

Зовсім антидемократичні риси зраджує передусім відношення нашого селянства до інших, вищих клас, далеке від хамської заздрости і духа всерівняючого егалітаризму. Ваяти напр. відношення Андрія („Тарас Бульба“) або Хоми Брута („Вій“), або героя „Марка Проклятого“ (Стороженка) до їх „панського“ оточення, се не відношення большезіка до зненавидженого ним „буржуазного“ світа. Український селянин приймає сей світ, з цілою виробленою ним рафінованістю, він уважає себе тільки його правним спадкоємцем. Він не топче ногами квітів, котрими пишається сей світ, він лиш хоче мати їх і для себе. Не хоче стягнути вище стоячих в діл (соціальна філософія Москаля), тільки самому до них піднести ся. А коли навіть воює з ними, то як з людьми одної породи, з котрими всеж треба якось „урядити ся“. Назвіть аполюет російського боярства в нас, цитований вже Поприщан, мусить се з болем признати. В своїм „Відродженю“ (Т. III. ст. 133), він стверджує, що „селянство ставилось дуже обережно що до захоплення поміщицьких маєтків . . . Селяни не зачіпали їх, навіть самі охороняли від грабіжу“. Пояснює се автор страхом, але таке пояснення не обовязкове для нас, що бачимо в сім цілком що инше — глибоко вкорінене почуття права та інстинктову ворожість до „демократичних“ метод соціального будівництва. Се не значить, щоб наш селянин не мав розуміння до революції, він його має і то в більшій мірі, ніж його непокликані представники, і се він довів чином і в 1902, і в 1905/6, і в 1917. роках, і підчас свої боротьби з больше-

вицькою реакцією, але, подібно Авілійцеві, він має глибоке розуміння до того, що називається традицією та тяглістю соціальної еволюції, тобто до річий, чужих і незрозумілих апостолам „світової революції“.

Иншою рисою української національної вдачі є сильно розвинений змісл гумору. Не дурно він так мало властивий нашій змосковщеній, „здемократизованій“ інтелігенції, котра досі робила безліч спроб видавати „гумористичні“ часописи, спроб, що з правила кінчили ся фяском. Не дурно і найбільш аристократична модерна нація, Британці, в високім степені посідають се чувство гумору. Сю українську рису підкреслив ще Куліш. „Страх перед глузованням, — писав він, — досі дуже інтензивний в українського люда. Інтелектуальна вищість для него — сила, (перед котрою він більш ніяковіє („смущається“), як перед властю“ (Історія возсоединенія і т. д. т. II, ст. 63). Опріч респекту перед організуючою силою інтелекту, се чувство гумору має ще й инший глибший сенс: подібно як в героїв Мольєра і Ренара насміхи над нещасниками, над моральними, а навіть і фізичними хибами мали передпосилкою почуття особистої вартости і відповідальности, в противність до колективної відповідальности нігілізму, що кидає на коліна всіх здорових і сильних перед безносим мужиком, як Толстой, або перед повію, як Андреев, в ім'я фалшивого і розслаблюючого гуманітаризму. Нахил до дотепу зраджує, дальше, потяг до успіху, до особистого зусилля до вищого, подив перед ним, в противність до ідеалу большевізму, що бідність, каліцтво і злочин хоче зробити рівнем, до котрого має бути зведена вся суспільність. Особливож недемократичний характер має самоглузовання, що погорджує скаргою перед загалом — чеснотою всіх „демократів“. Здоровий розум нашого селянина регочеть ся і над злодієм, котрого він, в супереч Москалям, не вважає „несчастненькім“, і над своєю бідною, бо соромить ся її, не знаючи московської приповідки „бедность не парок“, і над фізичними хибами, не думаючи, разом з нашим „демократичним“ віком, що мізерію тіла можна трактувати не тільки з комічної, але ще й з „гуманітарної“ точки погляду. Вершку свого досягає се чувство гумору в насміху нашого „дядька“ над самим маєстатом смерти. Знана байка про Запорожця, котрий перед шибеницею, просять Поляків повісити його вище,

щоби улекшити їм . . . віддання останньої шани — виражає не тільки суверену погорду перед смертю, подібну до погорди Камбрана під Ватерльо, але й ще щось більше: страх, щоби його кати не посудили о страх перед смертю . . . Сей страх був знайомий Марії Антуанеті в останні п'ять хвилин її життя, і зовсім не знайомий наприклад Собельзону-Радеку, що арештований в Берліні плакав боязні, що так несподівано, як Роза Люксембург, може розлучити ся з своїм дорожнім життям. Як Англієць при грі в фут-бол над кожним, хто впаде, сміється „хахоль“ над всяким кому похованню ся нога в життєвих перегонах, не роблячи собі Бога ні з чувства пожалування, ні з егалітаризму. Сю його прикмету чудово вхопив автор найліпшої книжки про неросійські нації колишньої імперії царя, Англієць Ботлер (гл. Ralph Butler — The New Eastern Europe, London 1919), котрому виринають такі слова про нашого селянина: „він глибокий індивідуаліст. Він подивляється успіху, як подивляється його Англієць або Американин. Він може йому заздрити або його надувати, але при його обсервуванні збуджується в ньому бажання йти на випередки, дух конкуренції“ (ст. 156). Те саме бачить в Україні також Мекензі Уолес, додаючи о скільки чужі Москалеві ці англо-саські поняття „особистої ініціативи та безграничної конкуренції“ (MacKenzie Wallace, — Russia v. I. p. 185).

Дальшими рисами української народної вдачі — також мало „демократичними“ є глибока повага перед установами, на котрих тримається суспільна дисципліна і котрі завзято поборюють ся „демократами“: до родини, до приватної власності, до державного авторитету, до церкви. Прірву, котра ділить в сім відношенню психологію селянина від психології „демократичної“, мусять признавати зрештою і сторонники цієї останньої, так напр. Ото Бауер, котрий підкреслює, що ані закордона політика большевізму, ані його „законодавство“ про шлюбне право, право спадкове, про церковні відносини і пр. цілком не відповідали способу думання селянина (Ото Бауер, — Bolschewismus oder Sozialdemokratie, ст. 44). Зовсім суперечить ідеалам „демократії“ також політичний ідеал нашого селянина, такий, яким його виробила історія: влада гетьманська, хоч вибрана, але наділена величезними правами і, в засаді, доживотна доказ тому.

Ці елементи селянської психології, котрі можуть служити підвалинами міцної суспільності, служать рівнож підвалинами патріотизму, ще одної чесноти, котру не розуміють „істи“ і без котрої ніяка нація та ніяка держава не можливі. Бюфон каже, що окрім родини, ніщо так не розвиває любови до рідного краю, як земля, котру обробляє ся, а знаний французький аграрій Мелін додає, що як би Франція не була країною хліборобів, вона не булаб з стані так довго стримувати німецьку інвазію (Le salut par la terre, ст. 89). Хіба зайвою річю згадувати скільки ми завдячуємо нашому селянству в боротьбі країни з білою і червоною Росією, скільки завдячує йому вся Європа, котра колись буде мусіла признати, що своє звільнення від варварів зі сходу, від большевізму, вона завдячує безприкладній відвазі та любови до рідного краю українського селянина. В сій власне боротьбі показав він ті риси, які конче потрібні нації, що хоче бути незалежною і клясі, що хоче вести провід в суспільності: сю здорову ксенофобію, се цілком оправдане недовіря до всякого чужинця, котре творить підстави швейцарської незалежності і котре, протиставлене розслаблюючому „інтернаціоналізмові“ наших соціал-геростратів, одиноко помогло нашому селу втримати ся на своїй важкій позиції. Зі селянством виходить в нас на арену кляса, не москвофільська, як наша інтелігенція, а москвофобська, не пересякнута ідеологією „каюшаво ся дворянина“, не знеслена і не непевна своїх прав, як мійська буржуазія, несуча через те в собі зародок свого упадку, тільки сильна, не пережита, наділена розвиненою правовою свідомістю, готова всякими способами боронити своїх прав, погорджуюча готовими ідеологіями, ворожа всяким „соціалізмом“, „паціфізмом“ та „інтернаціоналізмом“, кляса майбутности. Кляса, що з соціалізмом має стількиж спільного, як Свята Софія з соціалізацією землі, як Наталка Полтавка з Розою Люксембург, як повна великого драматизму боротьба села проти Росії з комуністичною фразеологією і „москвобесієм“ соціалістичної інтелігенції. Серед цієї стихії чується чужою наша соціалістична змосковщена інтелігенція, як, після слів Герцена, серед Европейців Москаль. Бо коли ми захочемо ближше приглянути ся сим рисам української селянської вдачі, про котрі тут мова, то дійсно прийде ся ствердити, що вони не тільки стоять в

повним противенстві до черт московського національного характеру, але й справді дуже споріднені з головними підставами європейської психіки. Свобода одиниці, виразно розвинена правова психіка і почуття особистої відповідальності, що є ніщо інше як відгомін давньої „лицарськості“, так як англійський „джентльмен“ є відгомном давнішого поняття „шляхтича“, нахил до свободної кооперації, відраза до ідеалу егалітаризму — все це підстави, на котрих тримається й досі європейська культура, і з котрими нічого спільного не має культура московська, ні ся „перелицьована“, котру хочуть насадити в нас симпатичні Москви.

На сій клясі, що хоронить в собі всі здорові елементи, що рятують від розпаду європейську суспільність, а крім того велике почуття патріотизму, має якраз спертися наше державне будівництво. Ренесанс селянства дозволяє м. и. виробити також нову програму української політики, спільну більшості людности країни і (небольшевицькому) „Ульстерові“. Сей остатній ворожо ставився до національного руху на Україні як через своє москвофільство, так і через те, що сей рух представляли йогож проводирі як якийсь національний більшевизм, як рух в своїм заложенню соціалістичний. Дійсність розвіяла побоювання одних і фантазії других, відслонивши правдиву фізіономію воюючого українства: селянську, приватно-власницьку, націоналістичну. З другої сторони, „Ульстерці“ мусіли переконатися, що їх ідея утвердити з помічю Росії пановання чужо-національної групи на Україні, така сама анархічна, допроваджуюча країну до руїни, утопія, як і національний більшевизм. Відкидаючи обидві, в суті річчї анархістичні і типово-російські ідеї, ставляючи на їх місце ідею індивідуалістичного селянства і державної самостійності, самоозначення нації, ідеї, вироблені Заходом, — і українство, і „Ульстер“ моглиб зійти ся на спільнім ґрунті одної програми, збудованої на прийнятих в Європі і нечужих Україні гадках. Се не мало спричинило сяб до остаточної кристалізації колективного ідеалу нації, яко групи людий різних кляс і національностей, замешкуючих спільну територію, звязаних спільними історичними традиціями. Сей ідеал буде ідеалом нації але не ідеалом демагогів клясової боротьби не знаючої національних ріжниць, ідеалом державности, але не автономії, збудований на вічних законах расової боротьби, але не інтер-

національної „солідарности пролетаріату“, ідеалом політичної самостійности, але не резігнації з незалежности за ціну „зєдинення“ всіх земель. Ідеал, що всі питання зовнішньої і внутрішньої політики розглядав в рамках великих світово-історичних концепцій. Ідеал скерований в самій своїй природі проти Росії, та проти її волі зреалізований. Лише з здійсненням сего ідеалу розв'яжеть ся також справа Галичини, бо не рішення галицької справи приведе до рішення української, але навпаки.

Тільки до здійснення незалежности нації конечна річ, щоб самостійницька інтелігенція, що стоїть на ґрунті селянської ідеології, знайшла формулу великого народного руху на Україні і виразно намітила його мету. Подібно до своїх предків-козаків, що воювали на власну руку з Туреччиною, українські селяни, що б'ють ся з Москвою, кажучи словами Куліша, „мало розуміли суть свого діла та його завдання, але змушені силою річий бити в певнім напрямку, вони ділали практичніше від державників“, що відмовляли їх від їх чину. Від кількох років „б'ють“ наші селяни „в певнім напрямку“, але об'єднати їх рухи і проти Денікіна, і проти Леніна під одним сино-жовтим прапором, яко боротьбу проти Росії, се зможе зробити лише свідомі інтелігенція, так само як тільки свідомі акція козацько-шляхотської інтелігенції, що окружала Хмельницького, могла надати політичну суть хлопським бунтам. Без сеї праці інтелігенції, без знайдення формули боротьби, лишиться ся вона боротьбою за відібрану худобу або за сконфісковане збіжжя, так само, як без Леніна і присних весь більшевизм лишився ся одною великою пугачовщиною. Соціал-герострати на Україні багато попрацювали, щоби перешкодити людям доброї волі і думки знайти правдиву формулу великої національної боротьби, вивести її поза рамки махновщини, зробити з хаотичного руху свідому своїх цілий акцію. Тепер вони мусять зникнути, москвофіли з права і з ліва, і сі що вертають до „традицій“ Гайдамачини, або, як оден „учений“ професор, навіть татарщини, — і сі, що ніяк не можуть вимазати з своєї пам'яті великої, жалованої на другий день ним самим, похибки Б. Хмельницького. Зникнути скорше, бо „время люте“, бо коли інтелігенція наша тепер свого завдання не виконає, можуть з'явитися різні чужонаціональні демагоги, котрі, заспокоюючи частину потреб нації,

уявляють її, як се хотіли зробити більшовіки а перед ними П. Столипін. Коли се станеть ся, і наш нарід знов ідейно буде запряжений до воза чужої державности, нестимуть виключну вину за се лише наші соціалістичні демагоги.

В димі пожегів, в морі крові, в нелюдськім напруженню нервів і думки, коли в один місяць переживається ся досвід десятих літ, повстає і формується українська нація, як в 1870 повставала нація німецька. Носителем сего процесу виступає селянство, не люди з „спокійними чолами, незажареними соромом“, з „серцями порослими мохом“, котрих без ваги картала поетка українського рідордімента, тільки оспівувані нею „местники дужі“, мстники не за „пролетаріат“ але за поневіряну націю. Гомін їх боротьби може видасть ся спершу за голосний культурному європейському вухові, її поезія за химерна, як сей „непогамований, страшний, несамотий вітер з України“, що інспірував Вергарена, але, навіть гіперкультурна Європа, скоро знайде в сій боротьбі той своєрідний глибокий ритм котрим хвилею вона сама. Розгадати сей ритм руху, його сенс, се якраз завдання нашої генерації, що мусить нарешті зрозуміти, що наш національний ідеал може здійснити ся тільки в безкомпромісній боротьбі з Росією. Сей рух селянства дозволить нам відновити також перервану нитку нашої традиції, котра не є традицією кирило-методіївців, Драгоманова та інтернаціонально-москвофільського соціалізму, не традицією часів упадку нації, тільки традицією сего часу, коли розгонова енергія народу досягла свого вершка — традицією лучности з Заходом, традицією 1709-го року, підхопленої в наші часи всіма тими, котрі зі зброєю в руці в останні чотирі роки хотіли її здійснити. Традиції не племена, не провінції, не суспільної верстви, не класи, не політичного підсудка, концедуючого свої права за сочевицю чужій державній ідеї, але традиції політичної нації, якою мусимо стати, коли не хочемо наново пірнути в історичну Лету.

Свідомі сего ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця — встанемо. Зрікаючись його — ніколи!

Того самого автора

Модерне москвофільство.

Київ, 1913. Накладом автора.

Ми бачимо народжуючу ся течію сепаратизму, вірцем котрої є брошура Д-ва. (З промови П. Мілюкова в Думі 19. лютого 1914).

Д. закликає вийти з аполітично-культурно-національно-сентиментальної закостенілості і збудувати ясну програму української політики („Wiek Nowy“).

Брошура Д-ва се пристрасний протест проти національного „геріа-фродитства“ значної частини української інтелігенції і проти її рабського ідопоклонства перед російською культурою. („День“).

З приводу одної ереси.

Київ, 1914.

Д. Д. старавно підкреслював те, що справділо ся під час нинішньої всесвітньої війни, що укр. рух набирає міжнародного значіння. („Шлях“).

Енгельс, Маркс і Лясаль про неісторичні нації.

Київ, 1918. „Серп і Молот“.

Сучасне політичне положення нації і наші завдання.

(Реферат, виголошений на П. всеукраїнській студентській зїзді в липні 1913. р. у Львові). Львів.

Сю річ належить трактувати, яко першу ластівку самостійницьких стремлінь серед Українців в Росії. („Круга“).

Відірвати полудневу Русь від Росії, пірвати всякі звязи з нею, проголосити повний політичний сепаратизм — ось реальний і конкретний клич під теперішню хвилю після думки найбільш радикального ідеолога політичної самостійности України. („Прикарпатская Русь“).

Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland.

Berlin, 1915. C. Kroll.

Серед численних творів, котрі трактують українське питання, брошура Д. Донцова є без сумніву найосновнішою. („Köln. Zeitung“).

Брошура Д. Донцова вирізняється ся короткістю викладу, багатством матеріалу і для того варту особливого поручення. (Зі вступної статі Е. Пернерсторфера в „Berl. Tagbl.“)

Тут знайде читач вичерпуючу ідеологію тої політичної течії, котра носить імя „мазепинства“. (Зі статі П. Мілюкова в „Рѣч“).

Сі kwestії і ті, що до них відносять ся, трактовані в надзвичайно змістовій брошурі одним українським патріотом. (Зі вступної статі в „Gazette de Lausanne“).

В своїй книзі автор вкладає, що програма, котра змагає до сепарації від Росії України, є давнішого походження. Барон Бузен і Біс-

марк є тим попередниками, на котрих покликують ся апостоли українського сепаратизму. (Зі вступної статі „Le Temps“ з 19. липня 1917.)

Праця Донцова заслугоє на уважне прочитання, як з огляду на свою тенденцію, так і на обильність використаного матеріалу. („Polen“.)

Історія розвитку укр. державної ідеї.

Вияця, 1917.

Укр. державна думка і Європа.

„Всесвітня бібліотека“.

Львів, 1919.

Gross-Polen und die Zentralmächte.

Berlin 1916. C. Kroll.

Брошура Донцова є пересторогою перед велико-польськими цілями. (Проф. Г. Шмоллер в „Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung“.)

Коли хочеть ся зайняти становище до сего проекту (получення Конгресівки з Галичиною), то мусить ся передунати його до кінця з дійсними відносинами що до населення та з економічними фактами в руці. При сім може брошура Донцова служити досконалим дороговказом. (Масов в „Deutsche Politik“.)

Karls XII. Feldzug nach der Ukraine.

Wien, 1916.

Автор побороє дуже поширену помилкову думку, начебто похід Карла XII. на Україну був безглуздою авантюрою. Йому вдало ся досягнути свою ціль. („Streffleurs Militärblatt“.)

Похід Карла XII. на Україну.

Київ, 1918.

Міжнародне положення України і Росія.

Київ, 1918. Вид. „Робіт. Книгарні“.

„В добром публіцистичному темпераменті, в широкій ознайомленості з міжнародною політикою сучасності автору ніколи не можна було одмовити. Лекція Д. в усякому разі була цікавою і змістовою. („Рада“.)

Культура примітивізму.

Черкаси—Київ, 1918, вид. Сіач.

Мазепа і Мазепинство.

Черкаси—Київ, 1919, вид. Сіач.

== Готова до друку: ==

La crise de l'Empire russe.

З друкарні Мехтарянов у Відні, VII.